

Een ladder tegen de windroos

Nederlands tussen Noord- en Zuid-Europa

Contacten, confrontaties en bemiddelaars

Lage Landen Studies

Lage Landen Studies is de reeks van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek. In deze serie verschijnen monografieën en thematische bundels die het resultaat zijn van zowel individuele studies als van samenwerkingen tussen wetenschappers werkzaam op het gebied van de neerlandistiek. De reeks bevordert internationaal onderzoek naar de taal, literatuur en cultuur van de Lage Landen.

- LLS 1 *Internationale neerlandistiek. Een vak in beweging*
Jane Fenoulhet & Jan Renkema (red.)
ISBN 978 90 382 1648 5
- LLS 2 *Nederlands in het perspectief van uitspraakverwerving en contrastieve taalkunde*
Laurent Rasier, Vincent van Heuven, Bart Defrancq & Philippe Hiligsmann
ISBN 978 90 382 1787 1
- LLS 3 *Ieder zijn eigen Arnon Grunberg. Vertaling, promotie en receptie in Italië, Spanje, Catalonië, Portugal en Roemenië*
Dolores Ross, Arie Pos & Marleen Mertens (red.)
ISBN 978 90 382 1904 2
- LLS 4 *Huisbeelden in de moderne Nederlandstalige poëzie*
Irena Barbara Kalla
ISBN 978 90 382 2086 4
- LLS 5 *Van Eeden tot beden. Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen*
Kris Van Heuckelom, Dieter De Bruyn & Carl De Strycker (red.)
ISBN 978 90 382 2091 8
- LLS 6 *Beatrijs de wereld in. Vertalingen en bewerkingen van het Middelnederlandse verhaal*
Ton van Kalmthout, Orsolya Réthelyi & Remco Sleiderink (red.)
ISBN 978 90 382 2107 6
- LLS 7 *Een ladder tegen de windroos. Nederlands tussen Noord- en Zuid-Europa. Contacten, confrontaties en bemiddelaars*
Herman van der Heide, Arie Pos, Marco Prandoni & Dolores Ross (red.)
ISBN 978 90 382 2665 1
- LLS 8 *Minoes, Minnie, Minu en andere katse streken. De internationale receptie van Annie M.G. Schmidts Minoes*
Jan Van Coillie & Irena Barbara Kalla (red.)
ISBN 978 94 014 4493 4

Centrale redactie

Annika Johansson, Universiteit Stockholm, Zweden
Irena Barbara Kalla (voorzitter), Uniwersytet Wrocławski, Polen
Lut Missinne, Westfälische Wilhelms-Universität, Duitsland
Franco Paris, Università degli Studi di Napoli "l'Orientale", Italië
Olf Praamstra, Universiteit Leiden, Nederland
Alfred Schaffer, Universiteit Stellenbosch, Zuid-Afrika

Internationale Vereniging voor Neerlandistiek

Universiteit Utrecht
Trans 10 / kamer 2.37
3512 JK Utrecht
Nederland
bureau@ivn.nu

Een ladder tegen de windroos

Nederlands tussen Noord- en Zuid-Europa
Contacten, confrontaties en bemiddelaars

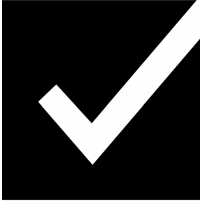
bezorgd door

Herman van der Heide, Arie Pos, Marco Prandoni en
Dolores Ross

Lage Landen Studies 7

ACADEMIA
PRESS

GPRC

Guaranteed
Peer Reviewed
Content

www.gprc.be

Uitgeverij Academia Press
Prudens Van Duyseplein 8
9000 Gent
België

www.academiapress.be

Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de boeken- en multimedialdivisie van Uitgeverij Lannoo nv.

ISBN 978 90 382 2665 1
D/2016/4804/195
NUR 620

Herman van der Heide, Arie Pos, Marco Prandoni & Dolores Ross (red.)
Een ladder tegen de windroos.
Nederlands tussen Noord- en Zuid-Europa.
Contacten, confrontaties en bemiddelaars
Gent, Academia Press, 2016, VI + 159 p.

Vormgeving cover: Kris Demey
Vormgeving binnenwerk: Punctilio

© De afzonderlijke auteurs & Uitgeverij Lannoo nv, Tielt

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Annie Demol

Inhoud

Woord vooraf.....	3
HERMAN VAN DER HEIDE	
Inleiding.....	7
<i>Nederlands tussen Noord- en Zuid-Europa: contacten, confrontaties en bemiddelaars</i>	
HERMAN VAN DER HEIDE, ARIE POS, MARCO PRANDONI & DOLORES ROSS	
LETTERKUNDE	15
De Griekse mythen in het oeuvre van Claus en Pasolini.....	17
<i>Oedipus: een actueel verhaal</i>	
FRANCO PARIS	
Een gewortelde kosmopoliet.....	29
<i>Cees Nootebooms reis naar het Noorden</i>	
HERMAN VAN DER HEIDE	
De taxichauffeur en de karrenman.....	43
<i>Contacten en confrontaties van culturele identiteiten in het werk van Abdelkader Benali en Hafid Bouazza</i>	
MARCO PRANDONI	
Noord-Zuid/Zuid-Noord.....	59
<i>Aspecten van (vrouwelijke) migrantenliteratuur in Nederland en Vlaanderen</i>	
FRANCESCA TERRENATO	

INHOUD

TAAL- EN VERTAALKUNDE.....	75
Actie- en bewegingswerkwoorden.....	77
<i>Noord-Zuidcontrasten in vertaling</i>	
DOLORES ROSS	
Positie en beweging in origineel en vertaling.....	101
<i>Van praktijk naar onderwijs</i>	
GOEDELE DE STERCK	
Pre- en postpositieconstituenten in het Nederlands en het Turks in vergelijkend opzicht.....	123
MUSTAFA GÜLEÇ	
Spaanse vreemde woorden in het Nederlands: periode 2000-2013.....	141
FRANCISCO SÁNCHEZ ROMERO	
Over de auteurs.....	157

WOORD VOORAF

Deze bundel is de weerslag van de eerste bijeenkomst van het docentenplatform *MediterraNed* (www.mediterraned.org), tevens de twaalfde bijeenkomst van de docentschappen Nederlands rond de Middellandse Zee. De docenten uit de regio van Zuid-Europa, Turkije en Israël kwamen van 13 tot 16 april 2014 bij elkaar in Bologna.

De hoofdtitel van de bundel werd ontleend aan een gedicht uit *Bij eb is je eiland groter* (2010) van K. Michel:

De kaartenmaker

(over de legenda van morgen)

wat ver is is *klein*

wat *groot* is dichtbij

voor de horizon

ligt het continentaal plat

achter de horizon

de wassende zeespiegel

een *dikke lijn* is nu

een *stippellijn* is later

druppels zijn bronnen

vlammetjes reserves

groen is in ontwikkeling

een *hoorn* duidt op overvloed

drie sterretjes op brokken

de *wolken* zijn koffiedik

blauw is het ongewisse

groot wordt wat klein was

alle pijlen wijzen vooruit

(stik, ik ben vergeten een ladder

te plaatsen tegen de windroos)

MediterraNed ontleent haar bestaansrecht aan haar positie op de kaart van Europa en deze positie was de directe aanleiding tot het thema van de bijeenkomst: *Noord-Zuid. Contacten en confrontaties*. We zeggen Noord-Zuid, want het is gebruikelijk te beginnen bij wat bovenligt, maar Zuid-Noord is misschien historisch correcter, want we moeten de wieg der mensheid toch meer in het zuiden en (midden)oosten zoeken. Het noorden figureert in deze bundel als een abstracte en afwezige plaats, maar is tegelijkertijd in de Europese context ook de plaats van herkomst van verschillende docenten en medewerkers. Ook is de tegenstelling, of het paar, Noord-Zuid niet los te denken van de andere richtingen op de windroos. In de eerste van zijn Charles Eliot Nortonlezingen, gebundeld in *The Witness of Poetry* (1984), zegt de Poolse dichter Czesław Miłosz dat de as Noord-Zuid eeuw na eeuw de wet heeft voorgeschreven, maar ook dat er tegelijkertijd een misschien meer exotische maar zeker niet minder invloedrijke as Oost-West heeft bestaan. Hij benadrukt zijn afkomst en persoonlijke positie in Europa ‘op de grens tussen Rome en Byzantium’. Wij zijn allen, op verschillende maar vergelijkbare manieren, betrokken bij dit thema en we zijn daardoor vaak gedwongen te reflecteren op de betekenisvolle tegenstellingen en verbanden die het uitdrukt.

De Nederlandse videokunstenaar Guido van der Werve heeft ons dilemma, en veel meer dan dat, magistraal verbeeld in zijn video *The day I didn't turn with the world* (2007): alleen, op de as van de wereld, de Noordpool, onttrokken aan alle tegenstellingen, draait hij langzaam 360 graden in tegengestelde richting en zet de tijd als het ware stil. De Europese ruimte is in haar geheel geografisch definieerbaar. In die ruimte zijn er betekenisvolle plaatsen waar verschillende geschiedenissen en culturen elkaar treffen en hebben getroffen.

‘Begin is nooit begin’, schreef Willem Jan Otten, die zoals voor dichters te doen gebruikelijk naar de oorsprong zocht. De opening van de bijeenkomst van het nieuw gevormde *MediterraNed* stond in het teken van het begin. K. Michel was één van de speciale gasten en zijn gedicht ‘vers twee’, over het begin van het eerste bijbelboek, stond centraal in het openingspaneel, waarin zijn dichterlijke visie op de scheppingstekst werd geconfronteerd met de visie van de theoloog Ellen van Wolde, eveneens aanwezig als eregast.

Onze samenwerking als docenten is begonnen in Triëst, in 1992, tijdens de eerste bijeenkomst van de docentschappen Nederlands in het Zuiden van Europa met de steun van de Nederlandse Taalunie. Enkelen van ons waren er toen al bij. Anderen zijn er helaas niet meer bij. Wij denken hierbij in de eerste plaats aan Rita Trampus-Snel, de belangrijkste initiatiefnemer van die eerste bijeenkomst.

Op een denkbeeldige literaire of culturele kaart van Europa staat Triëst in het centrum, kruispunt van wegen en smeltkroes van culturen. Voor Ibsen en Rilke begon er de zuidelijke hemel, uit het verre Noordwesten kwam Joyce, begon er *Ulysses* en spoorde Svevo aan tot publicatie van zijn romans. De geschiedenis van het recente Europa is vervlochten met deze stad. In de boekwinkel die ooit aan de grote dichter Umberto Saba heeft behoord vond ik een boekje van de Bosnische schrijver Ivo Andrić. Het heet *La storia maledetta*, ‘de vermaledijde geschiedenis’, met als ondertitel *Racconti triestini*, ‘Verhalen uit Triëst’. In het eerste verhaal verlaat de hoofdpersoon de benauwend warme stad, waar op dat moment – het is juni 1914 en de Eerste Wereldoorlog staat op uitbarsten – een chaotische en drukkende stemming heerst, met het trammetje naar Opicina, boven de stad gelegen in het Karstgebergte dat tegenwoordig Italië van Slovenië scheidt, om verkoeling te zoeken. De held van het verhaal, Toma Galus, is op het zenit van zijn jeugd en is kort voor het begin van het verhaal in de haven van Triëst aangekomen uit Aden, aan de Rode Zee. ‘Vervoering en ondergang van Toma Galus’ heet het verhaal en voordat de exaltatie plaats maakt voor de ondergang zoekt Toma een verklaring voor de merkwaardige atmosfeer die hij heeft aangetroffen in de stad. Op zijn wandeling beklimt hij de hoogste heuvel en vervolgens de toren die op die heuvel verrijst. Bovenop de toren staat een metalen paal met daarop de windroos Noord-Oost-Zuid-West. Het blikken geval piept en knarst in de ochtendwind en Galus plaatst zich op de toren met zijn handen op de balustrade. Zijn gedachten voeren hem mee en hij probeert ze te formuleren: ‘Deze haven is slechts een deel van een baai die weer deel uitmaakt van een grotere golf, die zich in de Adriatische Zee bevindt, die slechts een deel is van een grotere golf in de Middellandse Zee, die op zijn beurt maar een deel is.....’ Hier verwarren zich zijn gedachten en beginnen om elkaar heen te draaien zoals de blikken windroos N-O-Z-W op de paal boven zijn hoofd. ‘Ja, zie de oneindige ruimte en de afstanden, alles is verbonden, alles is in beweging en in voortdurende ontwikkeling. En alle elementen leken hem opeens in de war, in elkaar verwickeld, en alles leek hem onverzorgd en aan het lot overgelaten. Het was alsof de hele wereld op een steile helling was geplaatst en op ieder moment op het punt stond om in de chaos te worden gestort. Hiermee moest hij zich bezighouden, hierover moest hij waken. Dit alles lag aan de basis van zijn gevoelens, als een bedreiging en een angst, een donker bezinksel van vervoering dat hem niet wilde verlaten.’ (vertaling HvdH).

Het is nu honderd jaar later en we zijn er nog steeds niet uit: we zijn nog altijd bezig een centrale gedachte voor Europa te formuleren, maar ook nu nog verward en geplaagd door de tegenstellingen. De verwarring van Toma Galus wordt

vaak door ons gedeeld en het blijft een bijkans onmogelijke zaak een evenwicht te vinden tussen Noord en Zuid. Deze bundel concentreert zich op de taal- en letterkundige aspecten van de oppositie in de overtuiging dat onze overwegingen en beschouwingen neerlandici en belangstellenden uit alle windstreken zullen kunnen interesseren.

Herman van der Heide
voorzitter van MediterraNed

INLEIDING

Nederlands tussen Noord- en Zuid-Europa: contacten, confrontaties en bemiddelaars

Herman van der Heide, Arie Pos, Marco Prandoni &
Dolores Ross

De Noord-Zuid thematiek binnen Europa biedt een interessante noemer voor een reeks verkenningen van wat binnen de huidige Europese crisiscontext vaak als een spanningsveld wordt ervaren. Onderwerp en aanpak lijken bovendien goed te passen in het huidige streven naar internationalisering van de neerlandistiek en de daarbinnen groeiende belangstelling voor multidisciplinaire cross-overs.

De auteurs van de artikelen bewegen zich als docenten in de mediterrane neerlandistiek op eigen en vertrouwd terrein, wat mogelijk mede verrijkend kan werken voor de intramurale neerlandistiek. De bijdragen zijn zo gekozen en geschreven dat ze zich niet alleen richten tot vakgenoten maar ook de interesse kunnen wekken van lezers met een minder specialistische belangstelling voor talige en literaire wisselwerkingen.

Contrastiviteit is de gemene deler van de bijdragen, die zijn bijeengebracht in een paneel letterkunde en een paneel taal- en vertaalkunde. De rol die bemiddelaars spelen in de besproken processen vormt een tweede constante.

Imagologie en kritiek van representatie kunnen bij uitstek op literaire teksten worden toegepast. Op vele Nederlandstalige auteurs heeft sinds mensenheugenis (Renaissance, Romantiek, moderne tijd) het Zuiden van Europa, het Middellandse Zeegebied, een sterke aantrekkingskracht uitgeoefend, waarbij vooral Italië eruit springt als brandpunt van zowel historische als thematische belangstelling van moderne auteurs. Het Italië-beeld en Italië-gevoel dat Louis Couperus in zijn werk schiep hebben decennialang doorgewerkt in de Nederlandse litera-

tuur en tal van ‘Italianisanten’ (een term ontleend aan de door Italië geïnspireerde schilders uit de vroegmoderne tijd) beïnvloed. Denk bijvoorbeeld aan Helene Nolthenius, Hella S. Haasse, Geerten Meijsing en Arthur Japin.

Ook voor Hugo Claus was Italië – en het gehele Middellandse Zeegebied – een belangrijke inspiratiebron, maar dan volkomen bevrijd van belletristie en idealiserende voorstellingen en eerder geassocieerd met oermythes die hij antropologisch interpreteerde. De bijdrage van Franco Paris is gewijd aan de manier waarop de Vlaamse auteur en zijn even veelzijdige Italiaanse collega Pier Paolo Pasolini de Griekse mythen verwerkten in hun gedichten. Het opvallendste voorbeeld in dit kader is het Oedipus-thema, ons vooral bekend uit de klassieke tekst van Sophocles’ tragedie en uit Freuds visie. De interpretaties die beide auteurs van de Oedipusfiguur brengen zijn complex, actualiserend en bevatten een autobiografische laag. De Oedipusmythe thematiseert bovendien de spanning tussen de zoektocht naar de eigen identiteit en de verbanning, waarbij de literaire boodschap als het raadsel van de sfinx bemiddelt tussen de fundering van betekenis in de plaats van herkomst en de noodzaak van het zoeken naar nieuwe betekenissen.

De spanning tussen Noord en Zuid in het werk van Cees Nooteboom sprak al exemplarisch uit zijn roman *In Nederland* en de bijdrage van Herman van der Heide zoekt naar een verbinding tussen de twee polen in zijn poëtisch werk, in het bijzonder in het gedicht ‘Bashō’. De kompasroos fungeert erin als een metaforische plaatsbepaling van de poëtische impuls die wordt voorgesteld als een reis door de tijd. Nootebooms reis naar het Noorden is een reis naar een metaforisch noorden, zoals die wordt verwoord in het gedicht. De verticale as van de kompasroos vertegenwoordigt bij Nooteboom zowel de reis van Bashō naar binnen als de dichters eigen reis door de tijd. In het kader van de recente belangstelling voor ‘nomadische neerlandistiek’ (zie het recente boek van Fenoulhet over het werk van Nooteboom, 2013) kan het geval Nooteboom een bijdrage leveren aan de discussie over diverse aspecten van het literaire circuit en de internationale context, in het bijzonder over de vertaalpraktijk en het gebruik van de voertaal in het onderwijs van het Nederlands als vreemde taal.

Voor de meeste hedendaagse auteurs die met het label migrantenschrijvers worden geïdentificeerd is de reiservaring op de as Zuid-Noord niet louter metaforisch. Ze hebben een migratieachtergrond uit Zuid-Europa, Marokko, Turkije, Nigeria: ‘het Zuiden van de wereld’. Anders dan de reizende *global writer* Nooteboom zijn ze veelal geëmigreerd, en niet uit eigen keuze, maar om politieke (als vluchtelingen) of economische redenen (als kinderen van gastarbeiders).

In hun beroemde handboek beweren Stephen Castles en Mark J. Miller dat onze tijd *The Age of Migration* is. De huidige migratieliteratuur thematiseert bij

voorkeur processen en identiteiten *in displacement* (zie enkele bijdragen in Goud 2015). Die zijn niet voorbehouden aan mensen die migratieprocessen meegeemaakt hebben, maar lijken juist typerend voor de huidige laatpostmoderne vloeibare globale wereld – ondanks de tastbare grenzen waar migranten nog steeds tegen botsen. Vooral in de beleving van jongeren lijken grenzen en afstanden grotendeels weggevallen, of althans emotioneel of ideologisch veel minder beladen te zijn dan voor vorige generaties. Niet voor niets stelt Salman Rushdie dat de migrant de archetypische figuur van onze tijd is en beweert Arnon Grunberg dat iedereen in een nabije toekomst een vreemdeling zal zijn, al dan niet gewenst. In Tommy Wieringa's *Dit zijn de namen* (2012) en in Coetzee's roman *The Childhood of Jesus* (2013) wordt migratie gethematiseerd, als reële ervaring en tevens als allegorie.

In de bijdragen van Marco Prandoni en Francesca Terrenato staat de literaire productie centraal van migrantenauteurs van de jongere generatie, respectievelijk uit Nederland en Vlaanderen. De nomadische identiteit, de *negotiation* van verschillende culturele identiteiten zijn centrale aspecten in het werk van de migrantenauteurs die in de laatste decennia toegang hebben gekregen tot de *literacy* in de Nederlandse culturele ruimte. In de eerste plaats waren dat schrijvers van Marokkaanse afkomst, zoals Abdelkader Benali en Hafid Bouazza, aan wie in de laatste jaren belangrijke studies zijn gewijd door onder meer Louwerse (2007), Minnaard (2008), Moenandar (2012) en, in vergelijkend perspectief met Scandinavische migrantenauteurs, door Behschnitt, De Mul & Minnaard (2013). Deze studies zijn allemaal vertegenwoordigers van wat Hoving (2010) de *postcolonial turn* in de Nederlandse literatuurkritiek heeft genoemd (zie ook Boehmer & De Mul, 2012). Zoals in veel postkoloniale vertellingen, komen we in de romans van zowel Benali als Bouazza – die zich vaak in twee settings afspeelen (Nederland en Marokko), met een vloeibare grens tussen realistische en fantastische elementen – mercuriale begeleiderspersonages tegen (taxichauffeurs, karrenmannen) die toeristen / reizigers / migranten / remigranten vergezellen. Het zijn materiële en geestelijke gidsen, vaak de hoeders van de traditie in een razendsnel veranderende wereld waarin men gemakkelijk gedesoriënteerd kan raken. Zij zijn bemiddelaars tussen culturele identiteiten, tussen Noord en Zuid, tussen de wereld van voor en van na de migratie, maar ook tussen hier en hierna. Terwijl echter uit Benali's romans het vertrouwen spreekt in de mogelijkheid van een productieve, verrijkende confrontatie van culturele identiteiten, speelt Bouazza in zijn werk identiteiten tegen elkaar uit, die tegen elkaar botsen en elkaar proberen te onderwerpen.

Anders dan in Nederland, waar de zogenaamde allochtone literatuur vanaf 1994 een trend in de boekenmarkt en een onderwerp voor critici werd (en daar-

mee een zekere achterstand goedmaakte van de Nederlandse ten opzichte van de Britse, Franse en Duitse situatie), liet de bloei van allochtone literatuur in Vlaanderen langer op zich wachten. Vlaamse critici bekeken met een zekere zorg de rijkdom aan etnische stemmen van hun noordelijke burens en ervoeren de afwezigheid van een verwante ontwikkeling in hun contreien als een tekort. Meer openheid voor cultureel verschil zou betekenen dat het Vlaamse literaire systeem opgewassen was tegen de Europese en vooral tegen de Nederlandse ‘multiculti trip’. Aan de andere kant bleef de definiëring en herdefiniëring van een eigen Vlaamse cultuur op de politieke agenda staan. Pas in 2007 kwamen er Vlaamse auteurs met een buitenlandse achtergrond aan het woord. Het waren meestal schrijfsters; in dit opzicht ontwikkelde het literaire toneel zich wat anders dan in Nederland: daar leken een paar schrijfsters in de eerste voetstappen van mannelijke collega’s getreden te zijn, terwijl in Vlaanderen vrouwen vanaf het begin volop aanwezig waren.

Op inhoudelijk niveau is er in de migrantenliteratuur vaak sprake van een culturele en economische, zowel materiële als immateriële kloof tussen Noord en Zuid, in dit geval het Zuiden van de wereld. Aan de hand van teksten van de Vlaamse schrijfsters Rachida Lamrabet en Chika Unigwe en van de Nederlandse schrijfsters Ellen Ombre en Yasmine Allas wordt in de bijdrage van Francesca Terrenato aangetoond hoe de relatie Noord-Zuid opnieuw gedefinieerd en van onverwachte inhoud voorzien wordt: de emotionele, symbolische en sociologische lading van de twee polen verandert met de blik van de verschillende personages, zowel ‘autochtonen’ als ‘allochtonen’ uit het bonte landschap van de tegenwoordige migratielanden.

Ook het paneel taal- en vertaalkunde staat in het teken van de contrastiviteit en poogt een paar treffende Noord-Zuid opposities aan het licht te brengen. Een taalverschijnsel dat vooral in de mediterrane context een opmerkelijk contrast met Noord-Europese talen tot uiting brengt, is dat van de actie- en bewegingswerkwoorden. Beweging is een universeel concept, maar talen kunnen sterk variëren in de manier waarop zij daaraan uiting geven, zoals aangetoond in werken van Talmy (1985, 2000), Slobin (o.a. 1999, 2003, 2004) en talrijke andere onderzoekers. De regio waarin MeditteraNed opereert, vertegenwoordigt overwegend Romaanse talen – Spaans, Italiaans, Portugees, Catalaans – maar daarnaast ook Grieks, Turks en Hebreeuws. Al deze zuidelijke talen tonen een markant verschil met het Nederlands en de andere Germaanse talen wanneer het erop aankomt actie of beweging onder woorden te brengen. Volgens de typologische karakterisering van Talmy en Slobin behoren de Romaanse talen, maar ook het Turks, het Hebreeuws en – in misschien iets mindere mate – het Grieks,

tot de verb-framed talen, de V-talen, omdat hun werkwoorden bij voorkeur het resultaat van actie of beweging weergeven terwijl de manier waarop dit geschiedt veronachtzaamd wordt. De Germaanse talen daarentegen worden ingedeeld bij de satellite-framed talen, de S-talen, aangezien in deze talen de werkwoorden focussen op de manier van actie of bewegen, terwijl richting of resultaat wordt verwoord via een satelliet van het werkwoord.

In de bijdrage van Dolores Ross wordt dit onderzoeksthema in kaart gebracht en passeert het baanbrekende onderzoek van Talmy en Slobin de revue. Daarnaast wordt de positie van het Nederlands en het Italiaans in Slobins classificatie van talen nader gepreciseerd. Vervolgens wordt de lijn doorgetrokken naar de vertaalkunde. De auteur bekijkt in hoeverre dit soort fundamentele taalcontrasten weerklank vindt in vertaalstudies en -handboeken en bespreekt wat de gevolgen voor de vertaalpraktijk zijn. Tot nu toe blijkt er weinig weerklank te zijn in de vertaaldidactiek. De taaltypologie leert dat talen op zeer verschillende zaken kunnen focussen. Wat voor de ene taal relevante semantische verschillen zijn die al dan niet verplicht gecodeerd worden, zijn voor de andere taal subtiliteiten die veelal veronachtzaamd kunnen worden. Dit verklaart waarom er tijdens het vertalen ook op dit gebied voortdurend sprake is van verlies en winst, wat overigens ook de nodige vraagtekens oproept bij het begrip ‘trouwe’ of ‘letterlijke vertaling’. Een vrije benadering gebaseerd op taaltypologische kennis zal uiteraard wel de vraag opwerpen, vooral in de vertaling van literatuur, of deze niet te weinig auteursgericht is en in strijd komt met de traditioneel dienstbare rol van vertalers, ofschoon die dienstbaarheid zich niet alleen jegens de auteur maar ook jegens het doeltaalpubliek moet manifesteren.

Het Noord-Zuid contrast in de verwoording van actie en beweging is ook het thema van de tweede bijdrage, gepresenteerd door Goedele De Sterck, die tevens de uitdrukking van positie in haar onderzoek opneemt. Haar bevindingen komen uit vertaalonderzoek waarbij diverse Romaanse en Germaanse talen betrokken zijn. Uitgaande van de Nederlandse roman van Gerbrand Bakker *Boven is het stil* (2006) en de vertalingen in het Duits, Engels, Catalaans, Frans, Italiaans en Spaans, wordt onderzocht van welke strategieën de verschillende vertalers zich bedienen om positie en beweging zoals uitgedrukt in de brontekst om te zetten in hun doeltaal. Het onderzoek gaat nader in op vragen als: bedienen beroepsvertalers van verwante talen zich van andere strategieën dan vertalers van minder verwante talen? In hoeverre worden de vertalers beïnvloed door de kenmerken van de brontaal? In welke mate is een bepaalde vertaaloplossing gemarkeerd of ongemarkeerd met betrekking tot de doeltaal? Is er sprake van algemene patronen of veeleer van individuele oplossingen? De auteur betoogt in haar stuk dat bestudering van een corpus van literaire vertalingen tot verhelderende inzicht

ten kan leiden voor zowel ervaren literair vertalers als vertalers in opleiding. Haar onderzoek bevestigt dat bij het vertalen uit het Nederlands in een andere Germaanse taal de structuren uit de brontekst vaak woordelijk kunnen worden overgenomen, terwijl vertalers in een Romaanse taal zich doorgaans meer moeite moeten getroosten om een adequate oplossing te vinden die in de structuur van de doeltaal past en tegelijkertijd het origineel zo volledig mogelijk tot zijn recht laat komen. Geconcludeerd wordt dat vertalen van beweging en positie een creatief proces is waarin tal van factoren met elkaar verstrengeld zijn: naast typologische classificaties tellen onder andere individuele vertaalkeuzen en de rol van de vertaler mee. Dit laatste sluit aan bij recente, sociologisch georiënteerde studies in de vertaalwetenschap waarbij de rol van de vertaler wordt belicht naast die van de andere partijen die betrokken zijn bij de totstandkoming van een literaire vertaling (zie Ross et al., 2011).

In de volgende bijdrage, van de hand van Mustafa Güleç, uit Ankara, wordt eveneens ingegaan op de uiting van actie, beweging en positie, maar daarnaast komen andere typische contrasten tussen een noordelijke en een zuidelijke taal aan bod. Mustafa Güleç bespreekt in zijn bijdrage met name de grammaticaal-conceptuele contrasten tussen voor- en achterzetsels in het Nederlands en het Turks. Beide talen bezitten voorzetsel- en achterzetselconstituenten, maar hun functies verschillen in hoge mate en vormen volgens de auteur een bron van interferentie, waaraan zowel in het taalverwervingsproces als in de vertaaldidactiek meer aandacht zou moeten worden besteed dan tot op heden wordt gedaan. In een nog ruimer perspectief ziet Güleç belangrijke structurele verschillen tussen de verbale en nominale constituenten in het Nederlands en het Turks die een ruimte, richting en/of proces aanduiden. Terwijl in het Nederlands voor- en achterzetsels een belangrijke rol spelen, ook vanuit semantisch oogpunt, maakt het Turks niet zozeer gebruik van voorzetsels alswel van achterzetsels en woorduitgangen, waaronder naamvallen. Het Turks is dan ook een synthetische, bijna agglutinerende taal, waar verschillende betekenisaspecten en grammaticale informatie in één enkel woord kunnen worden gebundeld. Verwijzend naar de typologie van bewegingswerkwoorden, stelt Güleç dat beweging in het Nederlands meestal een resultaatbeschrijving is en in het Turks een procesbeschrijving, en hij constateert dat er binnen één groep talen meer genuanceerd zou moeten worden dan Slobin doet.

Het paneel taal- en vertaalkunde wordt afgesloten met een contrastieve bijdrage van de hand van Francisco Sánchez Romero, die laat zien hoe een zuidelijke taal de woordenschat van een noordelijke taal beïnvloedt. Sánchez Romero geeft inzicht in de manier waarop het Spaans, een taal van ongeveer 400 miljoen moedertaalsprekers, in de periode 2000-2013 invloed heeft uitgeoefend op het

Nederlands, een taal met 24 miljoen sprekers. De auteur heeft een lexicaal corpus van 70 Spaanse leenwoorden samengesteld en daarbij onderzocht welke semantische velden het meest van invloed zijn geweest op het Nederlands in de eerste dertien jaar van de 21ste eeuw. De leenwoorden behoren voornamelijk tot drie lexicale domeinen: eten en drinken, dans en muziek, en media. In mindere mate zijn er ook Spaanse uitdrukkingen, tussenwerpsels en scheldwoorden doorgedrongen tot de Nederlandse taal, welke vooral in jongerentaal gebezigd worden. Meer dan twee derde van de 70 woorden zijn integrale leenwoorden, waarvan nagenoeg de helft afkomstig is uit het Spaans van Zuid-Amerika.

Resumerend, door diep in bepaalde taalparen te duiken brengen de auteurs die hebben bijgedragen aan dit paneel aspecten naar voren die in de gangbare ‘anglocentrische’ literatuur hooguit zijdelings ter sprake komen. Zo wordt op drie terreinen – lexicologisch, taaltypologisch en vertaalkundig – getoond dat de zuidelijke neerlandistiek een significante bijdrage kan leveren aan de kennis van en inzichten in taalpatronen en functionering van de Nederlandse taal.

BIBLIOGRAFIE

- Behschnitt, W., De Mul, S. & Minnaard, L. (Red.) (2013). *Literature, language, and multiculturalism in Scandinavia and the Low Countries*. Amsterdam-New York: Rodopi.
- Boehmer, E. & De Mul, S. (Red.) (2012). *The postcolonial Low Countries. Literature, colonialism, multiculturalism*. Lanham: Lexington Books.
- Fenouillet, J. (2013). *Nomadic literature. Cees Nooteboom and his writing*. Bern: Peter Lang.
- Goud, J. (2015). *Ontworteld. De schrijver als nomade*. Zoetermeer: Klement.
- Hoving, I. (2010). Review: The Postcolonial Turn in Dutch Literary Criticism. *Journal of Dutch Literature*, vol. 1, nr. 1. Laatst geraadpleegd op 30 juli 2015 op <http://www.journalofdutchliterature.org/index.php/jdl/article/view/11/11>
- Louwerse, H. (2007). *Homeless entertainment. On Hafid Bouazza's literary writing*. Bern: Peter Lang.
- Minnaard, L. (2008). *New Germans, new Dutch. Literary interventions*. Amsterdam: AUP.
- Moenandar, S.-J. (2012). *Verdorven grensplaatsen. Ontmoetingen tussen moslims en niet-moslims in de Nederlandse literatuur (1990-2005)*. Groningen: Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Ross, D., Pos, A. & Mertens, M. (2011). Ieder zijn eigen Arnon Grunberg. Vertaling, promotie en receptie in Italië, Spanje, Catalonië, Portugal en Roemenië. In D. Ross, A. Pos & M. Mertens (Red.), *Ieder zijn eigen Arnon Grunberg. Vertaling, promotie en receptie in Italië, Spanje, Catalonië, Portugal en Roemenië* (pp. 3-23). Lage Landen Studies, deel 3. Gent: Academia Press.
- Slobin, D.I. (1999). Two ways to travel: Verbs of motion in English and Spanish. In M. Shibatani & S.A. Thompson (Red.), *Grammatical constructions: Their form and meaning* (pp. 195-219). Oxford: Clarendon Press.

- Slobin, D.I. (2003). Language and thought online: cognitive consequences of linguistic relativity. In D. Gentner & S. Goldin-Meadow (Red.), *Language in mind. Advances in the study of language and thought* (pp. 157-192). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Slobin, D.I. (2004). The many ways to search for a frog: Linguistic typology and the expression of motion events. In S. Strömqvist & L. Verhoeven (Red.), *Relating events in narrative: Typological and contextual perspectives* (pp. 219-257). Mahwah, NJ: Erlbaum. Geraadpleegd op: <http://ihd.berkeley.edu/linguisticstypologyofmotivevents.pdf> (1-32).
- Talmy, L. (1985). Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In T. Shopen (Red.), *Language typology and lexical description: Vol. 3. Grammatical categories and the lexicon* (pp. 36-149). Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics. Vol II. Typology and process in concept structuring*. Cambridge/London: MIT Press.

Letterkunde

DE GRIEKSE MYTHEN IN HET OEUVRE VAN CLAUS EN PASOLINI

Oedipus: een actueel verhaal

Franco Paris

Universiteit van Napels "L'Orientale", Italië

GREEK MYTHS. OEDIPUS: A TIMELY STORY THROUGHOUT THE OEUVRE OF PASOLINI AND CLAUS

In their multidisciplinary explorations Pier Paolo Pasolini and Hugo Claus call often upon the adaptations of Greek myths. It would not be going too far to say that the personal and literary universe of both writers is especially dominated by the Oedipus myth. My paper is focused on the surprising affinity between these two authors, in the way of actualizing and revisiting this myth to construct a cultural discourse and in the way that their works become sometimes a projection, onto this theme, of interior conflicts.

Keywords: Myth; Oedipus; Theater; Poetry; Dutch Literature; Italian Literature

Pier Paolo Pasolini (1922-1975) debuteerde als dichter met *Poesie a Casarsa* (1942), geschreven in het Friulaans, het dialect van zijn moeder. Hij schreef ook romans (*Ragazzi di vita*, *Una vita violenta*), essays (*Scritti corsari*, *Lettere luterane*) en kritieken, en regisseerde films (o.a. *Medea*, *Edipo Re*, *Il Vangelo secondo Matteo*). Een van zijn dichtbundels, *Le ceneri di Gramsci* (*De as van Gramsci*), is gewijd aan Antonio Gramsci, één van de oprichters van de Communistische Partij die werd opgesloten door het fascistische regime en in 1937 kort na zijn vrijlating stierf. Van Gramsci nam Pasolini de idee over van de 'organische intellectueel' die ernaar streeft vorm te geven aan een nationale, populaire cultuur. De bevriende schrijver Alberto Moravia noemde Pasolini 'de grootste Italiaanse dichter van de tweede helft van de twintigste eeuw' en omschreef zijn poëzie als 'poesia civile': min of meer 'geëngageerde poëzie', want: 'het gaat eerder om poë-

zie die ertoe wil doen in de samenleving waarin ze tot stand komt, en die hartschtelijk aan die samenleving gebonden is' (Devoldere, 2012, pp. 5-6). In het geval van Pasolini gaat het om het Italië van na de Tweede Wereldoorlog, dat in razend tempo de overgang meemaakte van boerenmaatschappij naar geïndustrialiseerde samenleving. Pasolini werd op 2 november 1975, in duistere omstandigheden, nabij Ostia vermoord.

Het leven van Vlaanderens misschien wel bekendste schrijver, Hugo Claus (1927-2008), getuigt eveneens van veelzijdigheid: op zijn naam staat een enorme stroom van poëziebundels, romans, toneelstukken, filmscenario's, bij elkaar circa honderdvijftig titels, om nog maar te zwijgen van zijn talloze vertalingen uit verschillende talen (Latijn, Oud-Grieks, Engels, Frans, Italiaans, Duits en Spaans). Zijn invloed op het culturele leven in België was enorm en, hoewel hij in strikte zin politiek minder geëngageerd was dan Pasolini, mogen zijn bijdrage aan het politieke debat en de impact van zijn maatschappelijk betrokken teksten zeker niet worden onderschat (Absillis, Beeks, Lembrechts & Wildemeersch, 2013).

In de rijk gevulde existentiële en literaire parcoursen van Hugo Claus en Pier Paolo Pasolini zijn er veel vergelijkbare situaties en houdingen te bespeuren. Ten eerste waren beiden bijzonder productieve multitalenten die een zeer omvangrijk oeuvre nalieten dat zich over verschillende disciplines uitstrekt: proza, poëzie, essays, toneel, film en beeldende kunsten. Ten tweede stelden beide auteurs zich kritisch op tegenover autoritair gezag en bleven ze zich hun leven lang verzetten tegen elke poging om hen vast te leggen op één kunstvorm en op duidelijke afbakening tussen de verschillende genres. Wanneer we kijken naar de wijze waarop ze Griekse mythen verwerkten – in het bijzonder de Oedipusmythe – zijn de overeenkomsten tussen de twee auteurs echter nog treffender. De twee auteurs gaan een dialoog aan met een mythe die de hele Europese traditie doortrekt, van Noord tot Zuid. Hun dialoog vertoont, ondanks de geografische afstand en de politieke en ideologische verschillen die hen scheidde, een aantal opvallende gelijkenissen. Verrassend vergelijkbaar is de manier waarop Claus en Pasolini door middel van het mythisch denken vat proberen te krijgen op de binnen- en buitenwereld, op hun innerlijk leven en op de conflictueuze werkelijkheid waarin zij zich bevinden. In dit artikel houden we ons voornamelijk bezig met de poëtische en theatrale teksten alsmede, wat Pasolini betreft, de films.

De Oedipusmythe als inspiratiebron

De aanwezigheid van de Oedipusmythe in de westerse literatuur is een bekend verschijnsel; op dit verhaal zijn talloze variaties bedacht. Het verwerken van de mythe in een literair werk impliceert uiteraard steeds ook een opnieuw overden-

ken van de betekenis en het waarheidsgehalte van dit bijzondere verhaal. Zoals we weten lag Sophocles' *Koning Oedipus* aan de basis van de psychoanalytische theorievorming. Een niet irrelevant deel van de twintigste-eeuwse cultuur en literatuur is doordrenkt met de Freudiaanse ontdekking van het Oedipuscomplex en van uiteenlopende interpretaties van de functie van de mythe. Plato werd vaak beschouwd als de filosoof die de exemplarische daden van de goden in een oertijd veranderde in mentale modellen voor het menselijk handelen (Eliade, 1954, p. 34). In zijn fundamentele studie *Structural Anthropology* beweert Lévi-Strauss (1963) dat de verwerking van de mythe, die de mythe zelf uiteindelijk gaat vervangen, in een nog ruimere, completere rationaliteit geplaatst moet worden. Zoals Decreus terecht opmerkt, kunnen we:

[...] in dertig eeuwen Oedipus de typische representaties van de West-Europese cultuurgeschiedenis zien, zowel de sacralisatie als de desacralisatie van de westerse mythe meemaken, zowel de constructie als de deconstructie van het mannelijke en het vrouwelijke subject zien plaatsvinden. Honderden mannelijke zwelvoeten en mankende ego's dus, recent enkele vrouwelijke stemmen van protest. (Decreus, 2002, p. 369)

Lévi-Strauss zag in diverse mythen, in het bijzonder in de Oedipusmythe, *onder- of overwaarderings* van familierelaties: Oedipus vermoordde zijn vader en trouwde met zijn moeder. Deze mythe zou dus het instituut van verwantschap definiëren, dat een breed spectrum omvat: van degenen met wie intieme banden kunnen worden aangegaan tot degenen die je wel of niet mag doden. De Oedipusmythe, waarin het maatschappelijk aanvaardbare wordt overschreden, bevestigt dus uiteindelijk de normen. Deze mythe, die vanuit het menselijk statuut en het intermenselijke – afstamming, huwelijk, relaties – vertrekt, presenteert verder twee sterke krachtlijnen: het vaststellen van het menselijke of het kennen en de bepaling van het bovenmenselijke – de mens, de goden en het lot (Lévi-Strauss, 1963, pp. 216-231). Bovendien komt een ander wezenlijk aspect naar voren, met name de verstandhouding tussen de rationele en bewust handelende mens en de irrationele en onbewust handelende mens, dit alles in het kader van krachten die de persoon overstijgen. Zoals in de psychologisch gefundeerde literatuur van de twintigste eeuw vaak het geval is, gelden ook bij Pasolini en Claus 'moederwereld' en 'vaderwereld' als thematische, en cruciale, kernbegrippen. Het werk van deze twee auteurs kan eigenlijk niet geïnterpreteerd worden zonder hun verwerking van deze mythe in de beschouwingen te betrekken. Het is juist deze constante aanwezigheid van de mythe die het verschijnsel zo intrigerend maakt en die erop wijst dat het om veel meer gaat dan om culturele reflexen of

motieven. Het verschil ligt soms in de bron waaruit ze dit verhaal putten. Terwijl Pasolini's filmbewerking – een trouwe maar iets inkortende weergave – naar de tekst van Sophocles verwees, was Seneca's versie – geschreven in de eerste eeuw n.C. – de brontekst van waaruit Claus vier jaar later, in 1971, vertrok voor zijn toneelstuk *Oedipus, naar Seneca*. In de Griekse mythe sublimeren Oedipus' onbegrip, irrationeel geweld en chaos uiteindelijk in een (nogal ondoordringbaar) goddelijk plan, heelheid en orde. De tragedie van Seneca situeert zich in een totaal ander klimaat: er ontstaat een verstoorde wereldorde 'die ook de traditionele goden buiten spel zet' (Decreus, 2002, p. 378), de maatschappij is irrationeel en bijna grotesk geworden, Oedipus' *furor* maakt een eventuele *catharsis* onmogelijk. Seneca's visie, en Claus' visie, op de wereld laat geen ruimte voor een of andere vorm van goddelijk plan of eerlijk gestructureerde maatschappij, opties die Pasolini niet helemaal uitsluit, ook niet in de 'desillusiefase'.

Wat de twee auteurs verder gemeen hebben is de samenvloeiing tussen religie en mythe en de min of meer latente aanwezigheid van de klassieke schrijvers Freud en Frazer. Vlak voor de verschijning van zijn film *Medea*, in 1969, verklaarde Pasolini:

Koning Oedipus is niet gebaseerd op Sophocles of op de Griekse mythologie, maar op de psychoanalyse van Freud. [...] Mijn *Oedipus* is niets anders dan de projectie in een mythische tijd van de Freudiaanse theorie, terwijl *Medea* gebaseerd is op de religiegeschiedenis, op Frazer, Lévi-Strauss, Lévy-Bruhl. (vertaling FP)

Het frazeriaanse concept van een primitief, irrationeel substraat onder de geruststellende civiele instellingen sprak hem bijzonder aan (Paolicelli, 2014, p. 25). 'In de eerste plaats ontdekte ik in mijn poëzie een oude latente religieuze ondertoon [...] Ik realiseerde me ook dat veel van mijn marxisme een irrationele en mystieke en religieuze basis heeft', zei hij in een ander interview (Blue, 1965).

Claus deelt dezelfde syncretistische visie. De Griekse cultuur is, naast de joods-christelijke traditie, zijn voornaamste inspiratiebron:

Venus is voor mij een groter en meer omvattend begrip dan bijvoorbeeld de Maagd Maria of God de Vader. [...] Daarom grijp ik graag naar de heldere, gefikseerde gestalten van bij voorkeur de Griekse en Vooraziatische godenleer. [...] Alle verhalen zijn terug te brengen op mythes, omdat in de mythes verbeeld wordt wat alle mensen aangaat. (Claes, 1984, pp. 25, 26, 29)

Frazer is ook duidelijk aanwezig in zijn oeuvre. Volgens Claes poogt Claus een synthese te maken van Freud en Frazer door onder andere de verhouding tussen moeder-godin en zoon-god te lezen als een uiting van incestueuze verlangens in het Oedipuscomplex. ‘Oedipale en vegetale symboliek lopen bij Claus dus niet zo ver uiteen’. (Claes, 1984, pp. 146, 147)

De vegetatiemythologie van Frazer, gefilterd door freudiaanse ideeën, stelt Claus en Pasolini in staat hun geliefde politieke en agrarische motieven een relevante plaats toe te kennen in sterk symbolisch bepaalde teksten. De toneelwerken en films van Claus en Pasolini wemelen van de ‘moeder-godin-vrouw’-figuren met een grote aantrekkingskracht. Bovendien speelt een ander centraal thema van Frazer – de link tussen de mythe van de stervende en verrijzende god en de dood en de verrijzenis van de zoon van God – zeker een rol in de wijze waarop beide auteurs de heidense met de christelijke mythologie verbinden en dezelfde mythologie als alternatief voor het christendom beschouwen.

Actualisering

Heel interessant is ook de manier waarop Claus en Pasolini dit mythische verhaal transponeren naar een moderne en persoonlijke omgeving. ‘De mythe is het heilige verhaal van buiten onze tijd liggende, of principieel boven de tijd uitreikende gebeurtenissen die het hier en nu van de menselijke existentie funderen en bepalen, en die een uitzicht bieden voor de toekomst’, aldus Van Baaren (1963, p. 183). Tijdens de opvoering van een Griekse tragedie kwamen belangrijke burgerlijke en religieuze waarden aan bod. *Koning Oedipus* van Sophocles weerspiegelde belangrijke ontwikkelingen in de vijfde-eeuwse samenleving, onder andere de nieuwe positie van de vrouw en van de familie, waarbij ‘de vrouw dichter bij de opvoeding van haar zonen betrokken werd dan in vroegere tijden die nogal vaak spraken van verwijdering’ (Decreus, 2002, p. 370). Volgens Barthes is de mythe, als communicatiesysteem, een geschiedenis die tegelijkertijd onwaar en realistisch is, ‘de geschiedenis van de mensen die de werkelijkheid in spraak doet overgaan [...] een spraak gekozen door de geschiedenis’ (Barthes, 2002, p. 248). De mythe kan dus nooit voortkomen uit de natuur der dingen, maar is een ‘spraak’, een ordening die aan een complexe werkelijkheid opgelegd wordt. Die werkelijkheid wordt dan een wereld zonder tegenstellingen en diepte, een gedepolitiseerde spraak (Barthes, 2002, p. 242). De mythe als communicatiesysteem en kennisinstrument om inzicht te krijgen in de wereld is ook in Pasolini en Claus blijven voortleven, maar wel met een maatschappijkritische al dan niet politieke lading. Het wordt dus wel degelijk een min of meer gepolitiseerde spraak.

VI [...] Eccoli, miseri, la sera: e potente
 in essi, inermi, per essi, il mito
 rinasce... Ma, io, con il cuore cosciente
 di chi soltanto nella storia ha vita,
 potrò mai più con pura passione operare,
 se so che la nostra storia è finita? (Pasolini, 1957, p. 78)

Ellendigen, van de avond – en machtig
 in hen, weerloos, door hen wordt opnieuw geboren
 de mythe ... Maar ik, bewust en met het hart
 van wie alleen in de geschiedenis kan leven,
 word ik ooit nog door pure passie gedreven
 nu ik weet dat onze geschiedenis voorbij is? (Devoldere, 2012, pp. 71, 73)

Aldus Pasolini in *De as van Gramsci* (1954). Pasolini hield van het proletariaat, vooral van de vitaliteit van het volk, maar beseftte al ten tijde van deze bundel dat de ideologieën dood waren. Hij worstelde zijn hele leven lang met het begrip 'volk'. Het volk wordt door de machthebbers voortdurend gemanipuleerd en in een inferieure positie gedwongen. Het volk moet dan onderwezen worden op een eerlijke manier, volgens de eigen principes en wortels. Het probleem echter is dat ook het volk meegetrokken wordt in de verburgerlijking en in de consumptierush. Vandaar zijn verscheurende dilemma: als er geen echt volk meer is, maar alleen een mengsel van volk en bourgeoisie – een 'massa' – voor wie zouden de schrijvers en de cineasten dan nog nationaal-populaire boeken en films moeten realiseren? Het bovenvermelde gedicht getuigt van het begin van een overgangsfase, de fase waarin de ideologisch en politiek getinte ambitie een nationaal-populaire literatuur te definiëren plaats maakt voor het zoeken naar een tekensysteem met een universele waarde en naar het symbolische patroon dat universele mythen voedt. Daarmee plaatst hij zich in feite buiten de geschiedenis en, uiteindelijk, geeft hij de emancipatie van het proletariaat op. Deze ontwikkeling mondt uit in de film *Koning Oedipus*, waar we straks nog op terugkomen.

Voor zijn Oedipus-bewerking naar Seneca baseerde Claus zich op de Engelse vertalingen van E.T. Watling (1966) en Ted Hughes (1969). Zijn vertaalstrategie is duidelijk: 'Ik pak Seneca, wring hem uit, neem waar ik zin in heb en gooi hem dan weg. Zijn verderfelijke slechte stijl, zijn gemaniëreedheid, zijn sensationisme, alles wat onguur en onharmonisch is, dat stimuleert me' (Claes, 1984a, p. 85). Met de Vietnamoorlog op de achtergrond, en met als voorbeeld Antonin Artaud en diens 'théâtre de la cruauté', krijgt de bloederige en gruwelijke sfeer van Seneca hier een eigenaardig soort actualiteit. Een van de opval-

lendste vrije interpretaties van de tekst is de toevoeging ‘De enige brand in onze ziel is als we koningen doden zoals die ene, aan het kruispunt van de drie wegen, in de zon’ (Claus, 1971, p. 82), die weer de nadruk legt op het thema van de opstand tegen de autoriteiten en als een verwijzing naar de studentenrellen uit 1968 geïnterpreteerd kan worden (Decreus, 2002, pp. 385-386).

Autobiografisch

‘Een schrijver geeft zich immers nooit bloot. Al vertelt hij zijn leven van a tot z, altijd is het een tekstleven, een literair leven’ (Ducal, 1993, p. 90). Enerzijds dient men uiteraard voorzichtig te zijn met het veronderstellen van een vergaande identificatie van dichter en gedicht/fragment, anderzijds is het duidelijk dat Hugo Claus en Pier Paolo Pasolini heel veel van hun meest intieme ik in hun oeuvre hebben verwerkt, met name oedipale motieven. Van hun schatplichtigheid aan dit verhaal hebben zij trouwens nooit een geheim gemaakt. Beide auteurs verklaarden herhaaldelijk dat ze vijandig tegenover hun vader stonden en dat ze een bijzondere genegenheid voelden voor hun moeder. In hun werken zien we steeds twee thema’s opduiken: de sterke, soms bijna ‘tastbare’ binding met de moeder en de afwezigheid van de vader(figuur), die bij Claus vaak vervangen wordt door ‘pseudo-vaders’, terwijl Pasolini een nieuwe, aparte dimensie aan deze problematiek geeft door te verklaren dat hij eigenlijk ook een bijzondere ‘homo-genegenheid’ voelde voor zijn vader.

In 1967 noemde Pasolini zijn verfilming van Sophocles’ *Koning Oedipus* (*Edipo Re*) zijn ‘meest autobiografische film tot nu toe’. Toen ik dat klassieke werk las, herkende ik alles. Ik zal een jaar of vijftien geweest zijn. Oedipus was *mijn* verhaal’, zei Claus in 1988 tijdens een interview (Schaevers, 2004, p. 269).

Zoals wij weten ‘is de kritiek op de familie het fundament van Claus’ oeuvre. Hét icoon ervan is uiteraard de Griekse held Oedipus [...]’ (Wildemeersch, 2005, p. 7). In het lange gedicht ‘Het lied van de molenaar’ (1953) vindt de eerste aanval plaats op de vaderfiguur:

Als elk lied begint dit lied met de Vader.

(Hij was goed Hij was groot
en hij verdiende goed zijn brood)

Maar wie vergiffenis vraagt aan zijn vader

Zal ik haten als de ouden van dagen

[...]

Neen, de Vader zult gij niet erkennen. (Claus, 1994, p. 147)

Het is bijna onvermijdelijk om een vergelijking te trekken tussen deze autoritaire, tirannieke Vader en de oudtestamentische God de Vader. In het gedicht ‘West-Vlaanderen’ (*Gedichten*, 1965), een bewerking van het gedicht ‘m’ uit de bundel *Tancredo infrasonic* (1952), is de allusie heel complex.

Land gij breekt mij aan Mijn ogen zijn scherven
Ik in Ithaka met gaten in mijn vel [...] (Claus, 1994, p. 170)

De ‘ogen zijn scherven’ verwijzen uiteraard naar de uitgestoken ogen van Oedipus. De ik-figuur is, evenals Oedipus, verbannen uit zijn moeder(land), maar deze verzen herinneren ook aan Odysseus, de als bedelaar vermomde held die terugkeert naar Ithaca (Claes, 1984, p. 102).

‘Sfinks spreekt’ uit *Een geveerde ruiter* (1961) geeft een aantal interessante variaties op het Oedipus-motief:

Gij daar op drie benen, het wordt avond in de bergen,
een afgrond komt u tegen
en bereikt uw eggerig gezever.

Meeuwen waaien nog door uw leven,
maar de kalk zit in uw schenen
en gij zult niet meer zaaien.

Geen lamp in dit puin, geen wachter op de klippen,
mijn éénoog, waar gij krimpt. Al jaagt
een smaak van amandelpitten u nog dooreen en
waant gij u baviaan,

gij hier op drie benen, verweer u maar niet meer
noch leer uw kinderen.

Een meeuw schiet al over de zee
die u met zand en zout zal achterhalen. (Claus, 1994, p. 316)

Behalve de ‘traditionele’ allusies op het raadsel (‘drie benen’) en op Oedipus (‘mijn éénoog’, ‘de kalk zit in uw schenen’) introduceert Claus hier elementen – zee en meeuwen – die weinig te maken hebben met het bergachtige landschap ten westen van Thebe en die herleid zouden kunnen worden tot de vrouwelijke seksualiteit. Het thema van water in al zijn mogelijke gedaanten (rivier, meer, zee, oceaan) symboliseert vanouds in de meeste culturen de primordiale fase, het

begin, de schoot, de moeder. Nog interessanter is de ‘verzwakking’ van de figuur van Oedipus: de tragische maar krachtige held is een oude, bijna zielige zeurpriet geworden die weinig ontzag wekt (‘noch leer uw kinderen’).

Ook in de verfilming van Pasolini, *Edipo Re*, speelt de sfinx een cruciale rol. Woodbridge merkt op dat ‘In Pasolini’s film, prior to Oedipus’ defeat of the Sphinx, the Sphinx confronts and angers Oedipus by asking him a question about himself: “There is an enigma in your life: what is it?” (Woodbridge, 2007, p. 14). De sfeer van de hele film is tegelijkertijd heel persoonlijk en universeel. Azteekse, Soemerische, Afrikaanse en eigentijdse elementen – met Roemeense volksliederen die Slavische en Arabische invloeden tonen – verlenen een a-historische en buiten-ruimtelijke dimensie aan de film. In de autobiografische en eigentijdse proloog – het kind (hijzelf) identificeert zich met Oedipus en de moeder, Iocaste, draagt de kleren van de echte moeder van Pasolini – kunnen we dus in feite een mythe los van tijd en ruimte herbeleven. Het samenvloeden van al deze elementen, het *Dissonanzen-Quartett* van Mozart en vooral de fantastische interpretatie van Silvana Mangano/Iocaste zorgen voor een polyinterpretable (om een Clausiaanse term te gebruiken) proloog. De actrice staart een minuut lang in de camera. Haar gezicht is eerst sereen, dan nadenkend en paniekerig (rampzalige voorgevoelens?), dan weer sereen; de camera die ons de bomen en het landschap toont, symboliseert verschillende ogen maar vooral die van het kind, dat een ‘ziend’ wezen wordt (*La nobiltà del pioppeto*, *Edipo Re*, 2010, online video clip).

De moeder als maker en vernietiger

De moeder

Ik ben niet, ik ben niet dan in uw aarde.
Toen gij schreeuwde en uw vel beefde
Vatten mijn beenderen vuur.

(Mijn moeder, gevangen in haar vel,
Verandert naar de maat der jaren.

Haar oog is licht, ontsnapt aan de drift
Der jaren door mij aan te zien en mij
Haar blijde zoon te noemen.

Zij was geen stenen bed, geen dierenkoorts,
Haar gewrichten waren jonge katten,

Maar onvergeeflijk blijft mijn huid voor haar
En onbeweeglijk zijn de krekels in mijn stem.

'Je bent mij ontgroeid', zegt zij traag mijn
Vaders voeten wassend, en zij zwijgt
als een vrouw zonder mond.)

Toen uw vel schreeuwde vatten mijn beenderen vuur.
Gij legde mij neder, nooit kan ik dit beeld herdragen,
Ik was de genode maar de dodende gast.

En nu, later, mannelijk word ik u vreemd.
Gij ziet mij naar u komen, gij denkt: 'Hij is
De zomer, hij maakt mijn vlees en houdt
De honden in mij wakker'.

Terwijl gij elke dag te sterven staat, niet met mij
Samen, ben ik niet, ben ik niet dan in uw aarde.
In mij vergaat uw leven wentelend, gij keert
Niet naar mij terug, van u herstel ik niet. (Claus, 1994, p. 192)

Io sono una forza del Passato.
Solo nella tradizione è il mio amore.
Vengo dai ruderi, dalle chiese,
dalle pale d'altare, dai borghi
abbandonati sugli Appennini o le Prealpi,
dove sono vissuti i fratelli.

[...]

Mostruoso è chi è nato
dalle viscere di una donna morta.
E io, feto adulto, mi aggiro
più moderno di ogni moderno
a cercare fratelli che non sono più (Pasolini, 1964, p. 637)

Ik ben een kracht uit het Verleden.
Alleen in de traditie is mijn liefde.
Ik kom uit het puin, uit de kerken,
uit de altaarstukken, uit de verlaten dorpen,
in de Apennijnen of de pre-Alpen,

waar mijn broeders leefden.

[...]

Monstrueus is hij,

geboren uit de schoot van een dode vrouw.

En ik, volwassen foetus, zwerf

moderner dan modern,

op zoek naar broeders die niet meer zijn (Officine di traduzione, Berlino, 2011)

Zowel in het gedicht van Claus als in dat van Pasolini staan woorden met een lange literaire geschiedenis: vrouw, aarde, drift, zoon, bed, stem, mond, zomer in de Vlaamse tekst, en verleden, liefde en kerken in de Italiaanse. In deze woorden vertegenwoordigt de sterke, lichamelijke band met de moeder (foetus, schoot, dierenkoorts, vatten mijn beenderen vuur) de uiteindelijke samenvloeiing in de eenheid waarin bevruchting, geboorte, dood (de ‘dodende gast’ van Claus en de ‘dode vrouw’ van Pasolini) en hellevaart zijn opgegaan. Volgens Lacan moet het hele Oedipusverhaal gelezen worden als psychoanalytisch proces, waarbij de lezer/toeschouwer/patiënt eerst tot een inzicht komt van het probleem en dan het probleem zelf kan aanvaarden, wil hij uiteindelijk ‘genezen’ (Lacan, 1978, p. 245). Kunnen Claus en Pasolini eigenlijk genezen van de moeder?

BIBLIOGRAFIE

- Absillis, K., Beeks, S., Lembrechts, K. & Wildemeersch, G. (Red.) (2013). *De plicht van de dichter. Hugo Claus en de politiek*. Antwerpen: De Bezige Bij.
- Baaren, Th.P. van (1963). De culturele functie van de mythe. *Wijzgerig perspectief*, 4, 183-215.
- Barthes, R., Jongenburger, C. (2002). *Mythologieën*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Blue, J. (1965). Laatst geraadpleegd op 10 juli 2015 op <http://sabzian.be./article/een-interview-met-per-paolo-pasolini-1965>
- Claes, P. (1984). *De mot zit in de mythe*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Claes, P. (1984a). *Claus-reading*. Antwerpen: Manteau.
- Claus, H. (1994). *Gedichten 1948-1993*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Claus, H., Schaevers, M. (Red.) (2004). *Groepsportret, een leven in citaten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Decreus, F. (2002). Oedipus met of zonder complex, maar steeds de mythe van de mannelijke waarheid. *Psychoanalytische perspectieven*, 20 (3), 369-396.
- Devoldere, L. (2012). *De as van Gramsci. Pier Paolo Pasolini*. Leuven: P.
- Ducal, C. (1993). De cultus van de tekst. *Dietsche Warande en Belfort*, 138, 87-93.

- Eliade, M. (1954). *Cosmos and history*. New York: Pantheon Books.
- Hughes, T. (1969). *Seneca's Oedipus*. Londen: Faber & Faber.
- Lacan, J. (1978). *Le Séminaire, Livre 2: le moi dans le théorie de Freud et dans la technique psychanalytique*. Paris: Seuil.
- La nobiltà del pioppeto. Edipo Re*. Online video clip. *YouTube*, 10 feb. 2010, laatst geraadpleegd op 14 juli 2015 op <https://www.youtube.com/watch?v=BOX2o11evOc>
- www.lerotte.net, Io sono una forza del passato*. Officine di traduzione su Pasolini alla Humboldt Universität di Berlino, laatst geraadpleegd op 30 juni 2015 op <http://www.lerotte.net/download/article/articolo-202.pdf>, p. 7.
- Lévi-Strauss, C. (1963). *Structural anthropology*. New York: Basic Books.
- Paolicelli, M.C. (2014). Sulle tracce di Medea. In A. Gimbo, M.C. Paolicelli & A. Ricci (Red.), *Viaggi, itinerari, flussi umani* (pp. 25-32). Roma: Nuova Cultura.
- Pasolini, P.P. (1957). *Le ceneri di Gramsci*. Milano: Garzanti.
- Pasolini, P.P. (1964). *Poesia in forma di rosa*. Milano: Garzanti.
- Watling, E.F. (1966). *Four tragedies and Octavia*. Londen: Penguin Classics.
- Wildemeersch, G. (2005). "Hugo Claus: surrealist". Studium Generale Universiteit Leiden. 30 november 2005.
- Woodbridge, N. (2007). *Sophocles' Oedipus Rex in modern film*. Birmingham: University of Birmingham.

EEN GEWORTELDE KOSMOPOLIET

Cees Nootebooms reis naar het Noorden

Herman van der Heide

Universiteit van Bologna, Italië

zonder noorden komt niemand thuis

K. Michel

A ROOTED COSMOPOLITAN. CEES NOOTEBOOM'S JOURNEY TO THE NORTH

Through an analysis of Cees Nootboom's poem 'Bashō' this essay concentrates on the metaphorical use of the compass-card in which the concepts of north and south, east and west, define our thinking about place, direction and movement. Globally an increasing involvement with the concepts of spatial orientation and travel has enlarged the world significantly. Nootboom's poem creates a metaphorical space for the temporal experience of travelling. The horizontal and vertical oppositions of the compass-card stand for the double focus of the poem. The North holds a particular position in the constellation, it is the aim of the journey, the point of arrival and the destination of the focalised protagonist of this epic poem. Water is the constitutive element in the poem and the metaphor of the pumping station proves its fundamental rootedness in Dutch culture.

Keywords: Dutch Poetry; Cees Nootboom; Conceptual Metaphor; Translation; Love Poetry

1. Inleiding – de boommetafoor

De term 'rooted cosmopolitanism', gemunt door de Amerikaanse filosoof Kwame Anthony Appiah in zijn boek *The Ethics of Identity*, is een oxymoron (Appiah, 2005). De twee aan elkaar tegengestelde elementen vertegenwoordigen een politieke theorie over het individu en de groep waaruit het voortkomt. De

kosmopoliet beweegt zich gemakkelijk tussen verschillende culturen zonder daarbij zijn wortels te verloothen. Ook in de vergelijkende literatuurwetenschap wordt de term gebezigd, getuige bijvoorbeeld de dissertatie van Jamie Olson uit 2008 over de dichters Heaney, Brodsky en Walcott (Olson, 2008). ‘Een mens is een boom in beweging, een boom is een geworteld mens.’ Deze uitspraak van de Franse schrijver Michel Leiris vestigt de aandacht op de twee aspecten van dit essay: mobiliteit en stilstand, woord en beeld. De poëtica van Leiris verwijst naar de taal in beweging, er zijn geen vaste betekenissen, een naam staat voor een andere naam. De poëtica wordt zo een metaforologie (Guglielmi, 2001, p. 145).

De metafoor van de boom is misschien één van de meest gewortelde metafoeren in ons denken over identiteit. Het culturele debat over traditie en oorsprong verbindt deze metafoor met kwesties van identiteit. Onze identiteit wordt mede bepaald door waar we vandaan komen, waar we onze wortels hebben, en waar we op een bepaald moment zijn. Om je uit te spreken en te kunnen oordelen moet je je ergens bevinden (Braidotti, 1994). In een bredere context kan de metafoor ook verwijzen naar de identiteit van nationale culturen, zoals in dit voorbeeld geciteerd door Jane Fenoulhet in haar recente boek over Cees Nootboom: ‘Comparative literature seems to have emerged as an antidote to nationalism, even though its roots went deep into national cultures’ (Fenoulhet, 2013, p. 33). Nootboom is een schrijver met een sterke belangstelling voor andere culturen. Zijn geworteldheid in de Nederlandse taal bepaalt zijn schrijven tot de Noord-Europese culturen en zijn grote populariteit in Duitsland en Engeland bewijst aan de ene kant zijn band met Noord-Europa, terwijl hij zich anderszijds vanaf het begin van zijn carrière steeds zeer aangetrokken heeft gevoeld tot het Zuiden, en met name tot het katholieke Spanje. Daarnaast is er zijn grote belangstelling voor Japan en het Oosten. Nootboom leeft en schrijft vanuit zijn West-Europese (noordelijke) geworteldheid maar identificeert zich sterk met ‘zijn zuidelijke zelf’ en een fascinatie voor het Japanse Oosten. Zijn geworteldheid zoekt elders houvast.

Vertalen is een vorm van mobiliteit waarbij culturele vormen van identiteit met elkaar geconfronteerd worden. De Nederlandstalige literatuur kan zich vooral door middel van vertaling over de nationale grenzen begeven. Poëzie in vertaling vormt daarbij een minderheid met specifieke vertaalkundige problemen en een relatief veel kleinere verspreiding dan proza. Het werk van Cees Nootboom is op grote schaal wereldwijd vertaald, maar zijn poëzie – door hem zelf als de kern van zijn werk beschouwd – is daarbij nadrukkelijk minder bedeed dan zijn romans en reisverhalen. Toch bestaat er een opmerkelijke uitzondering. Het vierdelige gedicht ‘Bashō’, door Fenoulhet een reeks van vier

gedichten genoemd (2013, p. 182), is vertaald in vele talen. Oorspronkelijk werd het gepubliceerd in 1989 in de bundel *Het gezicht van het oog*. In het Engels bestaan er maar liefst drie verschillende versies van (Fenoulhet 2013, p. 182). De vertaling van dit gedicht van Nooteboom door Nobelprijswinnaar J.M. Coetzee verscheen in 2004 samen met poëzie van Achterberg, Claus, Faverey, Kopland en Polet in de bundel *Landscape with Rowers. Poetry from the Netherlands* (Nooteboom, 2004). In het Spaans werd ‘Bashō’ vertaald door Fernando Garcia de la Banda, in het Portugees door Arie Pos, en in het Italiaans door Fulvio Ferrari (Nooteboom, 2000, 2003 en 2003/2). Hier volgt de eerste strofe van het gedicht in zijn geheel:

Oude man tussen het riet achterdocht van de dichter.
 Hij gaat op weg naar het Noorden hij maakt een boek met zijn ogen.
 Hij schrijft zichzelf op het water hij is zijn meester verloren.
 Liefde alleen in de dingen uit wolken en winden gesneden.
 Dit is zijn roeping zijn vrienden bezoeken tot afscheid.
 Schedels en lippen vergaren onder wuivende luchten.
 Altijd de kus van het oog vertaald in de dwang van de woorden.
 Zeventien het heilig getal waarin de verschijning bestemd wordt.
 Het voorbije verteren bevriest zo versteend als een vlinder.
 In een marmer getij de geslepen fossielen.
 Hier kwam de dichter voorbij op zijn reis naar het Noorden.
 Hier kwam de dichter voor altijd voorgoed voorbij.

2. De Oost-Westas

‘Bashō I’ begint met het concrete beeld van een oude man tussen het riet, onmiddellijk gevolgd door een abstractie: achterdocht van de dichter. De titel verwijst naar de zeventiende-eeuwse Japanse dichter die beroemd werd door zijn haiku-poëzie en zijn reisverhalen. Het heeft twaalf versregels, elke regel gevolgd door een punt. Er zijn verder geen leestekens en er is geen enjambement. Deze eerste strofe krijgt daardoor een statisch karakter en elke regel vormt een eenheid op zich die op een aparte bladzijde als een haiku geplaatst zou kunnen worden. De achtste regel verklaart de methode: ‘Zeventien het heilig getal waarin de verschijning bestemd wordt.’ De zeventien lettergrepen van de haiku in één versregel uitgeschreven. Nooteboom volgt een aantal procédés van de Japanse haiku: juxtapositie of contrastscheppende naastelkaarplaatsing, zonder voegwoorden of onderschikking, maar alleen onverbonden nevenschikking van doorgaans concrete beelden. De andere elf regels variëren in lengte, maar het principe blijft

hetzelfde: korte, puntige formules die uitgaan van een beeld. De eerste versregel heeft zelfs geen werkwoord. Hoewel er sprake is van een reis naar het Noorden, is er weinig beweging in dit eerste deel van het gedicht. De beelden zijn vastgelegd in taal en worden verbonden met het verleden. In de laatste versregel wordt tijdloosheid gesuggereerd en de metaforen in de negende en tiende regel wijzen op stilstand: ‘bevriest’, ‘versteend’, ‘fossielen’.

In de opening worden twee figuren of personages gepresenteerd in de derde persoon enkelvoud. Het is niet meteen duidelijk wie wordt aangeduid met het persoonlijk voornaamwoord waarmee de tweede regel begint en dat daarna nog enkele malen wordt herhaald, evenals het bezittelijk adjectief ‘zijn’. De eerste drie regels zijn syntactisch en prosodisch in tweeën verdeeld. Dit veroorzaakt een spiegeleffect dat de basis legt voor de fundamentele polariteit van het gedicht: het beeld, gesitueerd in de ruimte, en de reis, geprojecteerd in de tijd. Dus weer: stilstand en mobiliteit. De ambiguïteit met betrekking tot de derde persoon – verwijst ‘hij’ in regel twee en drie naar ‘de oude man’ of naar ‘de dichter?’ – versterkt dit effect en brengt tevens een identificatie teweeg tussen de personages. Het lyrisch ‘ik’ komt pas in de cursief gedrukte eerste versregel van ‘Bashō III’ op de proppen (en niet, zoals Fenoulhet (2013, p. 188) beweert, in de laatste regel van ‘Bashō IV’). Het betreft hier een vertaald citaat uit het werk van de dichter Bashō: *Nergens in dit heelal heb ik een vaste woonplaats*, geschreven op de hoed van de reiziger. Als de oude man de hoofdrolspeler is in deze reeks gedichten, dan is de parallel met de dichter hier wel duidelijk geworden. Er is ook een allusie naar de Nederlandse dichter Slauerhoff: ‘Alleen in zijn gedichten kon hij wonen’ (‘Bashō III’, 4). Fenoulhet noemt dit een ‘adapted line from another vanished poet’ (2013, p. 186). Nooteboom, hoewel niet ‘vanished’, kan misschien zelf ook bij die samengestelde dichter gerekend worden. In ‘Bashō II’ is er sprake van ‘wij’ en de ‘oude meester’ wordt toegesproken met ‘jij’: ‘Jij, oude meester, sleep de stenen / waar je een lijster mee dood gooit.’ (‘Bashō II’, 4-5).

Terug naar ‘Bashō I’: de eerste regel zet de oude man en de dichter naast elkaar, maar waarom is er ‘achterdocht van de dichter’? Misschien kunnen we de abstractie lezen als commentaar op het concrete beeld. Volgens de haiku-techniek die bekend staat als ‘het principe van de interne vergelijking’ worden de twee delen die de haiku vormen met elkaar verbonden, niet in vergelijking of als een metafoor, maar als twee aparte verschijnselen die elk op zichzelf blijven staan (Henderson, 1958, p. 18). Een netwerk van ambiguïteiten ontstaat, waarbij ook de vorm, de betekenaar, met de inhoud, de betekenis, wordt geconfronteerd. Het woord ‘achterdocht’ heeft de vertalers voor problemen gesteld, die in de verschillende talen op diverse manieren zijn opgelost. Meer dan om argwaan of wantrouwen gaat het hier om een soort van voorzichtig benaderen van het beeld

en de twijfel aan de mogelijkheid om het woord met het beeld te verenigen. De achterdocht van de dichter wijst op een onopgeloste relatie van de waarnemer met het waargenomen. Nootboom speelt in deze eerste strofe ook met de ruimtelijke oppositie achter-voor: ‘Hier kwam de dichter voor altijd voorgoed voorbij.’

3. De Noord-Zuidas

Tegen het einde van zijn leven maakte de dichter Bashō een reis naar het Noorden. Dat de reis naar het Noorden een innerlijke reis is wordt bevestigd door de Japanse traditie. Bashō's beroemde reisverhaal *De smalle weg naar het verre Noorden* (奥の細道 *Oku no Hosomichi*) stond model voor veel van de thematische inhoud van Nootbooms gedicht. In het Japans, een taal rijk aan homoniemen, betekent ‘verre Noorden’ ook ‘innerlijk’ (Bashō, 2005). In ‘Bashō II’ is de dichter ‘op weg naar het binnenste sneeuwland.’ Het Japanse ‘noord’ is ook verbonden met winter, water en zwart. Nootbooms reis naar het Noorden is een identificatie met een poëtica die hij aan Bashō toeschrijft, maar die in wezen de zijne is. De transformatie van de buitenwereld in een binnenwereld correspondeert met de vertaling van een reiservaring in woorden: ‘Altijd de kus van het oog vertaald in de dwang van de woorden.’ De kus van het oog verbindt de reiservaring met de liefdespoëzie (Van der Heide, 2014). Deze verzen evoceren de pneuma-leer van de middeleeuwse liefdespoëzie, zoals onder anderen beschreven door Giorgio Agamben (Agamben, 1977). Het element water wordt geassocieerd met de bron van Narcissus. Agamben benadrukt de middeleeuwse overtuiging dat Narcissus, gepresenteerd aan het begin van de *Roman de la Rose*, niet zozeer verliefd is op zichzelf, maar op het *beeld* van zichzelf (1977, p. 78). Hij maakt een boek over zichzelf met zijn ogen: ‘Hij schrijft zichzelf op het water’. Het water is een spiegel waarin het beeld verschijnt, maar het water kan het beeld niet vasthouden: ‘Liefde alleen in de dingen uit wolken en winden gesneden.’ De liefde is niet langer passief ontvangen door het beeld in de waterspiegel, maar wordt getransformeerd door de lucht in het liefdesobject. Nootbooms metafoor voor de transformatie doet denken aan het bijbelse gebod tegen afgoderij: ‘Gij zult u geen gesneden beeld maken.’ Het woord ‘snijden’ verbindt het beeld met de beeldhouwkunst en de liefde van Narcissus wordt die van Pygmalion, die het onderwerp is van een lange uitweiding net voor het einde van de *Roman de la Rose*. De mythe van Pygmalion stelt de ontwikkeling van het waargenomen beeld naar het kunstzinnig/ambachtelijk geconstrueerde beeld voor. De metafoor wordt herhaald in ‘Bashō II’: ‘Jij sneed uit de wereld een beeld dat je naam draagt.’ Wat het beeld leven moet inblazen, de pneuma, wordt in ‘Bashō’ verte-

genwoordigd door de wolken en de wind. De laatste versregel van deze cyclus, een in cursief gedrukt citaat uit het werk van de Japanse haiku-dichter, bevestigt het belang van de pneuma: *Ook ik ben verleid door de wind die de wolken laat drijven*. De motivatie voor de reis is verbonden met de keuze voor het leven, door een godheid of de natuur ingeblazen, maar het reisdoel, het Noorden, verwijst naar het einde van de levensreis.

Nootebooms curieuze positionering van de liefde *in de dingen* maakt de pneumatheorie tot een poëtica, of zelfs, met verwijzing naar de reis van Bashō, tot een poëtisch testament. In de novelle *Mokusei!* van Nooteboom, met als ondertitel 'een liefdesverhaal', wordt het hoofdpersonage, een fotograaf, verliefd op zijn Japanse model (Nooteboom, 1982). Ze wordt beschreven als een perfect model in statische beelden: haar gezicht is een masker en het wordt vergeleken met het dodenmasker van een onbekend meisje dat in de Seine verdronk (Nooteboom, 1982, p. 49). Het bedrijven van de liefde is haast bewegingloos en stil. De verhouding eindigt zoals die was begonnen met de fotograaf die zijn geliefde observeert terwijl ze slaapt. De liefde wordt zo verbonden met de dood, zoals ook in 'Bashō I' getuige de versregels 5 en 6: 'Dit is zijn roeping zijn vrienden bezoeken tot afscheid. / Schedels en lippen vergaren onder wuivende luchten.' In de tweede strofe, of 'Bashō II', zet het gedicht zich in beweging. Er is enjambement en kritiek op de poëtica van de pneuma:

Wij kennen de poëtische poëzie de gemene gevaren
van maanziek en zangstem. Gebalsemde lucht is het,
tenzij je er stenen van maakt die glanzen en pijn doen. ('Bashō II', 1-3)

Woorden als stenen die de abstracties concreet maken. De uiterst geconcentreerde, samengebalde vorm van de haiku, waarbij elk deeltje onder hoogspanning staat, is door het Westen massaal geadopteerd en beoefend.^{1*}

Het beeld waarmee 'Bashō I' begint doet denken aan een Japanse prent en het riet heeft talloze symbolische connotaties. Het riet is licht geworteld in het water, of in het overgangsgebied tussen land en water, en het is buigzaam en plooibaar. Dante, aan het begin van zijn reis op de Louteringsberg,² moet zich met riet omgorden, omdat het nederigheid symboliseert, in tegenstelling tot de harde en trotse eik. Er kan ook een associatie zijn met het rietveld, het einde van de reis van de ziel in het Egyptische Dodenboek. Nootebooms wortels zijn onvast verankerd in de waterige Nederlandse grond, hetgeen tevens zijn fundamentele ongeworteldheid benadrukt. Zijn schrijverschap wortelt in het Nederlands en hij

* De noten kunnen geraadpleegd worden op p. 39 e.v.

is één van de onbetwiste meesters van die taal. Hoewel de oude meester van zijn gedicht een zeventiende-eeuwse Japanse dichter is, moet Nooteboom zoals Bashō ‘zijn meester verliezen’ om zijn kosmopolitische schrijverschap te kunnen uitdragen.

Nootebooms reis naar het Noorden beoogt een complexe visie op de innerlijke reis die de dichter maakt. In het gedicht staan de horizontale en verticale opposities van de windroos metaforisch en thematisch voor de dubbele focus van de reeks gedichten. Aan de ene kant is er de culturele tegenstelling tussen Oost en West, aangeduid in de titel en de identificatie met de dichter Bashō. Oost en West: ‘never the twain shall meet’,³ de oppositie heeft zowel historische als metaforische connotaties. De verticale tegenstelling tussen noord en zuid geeft de metafysische reis naar boven en naar binnen weer. Ons denken over plaats, richting en beweging wordt mede bepaald door de conceptuele metaforen van de windrichtingen op het kompas. Deze verdeling van de ruimte in vier windstreken, door Emily Dickinson de ‘Four Divisions of the Earth’ genoemd, doet ook sterk denken aan Heideggers ‘Geviert’, voorgesteld als een cirkel, doorkruist door de tegenstellingen aarde – goden, en sterfelijken – hemel (Young, 2006). In het midden van de cirkel, waar de opposities elkaar doorkruisen, bevindt zich het ‘zijn’.

Bij Lakoff en Johnson vallen de benamingen van de windstreken onder de categorie van ‘orientational metaphors which organize a whole system with respect to one another’ (Lakoff & Johnson, 1980, p. 14). Het noorden staat boven, door een toeval van de cartografie, zoals de hoofdpersoon van Ian McEwans roman *Solar* beweert (McEwan, 2010). Deze hiërarchie correspondeert met de traditionele opvatting waarbij het noorden wordt geassocieerd met de geest, koud en licht, en het zuiden met het lichaam, warm en donker. De compositie van ‘Bashō’ in vier strofen, de twee eerste van 12 regels, de twee laatste van 11, het metrum met vier heffingen per regel, en het metaforische gebruik van de windroos suggereert de geometrische figuur van een vierkant. Nootebooms visie verbindt de windroos met het presocratisch model van de elementen en hierbij kunnen we de voor de haikupoëzie zo belangrijke vier jaargetijden voegen. De Japanse poëzie beschouwt het nieuwjaar eigenlijk als een vijfde seizoen. Plato’s vijfde element, de quintessence, misschien equivalent met Heideggers ‘durchkreuzung’, blijft buiten beschouwing. De intuïtie is volgens Plato het vermogen dat het ‘vijfde’ het dichtst nadert (Cacciari, 1986, pp. 80-81).

4. Binnen en buiten

De polariteit noord-zuid kan in dit systeem ook gezien worden als de relatie tussen binnen en buiten, tussen privé en openbaar, tussen lezer en auteur. De individuele lezer van het gedicht, dat hem of haar in de privéruimte bereikt, wordt de reisgenoot van de dichter op een gemeenschappelijke reis naar het Noorden. De gemeenschap van lezers wordt opgeroepen in de eerste regels van de tweede strofe met het gebruik van de eerste persoon meervoud: ‘Wij kennen de poëtische poëzie de gemene gevaren van maanziek en zangstem’ (‘Bashō II’, 1-2). De poëzie van Nooteboom wordt door menigeen als moeilijk en hermetisch beschouwd, een poëzie voor ingewijden (Van der Paardt, 1999). Hoewel hijzelf zijn dichtwerk ziet als centraal in zijn oeuvre, wordt hij toch vooral gezien als romanschrijver en schrijver van reisverhalen. Het pact tussen lezer en auteur wordt gesymboliseerd door de magnetische kracht van de kompasnaald die de weg naar het noorden wijst, de weg naar ‘het binnenste sneeuwland’ (‘Bashō II’, 9). In een essay over het gedicht van Emily Dickinson ‘I tried to think a lonelier Thing’ verbindt de Ierse dichter en poëzie-professor Paul Muldoon de metafoer van het noorden met de fataal verlopen reis van de Britse poolreiziger Sir John Franklin (1786-1847). Dickinson speelt met de dubbele betekenis van het woord ‘polar’, waarbij de Noordpool zowel staat voor het onherbergzame oord waarnaar de kompasnaald wijst, als voor de polariteit tussen schrijver en lezer. Muldoon citeert een regel uit een brief van Dickinson aan een speciale lezer, waarin ze verwijst naar de weerbarstigheid van haar poëzie en de moeilijkheid van de lezer die te begrijpen: ‘The Sailor cannot see the North – but knows the *Needle* can’ (Muldoon, 2006, p. 121). Het reisdoel blijft mysterieus, persoonlijk en onmededeelbaar. Zoals Heidegger beweerde: ‘De verbinding tussen een afzonderlijk teken en het mentale beeld dat wordt opgeroepen is de verbinding tussen iets openbaars en mededeelbaars, en iets dat wezenlijk privé en onmededeelbaar is’ (Heidegger, 1959/2007). Het subject van ‘Bashō’ is een paar dat elkaar steeds bevraagt. Nootebooms gedichten zijn vaak een dialoog met andere schrijvers, waarbij hij in de eerste plaats lezer is. Zijn relatie tot zijn voorbeelden en voorgangers, de schrijvers met hun tradities in de wereld, komt voort uit respect en bewondering. Braidotti’s idee van de relatie tussen schrijver en lezer is die van ‘een wederzijds pact van tolerantie voor complexiteit’ (Braidotti, 2002, p. 172). Zij beschrijft de nomadische vorm van schrijven als een manier om het lineaire en binaire denken te bestrijden en ziet haar eigen stijl als ‘multi-faceted’ en ‘web-like’. Een cartografische benadering is nuttig voor het in kaart brengen van een complex en veelvormig landschap, cultureel en institutioneel.

De eerste lezer van ‘Bashō’ is een Nederlandstalige lezer die wordt geconfronteerd met een archaisch beeld uit een andere wereld: een oude man tussen het riet. De fascinatie voor de oosterse cultuur is pregnant verwoord door Peter Sloterdijk:

(...) het is door het verlangen om ouder te worden dat ik ben bezweken voor de verleiding om terug te gaan in de tijd. Destijds heb ik mezelf blootgesteld aan de gezamenlijke invloed van Heidegger en het oosterse denken. Dat laatste vertegenwoordigt in feite de absolute gerontocratie, het is een metafysica van de gezegende ouderdom. Zoals bekend zijn in de traditionele samenleving de ouderen de werkelijke dragers van de waarheid. Die grote terugkeer naar de metafysica, die grote terugkeer tot het monisme, tot de verleiding van de absolute kennis, van verlichting en opgaan in het geheel, al die categorieën hebben me geleerd dat ook de hedendaagse intellectueel kan proberen zo oud te worden dat hij de geschiedenis van onze beschaving kan vertellen alsof het een autobiografie was. (Sloterdijk & Finkielkraut, 2005, p. 63)

In 2013 is Nooteboom tachtig geworden en in 2012 verscheen zijn meest recente bundel *Licht overal* (Nooteboom, 2012). Zijn reputatie in binnen- en buitenland wordt steeds groter en zijn verblijfplaats is afwisselend in Zuid en in Noord-Europa. Hij is een reiziger, een kosmopoliet en één van de meest gelezen hedendaagse Nederlandse schrijvers. Het Nederlands blijft de taal waarin hij schrijft, maar hij is in vele talen vertaald en vaak is hij betrokken geweest bij de vertaling van zijn werk (zie Fenoulhet, 2013).

5. Slot – de watermetafoor

Water is het constitutieve element van het gedicht. Het laat zich niet bevatten in een enkele regel of strofe en stroomt door het hele gedicht. In de laatste strofe, ‘Bashō IV’, wordt de dichter vergeleken met een gemaal: ‘De dichter is een gemaal door hem wordt het landschap van woorden.’ Deze oernederlandse inrichting heeft de vertalers van het gedicht verscheidene hoofdbrekens gekost. De Engelse vertaling, ‘pumping-station’, is om voor de hand liggende redenen niet geschikt. Dit weinig poëtische woord is door Coetzee vervangen door het gerundium van het werkwoord ‘malen’, ‘het gemaal’ wordt ‘het malen’: ‘The poet is a milling, through him the landscape is turned into words.’ De vertalers in het Spaans en het Italiaans hebben soortgelijke oplossingen gevonden: ‘molino de agua’ en ‘macina’, wat meer algemeen ‘watermolen’ of ‘molen’ bete-

kent. Zonder hier nu verder in te gaan op technische vertaalkwesties, lijkt mij dat er een essentieel onderdeel aan de verschillende vertalingen ontbreekt. Het principe van het gemaal is dat het malen een specifieke functie heeft: het brengt het water van een lager naar een hoger niveau. In een oosterse visie zoekt het water altijd de laagste plaats en dat is de reden dat het voor de taoïst 'het hoogste goed' vertegenwoordigt: 'De hoogste goedheid is als water. De goedheid van water bestaat hierin, dat het de tienduizend dingen bevoordeelt zonder te wedijveren. Het blijft op de (laagste) plaats die alle mensen haten. Daarom komt het dicht bij de Weg' (Duyvendak, 1950, p. 51). In 'Bashō' wordt de reis met Zen, met het zich losmaken van de wereld, verbonden. De dichter, als gemaal, schept het landschap en heft het principe van water op naar een hoger niveau. Een geestelijk, 'noordelijk' niveau misschien. Nootebooms geworteldheid in het noorden raakt hier de elementaire geworteldheid van de taal en reproduceert daarbij de polaire relatie tussen dichter en lezer, tussen schrijver en vertaler.

In 'Bashō' is water verbonden met de tijd en de geschiedenis. Nooteboom probeert de tijd in de ruimte van een gedicht voor te stellen, maar blijft daarbij altijd voor of na of buiten de tijd, zoals de laatste versregel van de eerste strofe bevestigt: 'Hier kwam de dichter voor altijd voorgoed voorbij.'

De achterdocht van de eerste versregel verwijst naar het feit dat de historische ervaring altijd verleden tijd moet zijn, een 'afterthought', letterlijke vertaling van de twee elementen van het woord 'achterdocht' of gedachte na de gedachte, die voorbij flitst en verdwijnt. De taal drukt een signatuur of merkteken op de poëtische objecten die in een relatie van gelijkenis tot elkaar staan. Benjamin spreekt over het 'mimetische vermogen' (Benjamin, 1977), door Agamben een filosofie van signaturen of merktekens genoemd (Agamben, 2008). De theorie van de signaturen heeft haar meest uitgesproken theologische formulering gevonden in de theorie van de sacramenten. De nabijheid van de sacramenten met de magie is evident in de praktijk van het dopen van beelden in de Middeleeuwen, zoals beschreven door Agamben (2008, pp. 45-55). Het domein van de signaturen is de geschiedenis. Alleen als een beeld dat voorbij glijdt en oplicht in het moment kan het verleden worden begrepen. Het beeld is de dialectiek in stilstand. Benjamin heeft in zijn onderzoek een voorkeur voor objecten die niet voor de hand liggen of zelfs verouderd of in verval zijn⁴ en spreekt in dat verband over de 'lompen van de geschiedenis', waarmee we bij de bestemming van de reis zijn beland: 'In het Noorden kent hij zichzelf een hoop oude kleren.' heet het in het achtste vers van 'Bashō IV'. De lompen van de geschiedenis zijn wat overblijft en het noorden bepaalt als het einde van de reis. Ook de stok en de hoed, de attributen van de pelgrim, zijn signaturen voor de identiteit van de thuisloze dichter, die, als hij thuiskomt, zijn hoed afzet:

Nergens in dit heelal heb ik een vaste woonplaats
schreef hij op zijn hoed van cypressen. De dood nam zijn hoed af,
dat hoort zo. De zin is gebleven. ('Bashō III', 1-3)

De dood heeft een einde gemaakt aan het zwervend leven van de dichter, maar de signatuur, in dit geval bijna het equivalent van zijn handtekening,⁵ is gebleven. Dat deze hoed verbonden wordt met de cypres, de boom die we associëren met de dood, wijst op de speciale band van deze dichter met het noorden:

Nog even cypressenhoed en ook jij zult ze zien,
De sneeuw van Yoshino, de ijsmuts van Sado,
Het eiland dat scheepgaat naar Sorën over grafstenen golven. ('Bashō III',
9-11)

Het water is zowel de tijd als de poëzie, als manifestaties van beweging, vastgelegd op de eeuwige reis naar het Noorden:

Zie bij het water het spoor van de dichter
op weg naar het binnenste sneeuwland. Zie hoe het water het uitwist
hoe de man met de hoed het weer opschrijft
en water en voetstap bewaart, de vergane beweging steeds stilzet,
zodat wat verdween er nog is als iets dat verdween. ('Bashō II', 8-12)

NOTEN

- ¹ Over de haiku is ook in het westen veel geschreven. Het meest verhelderend zijn de essays van Yves Bonnefoy, bijvoorbeeld: 'Peut-on traduire le haiku?', in *L'autre langue à portée de voix*, Paris: Éditions du Seuil, 2013. Ook Nobelprijswinnaar Tomas Tranströmer heeft zich in zijn latere werk intensief met deze beknopte vorm beziggehouden, bijvoorbeeld in de bundel *Den stora gåtan* uit 2004. Zie voor enkele vertalingen Bernlef (2010, pp. 120-132).
- ² In Nootebooms recente dichtbundel *Licht overal* staat het gedicht *Vagevuur* (Nooteboom, 2012, p. 23), dat, zoals 'Bashō', ook begint met een beeld, waarschijnlijk ontleend aan het bekende schilderij van Dante door Domenico Di Michelino in de kathedraal van Florence: 'Hemelbanen, planeten in roestige gloed, schroeiend, / laat licht over zijn stad. De meester in karmozijn / tussen torens en koepels, zijn boek met die eerste regel, / kijk! in zijn hand. Links, zo groot als een halfmond, / het vagevuur, een woord uit het noorden'.
- ³ De frase werd gebruikt door Rudyard Kipling in zijn *Barrack-room ballads* uit 1892: 'Oh East is East, and West is West and ne'er the twain shall meet'.

- ⁴ Het meest voor de hand liggende voorbeeld is zijn werk over de Parijse ‘passages’, die op het moment dat Benjamin zich erin verdiepte al als verouderd werden ervaren.
- ⁵ Het Engelse woord voor handtekening is ‘signature’. Vergelijk ook de rêverie van Stephen Dedalus in de ‘Proteus’ episode van *Ulysses*, hier in de Nederlandse vertaling van Erik Bindervoet en Robbert-Jan Henkes: ‘Signaturen van alle dingen die ik hier heb te lezen, zeebroed en zeewier, de nakende vloed, die roestige laars.’ (Joyce, 2012, p. 46)

BIBLIOGRAFIE

- Agamben, G. (1977). *Stanze. Il fantasma e la parola nella cultura occidentale*. Torino: Einaudi.
- Agamben, G. (2008). *Signatura rerum. Sul metodo*. Torino: Bollati Boringhieri.
- Bashō, M. (1966). *The narrow road to the deep North and other travel sketches*. Introduction and translation Nobuyuki Yuasa. London: Penguin Books (Penguin Classics).
- Bashō, M. (2005). *De smalle weg naar het verre Noorden*, vertaald en ingeleid door Jos Vos. Amsterdam: De Arbeiderspers. www.privédomein.info (laatst geraadpleegd 25 juni 2015) drukt een deel van dit verhaal af.
- Benjamin, W. (1977). Über das mimetische Vermögen. In R. Tiedemann & H. Schweppenhäuser (Red.), *Gesammelte Schriften*, verzorgd door, II, 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bernlef, J. (2010). *De open ruimte. Over poëzie*. Amsterdam: Querido.
- Braidotti, R. (1994). *Nomadic subjects: embodiment and sexual difference in feminist theory*. New York: Columbia University Press.
- Braidotti, R. (2002). *Metamorphoses: towards a materialist theory of becoming*. Cambridge: Polity Press.
- Cacciari, M (1986). *L'Angelo necessario*. Milano: Adelphi.
- Duyvendak, J.J.L. (1950). *Tau-te-tsjing. Het boek van weg en deugd*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Fenoulhet, J. (2013). *Nomadic literature. Cees Nooteboom and his writing*. Bern: Peter Lang.
- Guglielmi, G. (2001). Mito e metafora. In *L'invenzione della letteratura*. Napels: Liguori editore.
- Heide, H. van der (2014). The eye's kiss: Contextualizing Cees Nooteboom's *Bashō*. In D. R. Miller & E. Monti (Red.), *Tradurre figure / Translating figurative language* (pp. 325-31), Quaderni del CeSLiC, Atti di Covegni CeSLiC-3. Bologna: Bononia University Press.
- Heidegger, M. (1959/2007). *Unterwegs zur Sprache*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Henderson, H.G. (1958). *An introduction to Haiku. An anthology of poems and poets from Bashō to Shiki*. New York: Doubleday & Company.
- Huizinga, J. (1948-1953). *Verzamelde werken*, 9 dln. Haarlem: Tjeenk Willink & Zn.
- Joyce, J. (2012). *Ulyxes*, vertaald door Erik Bindervoet en Robbert-Jan Henkes. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.

- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago/Londen: University of Chicago Press.
- McEwan, I. (2010). *Solar*. London: Jonathan Cape.
- Muldoon, P. (2006). I tried to think a lonelier thing. In *The end of the poem. Oxford lectures on poetry* (pp. 114-40). London: Faber and Faber.
- Nootboom, C. (1982). *Mokusei! & De Boeddha achter de schutting*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Nootboom, C. (1989). *Basho*. In *Het gezicht van het oog*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Nootboom, C. (2000). *Basho*. In *Poesia em Lisboa – Poesie à Lisbonne – Poetry in Lisbon 2000*, vertaald door A. Pos (pp. 114-117). Lisboa: Casa Fernando Pessoa/PEN Clube Português.
- Nootboom, C. (2003). *Le Porte della Notte*, vertaald door F. Ferrari. Spinea-Venezia: Edizione del Leone.
- Nootboom, C. (2003/2). *Así pudo ser. Poesía selecta*, vertaald door F. García de la Banda. Madrid: Huerga y Fierro.
- Nootboom, C. (2004). *Basho*. In J.M. Coetzee (Red.), *Landscape with rowers. Poetry from the Netherlands*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Nootboom, C. (2012). *Licht overal. Gedichten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Olson, J. L. (2008). *Rooted cosmopolitanism in the poetry of Seamus Heaney, Joseph Brodsky and Derek Walcott*. Dissertatie University of Michigan.
- Paardt, R.Th. van der (1999). Nootbooms poëzie voor ingewijden. *Ons Erfdeel*, 42, 751-752.
- Sloterdijk, P. & Finkielkraut, A. (2005). *De hartslag van de wereld*. Amsterdam: Boom, vertaling van *Les battements du monde* (2003).
- Young, J. (2006). The fourfold. In Ch.B. Guignon (Red.), *The Cambridge companion to Heidegger*: Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.

DE TAXICHAUFFEUR EN DE KARRENMAN

Contacten en confrontaties van culturele identiteiten in het werk van Abdelkader Benali en Hafid Bouazza

Marco Prandoni

Universiteit van Bologna, Italië

THE TAXI AND CART DRIVER. CONTACTS AND CONFRONTATIONS OF CULTURAL IDENTITIES IN WORKS BY ABDELKADER BENALI AND HAFID BOUAZZA

In this paper I analyze how the literary motif of the cart and taxi driver is displayed in works written by the contemporary Dutch authors of Moroccan descent Abdelkader Benali and Hafid Bouazza. I particularly focus on the visions on cultural encounters, confrontations and mediators which these novels, as interesting examples of postcolonial and migrant literature, convey. While Benali seems to believe in the productivity of intercultural merge and identity hybridization, Bouazza shapes highly polarising images of cultural friction, in which the Other often remains fundamentally unknown. However, the works of both authors resist all too simplistic interpretations.

Keywords: Migrant Literature; Dutch Literature; Cultural Identity; Identity Negotiation

Inleiding

Amir, bekende Nederlandse kickbokser van Marokkaanse afkomst – de *Bad Boy* van de recente gelijknamige roman van Abdelkader Benali – wil naar het dorpje Stittint in Marokko. Hij heeft de opdracht gekregen om een verloren groep reizigers op te sporen. Tevens is hij op de vlucht voor de Nederlandse justitie, die er gauw achter zal komen dat hij een man invalide geslagen heeft in de Amsterdam ArenA. Eigenlijk is hij ook op de vlucht voor zichzelf, op het acuutste moment

van een identiteitscrisis: een zoektocht die in het thuisland van zijn ouders plaatsvindt. De enige die hem daar nog bij helpen kan, is de taxichauffeur.

‘Stittint, nooit van gehoord!’

‘Bedoelt hij Stat? Dat ligt de andere kant op.’

Uit de wirwar van stemmen klonk plotseling, als een glas waar tegenaan werd getikt, de scherpe stem van een man die zei dat hij Stittint kende. Een taxichauffeur, die met zijn armen over elkaar voor de motorkap van zijn wagen stond. Sigaret nonchalant in de hand, een overhemd met gaatjes erin en de huid gelooïd door benzinedamp, brandend wegdek en zon; zo’n man die in een kwartier meer bij elkaar schold dan jij in heel je leven. De laatste der asfaltvreters, met een ecologische voetafdruk zo groot als een olifant. Zo’n man van wie je weet dat als ie je eenmaal als gehoor heeft, hij je helemaal volgiet met het zoete gif van roddel en achterklap, wereldpolitiek die door samenzweringen wordt beheerst en melodramatische schandaaltjes van gevallen sterren.

‘Alleen weet ik niet of het nog bestaat’; en hij pakte Amirs tas om die in de achterbak te zetten. ‘Met al die nieuwe ontwikkelingen in de economie verdwijnen de dorpen in rap tempo. Iedereen trekt naar de stad. Een dorp is meer dan alleen wat hutjes en huisjes, het is een geestesgesteldheid. Een manier van leven. Nou, ik zou zeggen dat die manier van leven heel snel aan het verdwijnen is.’ (Benali, 2013, p. 37)

In enkele romans van Abdelkader Benali (*Bruiloft aan zee* uit 1996, *Bad Boy* uit 2013) en Hafid Bouazza (vooral *Paravion* uit 2003), die in deze bijdrage centraal zullen staan, speelt de (taxi)chauffeur, of de traditionelere variant van de karrenman, een belangrijke rol. In het werk van Benali vervoert hij goederen en mensen, dikwijls op weg naar de migratie, of tijdens de (tijdelijke, veelal zomerse) terugkeer naar hun geboorteland. Het is een figuur die passagiers (locals, toeristen, migranten en remigranten) vergezelt, begeleidt, adviseert, bekritiseert. Bij Bouazza is de karrenman, in de magisch-realistische verteltrant die veel postkoloniale literatuur karakteriseert, een schakel tussen de wereld van vóór en van na de migratie, en ook tussen hier en hiernamaals, want hij bewoont meerdere ruimtes tegelijkertijd en is zowel levend als dood.

Benali en Bouazza zijn twee vooraanstaande Nederlandse schrijvers die in de jaren negentig debuteerden en als vertegenwoordigers worden beschouwd van de zogenaamde Nederlandse, en internationale, migrantenliteratuur (zie Boehmer & De Mul, 2012 en Behschnitt, De Mul & Minnaard, 2013). De term verwijst hier in eerste instantie naar de transculturele migratieachtergrond van beide

auteurs: het poststructuralisme en de postkoloniale studies hebben dan ook aangetoond dat cultuur gelocaliseerd is en betekenisgeving altijd het resultaat van de gesitueerdheid en positionaliteit van zowel schrijver als lezer (zie Meijer, 1996, pp. 24, 36). Hij verwijst echter tevens naar het specifieke karakter van hun werk waarin diasporische identiteit en *displacement* centraal gesteld en geproblematiseerd worden, zoals in veel hedendaagse literatuur.^{1*} Zoals Mieke Bal treffend opmerkt,

staat dit genre [van migrantenliteratuur] centraal in de relatie tot de wereld van vandaag. Hoewel migratie van alle tijden is, lijkt het iets nieuws. Het verschil zit in een sterkere gewaarwording ervan, een groter sociaal bewustzijn van de pluriformiteit van de cultuur maar ook een vaak door angst gedreven weerstand ertegen. (Bal, 2015, p. 21)

In deze bijdrage zal de focus liggen op de representatie van contacten en confrontaties tussen culturele identiteiten in hun fictionele werelden. Daarbij wil ik voornamelijk stilstaan bij de figuur van cultuurbemiddelaar van de karrenman/taxichauffeur: de spil van deze dynamiek van intercultureel verkeer.

Een taxichauffeur als bondgenoot: *Bruiloft aan zee* (en *Bad Boy*) van Abdelkader Benali

Lamarat Minar was geen bewoner van de landstreek Iwojen. Dit in tegenstelling tot Chalid met de bruine tanden en omgedraaide achteruitkijkspiegel, de bestuurder van de witte Mercedes-taxi die uit hoofde van zijn beroep elke heuvelrug, elke kam en elk dwarsdal in Iwojen kende; hij die zelfs wist waar al die gonzende geluiden vandaan kwamen, het geluid dat die middag uit elke agave ronkte, het opdringerig gezoem van de cicaden. (Benali, 1996, p. 5)

Zo begint de roman *Bruiloft aan zee* waarmee de eenentwintigjarige student geschiedenis Abdelkader Benali in 1996 op slag beroemd werd. De twee hoofdpersonen worden er gelijk in geïntroduceerd. De ene is Lamarat, een jongen van twintig uit het Noorden, die voor het eerst na tien jaar terug in Marokko is, in zijn geboortestreek Iwojen aan de Middellandse Zee. Hij zal er het huwelijk bijwonen tussen twee naaste familieleden: zijn jonge oom Mosa en zijn negentien-

---

* De noten kunnen geraadpleegd worden op p. 56 e.v.

jarige zus Rebekka. De andere is de taxichauffeur Chalid die al decennialang de wegen van Iwojen afrijdt en de weinige overgebleven bewoners van het dorp Touarirt – dat ‘onbegaanbaar ver weg’ ligt van de stad Nadorp en van de douanepost Melilliar – vervoert.

Waar beent die jongen naartoe op het middaguur, ‘op het moment dat de zon, als was hij afgeschoten door een katapult, in een vloek en een zucht naar het hoogste puntje van de hemel was getrokken en niet van zins leek daar voorlopig weer weg te gaan’ (p. 38) en alles verbrandt? Lamarat is op zoek naar de bruidegom Mosa die foetsie is, verdwenen als Houdini, weggelopen voor het huwelijk. Vader heeft Lamarat op pad gestuurd om te redden wat er nog te redden valt van de familie-eer, zolang de gasten het niet doorhebben dat de bruidegom ‘m gesmeerd is. Dit weet onze taxichauffeur nog niet, maar hij voelt zich onweersstaanbaar aangetrokken tot die zonderlinge jongen ‘die van nergens leek te komen en nergens naar toe leek te gaan’ (p. 45). Die jongen verontrust hem. Hij komt hem tegelijkertijd bekend en onbekend voor. Chalid ‘die alles weet’ (p. 41) van iedereen uit de landstreek, weet ook dat daar de zoon van Minar loopt, de man die hij in 1978 in zijn taxi vervoerde, op de dag van diens migratie naar ‘de West’ – ‘het Noorden’.² Hij mocht Minar als eerste aankondigen dat zijn eersteling geboren was, toen Minar in een zomer naar Marokko terugkwam. Later kreeg de baby daarom de naam Lamarat, ter ere van de opa van de taxichauffeur. Zo verstrengeld zijn Chalid en Lamarat met elkaar, en tegelijk zo volkomen vreemd voor elkaar.

Want die jongen, niets meer dan een ‘stipje dat heen en weer trilde op de warmtegolven’ (p. 46), is hem een raadsel. Hij doet wat niemand ooit in zijn hoofd zou halen, op zo’n tijdstip buiten lopen, onderweg naar een onbestemd en voor Chalid ondenkbaar richtpunt. Dankzij de instabiele vertelinstantie van de roman, een vaak ironisch commentariërende en onbetrouwbare interculturele stem die de focalisatie telkens afgeeft aan verschillende personages, krijgen we als lezers een multifocaal beeld van de scène. Op het moment dat de zon in het zenit staat en iedereen’s ogen verblindt, als het bloedheet is (en ‘de hitte doet rare dingen met de mensen’, zoals we in een andere roman van Benali kunnen lezen, Benali, 2005, p. 27) wordt de culturele alteriteit van de twee personages verabsolutiseerd. Ze zijn elkaars *oppositional others*, of zo lijkt het op het eerste gezicht: de oudere man die heel zijn leven lang in de landstreek gebleven is *vs.* de jongen die in zijn kindertijd naar het Noorden geëmigreerd is en nu, na zo veel jaren, weer even terug is.

De confrontatie doet een beetje denken aan een westernfilm, een scène à la *High Noon*, met twee tegenstanders die zich, elkaar bestuderend, op de schietpartij voorbereiden. Van Lamarat lezen we alleen dat hij zich achtervolgd, bespied

voelt. We kijken vooral met Chalid mee, met zijn camera die net zo veel hobbelt als zijn oude taxiwagen – Duitse import, uiteraard, want uit het Noorden komt de moderne technologie, al zijn dat vaak oude spullen, afdankertjes. Die jongen wekt zijn nieuwsgierigheid op en telkens zijn afschuw. In eerste instantie denkt hij zelfs aan een visioen, een verschijning. Een moment wil hij hem met zijn wielen het hof maken, bijstaan in zijn onderneming, een moment later moet hij de neiging onderdrukken om hem omver te rijden... Geconfronteerd met wat hij niet plaatsen kan, balanceert de taxichauffeur tussen fascinatie en afschuw voor wat hij als de ‘andere’ ervaart, of voorvoelt. Naarmate Chalid dichterbij rijdt, voelt hij zich echter gerustgesteld, als hij meent de jongen toch te kunnen plaatsen: aan de kleding, aan de manier van begroeten valt ‘een jongen uit het Noorden [...] met de gedachten van een kind’ (p. 46) te herkennen. Maar zo simpel ligt dat niet. Lamarat is niet de ‘andere’, niet helemaal. Hij is hier geboren, daar getogen. Zo’n figuur construeert wat Homi Bhabha de derde ruimte van *in-betweenness* noemt die alle kunstmatige binaire opposities, alle vastgeroeste betekenisrelaties ondermijnt (Bhabha, 1990).

Het is welbekend dat de koloniale verbeelding vaak verhalen produceerde met avonturiers als hoofdpersoon die de koloniale ruimte, als leemte voorgesteld, moesten veroveren. Vaak waren dat dromerige jongetjes op zoek naar zichzelf (Brillenburg Wurth & Rigney, 2008, p. 380). Alles werd in de regel door een westerse/noordelijke blik waargenomen. Dit is alleen in schijn ook voor *Bruiloft aan zee* van toepassing, want Lamarat wordt op zijn beurt door Chalid bekeken en gestereotypeerd. Hij laat zich echter in geen voorgekookte schema’s vangen, onttrekt zich aan algemene conventies van representatie, van zien en denken. Hij compliceert en ontwricht de ‘natuurlijke’, onproblematische dichotomieën en hiërarchieën Zelf/Andere en hun ogenschijnlijk stabiele relaties tot plaats en tijd. Lamarat – één van de ‘picareske grensoverschrijders’ uit Benali’s vroege werk (Moenandar, 2012, p. 107) – heeft dan ook een heel aparte mentale plattegrond. Met vage instructies beweegt hij zich voort in een land dat hem ergens vertrouwd aanvoelt, waarmee hij ‘een zekere mate van verbondenheid’ (p. 5) heeft: hij kent het dan ook uit de herinneringen van zijn kindertijd en uit de verhalen van de volwassenen van vóór de migratie. De lezer rijdt, op Chalids wagen, een jongen achterna die zoekend is en zich niet bewust is waarnaar, pure beweging – net zoals de vertelmaschine, want zoals de verteller zegt: ‘Ik vertel het gewoon en ik zie wel waar het uitkomt’ (p. 130). Wij volgen zijn sporen in wat Édouard Glissant de postkoloniale gecreoliseerde wereldchaos noemt: ongeordend, ongestructureerd, onvast en vooral onvoorspelbaar. Niemand weet waar die sporen heen zullen leiden. Bij elke stap die hij zet, wordt betekenis verschoven, verzet, in het eindeloos uitstel van de *différance* en semantische onbeslisbaarheid: verschil én

uitstel (Brillenburger & Wurth & Rigney, 2008, pp. 281, 389). Identiteit en ruimte zijn *in displacement*, de persoonlijkheid van de hoofdpersoon vormt zich, letterlijk, stap voor stap.

Lamarat stapt de taxi in. De confrontatie wordt voortgezet. Chalid Blick op de Weg, of De Opmerkelijke, is een meester in de kunst van het converseren, weet overal een antwoord op, kan zijn klanten geruststellen en waar nodig adviseren, weet welke gevaren achter welke bocht in de toekomst op de loer liggen. Talloze mensen heeft hij gered, letterlijk en figuurlijk. Lamarats vader, de onbeholpen Minar die geen idee had waar hij aan begon met zijn migratie, heeft hij – wie weet door welke inval bezielde – in 1978 geadviseerd om niet ‘naar Deutschland’ te koersen: ‘Weet je wat, als ik jou was zou ik naar ‘Ollanda gaan’ (p. 76). Minar kon dat verschil niet maken, maar uiteindelijk belandde hij inderdaad in Maan-zaad Stad alias Rotterdam, als eindpunt van zijn ‘weg naar het noorden’,³ over Zwitserland – België – Venlo – Culemborg – Utrecht.

Maar Chalid is vooral een volleerde luisteraar die verhalen weet los te krijgen. Duizenden verhalen zijn hem ter ore gekomen: verhalen bij de fontein in het dorp, van vrouwen die in een archaïsche, lokale dimensie leven waar mythen gefabriceerd en mondeling overgeleverd worden, maar ook verhalen van passagiers die zich op interlokale en soms globale schaal bewegen en in zijn wagen vertellen over hun ervaringen en de nieuwe ideeën die zij in andere Arabische landen of in Europa hebben opgedaan. Hij geeft die verhalen door, laat ze circuleren, redt ze van de vergetelheid. Chalid herinnert aan de (taxi)chauffeurs die binnen een diffuse intertekst in sommige koloniale en vooral postkoloniale vertellingen voorkomen. Soms worden ze op een grappige manier neergezet – zoals in *Bad Boy* – maar met een belangrijke Mercurius/engelachtige functie. Denk bijvoorbeeld aan het onvergetelijke personage van de ‘chauffeur uit het Paradijs’, Kashmir (die echter, net zo verscheurd als zijn geboortestreek, een engel van de dood zal blijken voor zijn passagier) uit de roman *Shalimar de clown* van Salman Rushdie (Rushdie, 2013, p. 21), één van de helden van de hedendaagse transnationale *global novel* (Calabrese, 2005) en grote inspiratiebron van zowel Benali als Bouazza.

Deze karrenmannen/taxichauffeurs vervoeren en vergezellen toeristen, reizigers, migranten, remigrant, ongerepte types van allerlei pluimage. Ze vervullen de functie van materiële en geestelijke gidsen, van schakel tussen een lokale en globale dimensie. Zij zijn de hoeders van continuïteit en overgeleverde culturele tradities, kennis en kunde in een razendsnel veranderende en globaliserende wereld waarin men makkelijk gedesoriënteerd raakt. In die zin blijken ze een literaire bewerking van de in West-Afrika nog steeds belangrijke figuur van de *griots* die

geen simpele archieven van de oraliteit zijn [...] maar dynamische traditionele communicateurs met wie je het dagelijkse leven deelt, vooral op het emotionele vlak (feesten, ruzies, begrafenissen). Ze zijn bemiddelaars bij onenigheid en hun onpartijdigheid is één van de sleutels tot hun succes. Ze zijn goed in praten en in omgaan met woorden, om de mensen niet lastig te vallen. Toch zijn ze niet bang om de waarheid te zeggen, waar nodig zelfs op een gedecideerde toon [...] Als hoeder van het collectief geheugen en met zijn diepe kennis van de maatschappij is de *griot* in feite een specialist in de genealogie. (Gamberoni & Pistocchi, 2013, pp. 184-185, vertaling MP)⁴

Chalid heeft talloze mensen gebracht naar een elders, teruggebracht uit een elders (tijdelijk, tijdens de zomervakantie, voorgoed, in een kist) en naar hun verwachtingen, frustraties en verhalen geluisterd. Hij draagt alle verhalen van vroeger met zich mee. Onder andere het mythische verhaal van de geboorte van Lamarat, met een pact tussen zijn oma en God, wat de externe verteller een ‘waargebeurde leugen’ (p. 5) noemt, dat wil zeggen mythe-literatuur. De taxichauffeur, als rechtgeaarde *griot*-genealoog, heeft het verspreid en bewaard. Ook voor Lamarat zelf, die het verhaal nog nooit gehoord heeft.

Luisteren: discreet doet Chalid dat, met een omgedraaide achteruitkijkspiegel om de privacy van zijn klanten niet te schenden. Te moeilijke gesprekken vermijdt hij het liefst, zoals die met de ‘overspelige passagier’ die, terug uit Saoedi-Arabië, ketterse theologische ideeën ventileert: dan beschermt hij zich met de verontschuldiging: ‘ik ben een simpele karretjesrijder’ (p. 119). Ook te veel contact leggen, te intiem worden is niet de bedoeling, en dat is hij ook met deze ‘zonderlijke noorderling’ niet van plan. Hij luistert dus naar de stortvloed van woorden van de jongen die alles wil vertellen over zijn terugkeer naar Marokko na tien jaar, de rare dingen die hij moest meemaken, het onthaal door oma in het dorp aan zee, allemaal dingen en gedragingen die hij nauwelijks kan thuisbrengen... Chalid wordt door Lamarats jeugdig enthousiasme overvallen. Of hij het nu wil of niet, beginnen zodoende de confrontatie en de socialisering tussen chauffeur en passagier. De conversatieruimte gaat open. Zoals Isabel Hoving opmerkt, worden alle simplistische en zelfbeschermende alteriserende constructies gedestabiliseerd ‘when the cultural other actually becomes a potential partner in discursive exchange’ (Hoving, 2012, p. 47). Dan wordt de echte *identity negotiation* opgevat. In *Bad Boy* wordt de ruimte in de taxi gedeeld door meerdere medepassagiers, verschillend in leeftijd, sekse, afkomst, ervaringen. Ik citeer alleen het einde van een lange – soms hilarische, soms stroeve – discussie die zich ontspint in de wagen als ze allemaal een

gedeeld gezond verstand bereiken dat in de plaats komt van alle alteriserende stereotyperingen van het begin:

‘We denken altijd dat die Marokkanen in de diaspora of heel stom zijn, of juist heel intelligent. Maar we ontdekken dat er ook iets tussenin zit. Op het gewone af,’ en ze keken hem [Amir] aan. Hij was gewoon. Ja, ja. ‘Het zijn net mensen,’ zei zijn buurman. (Benali, 2013, p. 63)

Zo kan Chalid Lamarat bijvoorbeeld leren: ‘waar andere mensen aardappelen zien, zie jij bonen, begrijp je me of begrijp je me niet?’ (p. 63). Maar in Chalid, die Lamarats vader vervoerd heeft op het eerste traject van die allereerste heroïsche reis naar ‘Deutschland’, die Lamarat als driejarige peuter voor het eerst een moskee heeft zien binnenlopen, branden ook andere vragen die hij zelfs Lamarat niet durft toe te fluisteren: ‘waarom ben je weggegaan?’ (p. 111). Het leven had altijd hetzelfde kunnen blijven in dat afgelegen dorpje van de landstreek Iwojen, waar men de nodige levensmiddelen had, waar voldoende moskeeën stonden, zolang die niet verlaten werden. Taxichauffeur Chalid begrijpt niet waarom een hele generatie de weg van de migratie heeft genomen, de beweging die een lokale, en naar zijn idee gelukkige wereld heeft gdestabiliseerd. Hem lijkt dat mensen steeds dezelfde blijven, vóór en na de migratie: ‘Ik begrijp die mensen niet, wist Chalid, ik begrijp die mensen niet die huis en haard verlaten om ergens anders... dezelfde te blijven’ (p. 110). Naast hem zit nu echter het resultaat van dat tweeslachtige en voor vader Minar grotendeels mislukte avontuur: een jongen van wie hij geen hoogte krijgt, die al zijn zekerheden ondermijnt. Hij snapt niet veel van dit ‘lullig spijkertje’, van zijn preoccupaties en rare kijk op de wereld. Maar op de terugweg vraagt hij zich stomverbaasd af hoe diezelfde toekomstzoekende jongen zijn oom Mosa toch heeft kunnen opsporen – op basis van vage aanwijzingen van familieleden en van de top mens-erger-je-nietspeler, de kreupele dobbelaar – dronken en lallend in een bordeel van de Spaanse kroonkolonie Melilliaar. Doelgericht heeft deze vliegensvlugge interculturele dromer zijn missie, zijn kleine *quête* volbracht.

De bruiloft zal uiteindelijk een totaal onverwachte draai nemen in het catastrofaal einde dat alle verwachtingen van de lezer op de kop zet, maar daar zal ik het niet over hebben.⁵ Uiteindelijk blijft niemand meer achter in het dorp Touarirt, ‘dat pittoreske dorpje aan zee’: iedereen is naar de grote stad Nadorp of naar het Noorden vertrokken. De onbetrouwbare verteller suggereert zelfs dat het nooit bestaan heeft en dus nu alleen in verhalen, in fictie voortleeft, zoals de mythe van Lamarats geboorte. Over Chalid vertelt hij dat die naar ergens in Amerika geëmigreerd is, waar hij de krant *Blik op de wereld* opgericht zou heb-

ben (p. 160). Zelfs de taxichauffeur-*griot* beweegt zich uiteindelijk op een globale schaal!

Een karretjesman tussen Morea en Paravion: *Paravion van Hafid Bouazza*

Ook in Hafid Bouazza's debuut, *De voeten van Abdullah*, verschenen in hetzelfde jaar 1996, blijft uiteindelijk niks over van het dorp Bertollo, één van de twee settings van de verhalenbundel. De andere is Amsterdam waar enkele vertellers-personages uit de eerste Marokkaanse verhalen heen geëmigreerd zijn. In het verhaal *Apollien* lezen we hoe een van deze jongens⁶ door een heerszuchtige 'Sirene van het Avondland' gedomineerd en tot lustobject gereduceerd wordt. Zij heet Apollien en legt uit dat haar naam afgeleid is van 'een van de drie goden die de middeleeuwen de moslims toedichtten [...] Apollyon, de Vernietiger, een bijnaam van de duivel' (Bouazza, 1996, p. 116). In de hoedanigheid van een verleidelijke maar ook afstotende vrouwelijkheid incarneert zich dus één van de goden die de christelijke middeleeuwen aan moslims toedichtten, hem verabsolutiserend tot vijand, met duivelse connotaties (Rodinson, 1988, p. 28). Ondanks het destructieve karakter van deze verhouding en van de wederzijdse vertekende projecties op de Ander, memoreert de verteller vol heimwee die eerste zomer in het paradijselijke Amsterdamse Vondelpark en 'het verschil' dat hij met dat meisje gedeeld heeft en voor altijd delen zal (p. 118).

Amsterdam wordt omgedoopt tot Paravion in de gelijknamige roman uit 2003. Dit is de stad die elke middag in de mirage verschijnt in Morea-Moorlant (literaire transfiguratie van Marokko), met archaïserende spelling die naar het Middelnederlands verwijst, en naar de alteriserende representatie van de moslim in middeleeuws christelijk Europa. In die stad zijn enkele mannelijke emigranten op hun vliegende tapijten neergestreken. Door de stad stroomt de rivier Amstel en zijn meest magische plek is het Vondelpark. Toch draagt de stad de naam die de mensen uit Morea op de enveloppen lezen met een blauwwitte luchtpostzegel erop, brieven die uit het Noorden door een engelachtig personage worden bezorgd: de postbode op zijn vliegende brommer die in 'de noenzon' (p. 45) tussen de wolken verdwijnt, de mirage in, 'naar het einde van de wereld' (p. 54), en dan weer terugkomt uit Paravion met eerst brieven, later ook geld. Niet iedereen heeft de tocht echter overleefd: men leest van het 'warm onthaal' (p. 143) van de Spaanse Guardia Civil (deze harde werkelijkheid blijft zo referentieel staan, zonder literaire transfiguratie) en van de vele lijken die een visser uit het water haalt. Ook de vader van een van de hoofdpersonages van de roman, de donkere outcast Baba Balouk, is onderweg verongelukt vanwege de slechte kwaliteit van het tapijt

dat hem als outcast verkocht is. Hij is waarschijnlijk één van de luid wenende witte uilen die in het niemandsland tussen Morea en Paravion, tussen Noord en Zuid vliegen. Maar ook voor degenen die de tocht wél overleven is er sprake van migratie als dood en begin van een nieuw leven, met een nieuwe ziel, stevast geassocieerd met vogels, want ‘vogels zijn dragers van de ziel’ (p. 113). Hier, zoals in het hele werk van Bouazza, is wat door middel van fictie voorgesteld wordt een reizende identiteit, die steeds aan verandering/metamorfose onderhevig is – een verandering die vaak traumatisch wordt ervaren – en permanent migreert:

For Bouazza metamorphosis does not only derive its significance from a change of the material, but also from the physical manifestation of what he refers to as *zielsmigratie* (‘migration of the soul’). Metamorphosis combines the incompatible, it assumes a fundamental flexibility and changeability as a point of departure: boundaries are fluid, all matter carries the potential for change, self is always in motion. (Louwerse, 2013, p. 252)

Niet iedereen stelt zich echter even flexibel op of is bereid een dergelijke transformatie te ondergaan in het nieuwe land door het contact en de onderhandeling met nieuwe culturen. Velen verzetten zich daar stellig tegen, verdedigen krampachtig hun invulling van cultuur. De geëmigreerde mannen ervaren Paravion als gevaarlijk, voelen de eigen mannelijke patriarchale identiteit bedreigd:

Het leven ging hier tegen de natuurlijke en culturele hiërarchie in, hun trots brokkelde af, hun eer werd op de proef gesteld (p. 152)
 Als er iets was wat zijn wezen kon doen afbrokkelen, dan was het wel liefde. Of niet zijn wezen, maar zijn... tja... hoe noem je zoiets... zijn *identiteit*
 [...] Zijn seksuele identiteit kwam in het geding (p. 164)

Hun identiteiten zijn solide geworden nu zij tot stilstand zijn gekomen op hun ‘statische tapijten’ (p. 143). Zo barricaderen ze zich in een theehuis van Paravion-Oost waar het bord hangt ‘Verboden voor vrouwen’ (p. 141) en gluren ze met een mix van wellust en walging naar de beschamende taferelen van het blote van de geëmancipeerde vrouwen om zich heen. Later zullen ze kort teruggaan naar hun geboorteland om daar met jonge meisjes te trouwen – hun eigen dochters nota bene, die zij niet eens herkennen.

Met betrekking tot deze sterk gepolariseerde (en polariserende) verbeelding van de confrontatie van culturele identiteiten⁷ heeft de kritiek meestal over ‘migrants’ in het algemeen gesproken. Weinig aandacht is besteed aan een bij-

zonder personage: de karrenman. Anders dan veel andere personages in Bouazza's oeuvre, wordt er door de auteur geen afstand geschapen door hem satirisch of grotesk neer te zetten. De kans dat hij bij de lezer empathie oproept, bij Bouazza vaak uitgesloten (Moenandar, 2012, p. 155), bestaat in dit geval wél. Zijn uitzonderingspositie wordt door de verteller zelf vaak geëvoceerd: 'voor de karrenman [...] lag dat anders' (p. 155). Hij heeft geen probleem met zijn nieuwe omgeving en slentert door de straten van Paravion, ook buiten de stadsdelen waar de broeders zichzelf opgesloten hebben. Hij is vol bewondering voor alles wat hij gadeslaat. De karrenman beweegt zich met de wispelturige, 'grillige en dierbare' (p. 136) noorderlijke zon mee die een voor hem onbekende werkelijkheid belicht en voortdurend transformeert: 'de zon verscheen en verdween, zodat de mensen van dimensie naar dimensie leken te gaan' (p. 146). Twee bladzijden lang wordt de uitdrukking 'hij genoot van...' herhaald (p. 166-167): hij geniet van de minste dingen die hij ziet, taferelen die hij niet plaatsen kan maar die hem met bewondering vervullen. Hoewel hij er zich van bewust is dat hij daar nooit deel van zal uitmaken, van zijn andersheid ten opzichte van die nieuwe wereld die voor hem in zijn vreemdheid onkenbaar blijft (met de implicatie 'dat hij letterlijk misplaatst is in tijd en ruimte', Moenandar, 2012, p. 158), heeft hij een totaal andere houding dan de andere mannen, die elke diepgaande confrontatie met de nieuwe wereld vermijden, liefde principieel buitensluiten en er alleen maar van dromen dat land op een dag te veroveren. Het enige wat hij echt niet pruimt is dat karren in Paravion volkomen overbodig zijn verklaard, behalve dan als toeristische attractie!

Het bijzondere aan deze beminnelijke grijze man – in zijn vorige leven naast karrenman ook vogelverschrikker, die echter vanwege zijn innemende ogen vogels alleen maar aantrok – zit erin dat hij doofstom is. Het weinige wat hij van het Paravionees kan horen, doet hem aan vogelgekwetter denken. Migratie heeft hem deels getraumatiseerd, deels geheeld: zo is hij in de frisse noordelijke lucht van een aantal kwalen genezen. Zijn ervaring van Paravion is synesthetisch (Van der Poel, 2012, p. 228) – een term die Bouazza dierbaar is:⁸ met zijn ogen ziet hij de werkelijkheid van Paravion, met zijn oren hoort hij de geluiden van vóór de migratie. Deze synesthetische ervaring culmineert als hij langs de grachten loopt en in het water een luchtspiegeling ziet met de weerkaatste omgekeerde silhouetten van de wandelaars, vermengd met die van citroenbomen uit Morea en met schimmen uit de geestenwereld (p. 150): een beeld dat *figura* wordt van een complexe dynamiek van intercultureel verkeer.

Geen wonder dat de karrenman ook geesten in het water weerkaatst ziet, want strikt gesproken is hij dood. Niet alleen omdat migratie als dood gepresenteerd wordt, maar omdat wij als lezers weten dat hij door een aantal Moreaanse vrou-

wen als nieuwe Bacchanten vermoord is. Ze hebben zich geëmancipeerd in een soort pantheïstisch en gynocratisch Arcadia in de vallei Abqar samen met de jonge Baba Baloek. De karrenman blijkt als enige zowel in Morea als in Paravion voor te komen. Terwijl hij de dames uit Morea overdag naar de grote stad vervoert op zijn door een ezel getrokken huifkar, verheugt hij zich op de verhalen die hij 's avonds aan de mannen in het theehuis van Paravion zal kunnen vertellen. Deze onproblematisch voorgestelde, vloeibare contiguiteit tussen realistische en fantastische elementen, buiten tijdelijke, ruimtelijke en causale verbanden om, herinnert aan veel postkoloniale literatuur (voornamelijk uit Latijns-Amerika, maar ook aan Rushdies *Midnight Children* of aan Ben Jellouns *L'enfant de sable*, zie Calabrese, 2005, p. 194-198). We hebben dus weer met een 'vervoerder' te maken, die als schakel fungeert tussen generaties, tussen seksen (zowel Chalid als de taxichauffeur zijn vrijgezellen met grijze haren) en gendervisies, tussen Noord en Zuid, tussen de wereld van vóór en van na de migratie, maar die tevens bemiddelt tussen hier en hiernaams. Veelbetekend vind ik dat de karretjesman van Bouazza, net zoals de taxichauffeur in Benali's *Bad Boy*, geen naam draagt, waardoor de symbolische functie van dit personage versterkt wordt.

In Paravion voelt hij zich het meest door het groene centrale Vondelpark aangetrokken: een paradijselijk oord waar mensen, dieren en geesten in complete harmonie leven. De aanwezigheid van dit park ondermijnt alle gemakkelijke, simplistische hier-daar, Noord-Zuid, Oost-West, stad-platteland, voor-postmodern binaire opposities (zie Minnaard, 2008, p. 125; Louwerse, 2007, pp. 182-187). Weer een *in-between*, liminale ruimte van zuiver, heidens zinnelijk genot die sterk contrasteert met de ruimte waar de broeders leven, waar steeds meer minaretten 'als opgeheven middelvingers' (p. 139) zenitwaarts rijzen – zenitwaarts nota bene, met de pretentie dus om de wet voor te schrijven en om zich als enig oriëntatie- en richtpunt voor te stellen. De beminnelijke interculturele karretjesman vertoeft daarentegen het liefste in dat magische, Edenachtige park waar de liefde bedreven wordt en mensen, dieren en planten vredig met elkaar leven: een lusthof waarin oriëntalistische en occidentalistische projecties en verbeeldingen in elkaar samenvloeien of zelfs omgekeerd worden (Moenandar, 2012, pp. 157-158).

Uitleiding

In de fictionele werelden van de besproken romans speelt de karrenman/taxichauffeur een belangrijke rol. In Benali's romans ontwikkelt hij zich van tegen-tot medestander van de jonge hoofdpersoon, die hij helpen kan in zijn identi-

teitszoektocht. In Bouazza's *Paravion* biedt hij een alternatief voor de starre identiteitsconstructie van de overige mannelijke migranten. Bij beide auteurs fungeert dit personage als schakel en bemiddelaar tussen werelden, denkbeelden, en zelfs tussen leven en dood, en destabiliseert hij binaire opposities en gepolariseerde representaties. Het blijkt natuurlijk ook een dankbaar literair motief: een onuitputtelijke bron van hilariteit en humor voor Benali, voor Bouazza een verterende figuur, begenadigd met het synesthetisch vermogen om verschillende dimensies in zichzelf te verenigen. Hoewel met karikaturale trekken neergezet, wordt hij door geen van beide auteurs negatief gekarakteriseerd, waardoor de lezer makkelijk empathie voor hem gaat voelen.

De manier waarop mede door middel van dit personage de ontmoeting tussen culturen in de werken van Benali en Bouazza voorgesteld wordt, is echter helemaal anders. Hafid Bouazza propageert in zijn fictionele werelden een visie op de confrontatie tussen culturele identiteiten, als gevolg van migratie, die een voortdurende frictie/botsing – bijvoorbeeld over *gender identity* – veronderstelt, een krachtmeting. De ander blijft onkenbaar in zijn fundamentele alteriteit, een bedreiging; het 'verschil' waar het verhaal 'Apollien' uit zijn debuutbundel om draait, blijft in stand. Alleen dát kan, soms, gedeeld worden. Geen vreedzame onderhandeling is mogelijk, verhoudingen blijven gespannen, een vijandig dansje rond een lege kern:

'Apollien' does not paint a picture of succesful migration. It does not show the transition from 'native' culture, through migrant limbo, to the multicultural utopia. Instead, it shows us mutual fantasising about the orientalist and occidentalist other, and silence. (Louwerse, 2007, p. 110)

Bij Bouazza is die kloof het product van aan de ene kant teveel *verbeelding*, als sociologisch proces waarin de Ander tot beeld gemaakt wordt, en aan de andere kant juist een gebrek aan *verbeelding*, als kracht waarmee men zichzelf en de Ander opnieuw kan uitvinden. (Moenandar, 2012, p. 155)

Deze uiterst problematische visie op migratie en op interculturaliteit als confrontatie met onoverbrugbare, radicale alteriteit die uit Bouazza's oeuvre spreekt, kan men terugleiden tot het werk van theoretici als Gayatri Chakravorty Spivak die alle clichés rond kennis van andere culturen als middel verwerpen om dichter bij de ander te komen (De Bloois & Peeren, 2010, pp. 100-101). Toch is de karretjesman een sleutelfiguur als *outsider* die met zijn 'impossible ubiquity' (Van der Poel, 2012, p. 228) een andere, alternatieve ruimte opent van complexe bemiddeling en onderhandeling tussen culturen en identiteiten.

Het vroege werk van Benali staat geheel in het teken van de filosofie van de creolisering van culturele identiteiten, in het spoor van denkers uit de *Francophonie* zoals de Caraïbische filosoof Édouard Glissant of de antropoloog Jean-Loup Amselle (Cuozzo & Guidi, 2013, p. 72-76). Deze positieve waardering van migratie, ontmoeting, cultuurvermenging, hybridisering wordt het beste uitgedrukt in een passage uit *Bruiloft aan zee*. Lamarats identiteit wordt omschreven op een manier die sterk herinnert aan de biologische metafoor waarmee Glissant identiteit als relatie conceptualiseert, op basis van Deleuze en Guattari: de rizoom of wortelstok – die niet verticaal (dus niet hiërarchisch) loopt, zoals de meeste wortels, maar horizontaal:

Een vette mierikswortel die merkwaardig genoeg alleen maar vetter werd hoe verder hij van de wortel vandaan groeide, die dwars was doorgroeid in een voor de rest kurkdroog landschap. (Benali, 1996, p. 5)

Bruiloft aan zee werd gepubliceerd ‘at the height of the happy multicultural mood’ (Minnaard, 2008, p. 180). De latere Benali leek voorzichtiger te zijn geworden over de mogelijkheid van een voortdurende wederzijdse verrijking door middel van interculturele onderhandeling.⁹

In *Bad Boy* lukt het de hoofdpersoon Amir uiteindelijk wel om Stittint te vinden, dankzij de beslissende hulp van de zorgzame, vaderlijke taxichauffeur, die hem in het dorpje afzet: ‘heel langzaam reed hij de weg weer op en gaf pas voluit gas toen hij Amir in beweging zag komen’ (p. 74). In Marokko vindt Amir niet alleen de verdwaalde groep reizigers, maar ook de liefde met een antropologe, Gina. Deze spreekt hem in de conclusie nogal afstandelijk toe, maar laat tevens de deur voor hem open:

Als antropologe kijk ik naar mensen in samenhang met hun cultuur. Als ik naar jou kijk, zie ik geen slecht mens. Ik zie een cultuur, een raadselachtige, ongrijpbare cultuur, die rituelen en daden verzint die hij zelf nog niet begrijpt. Ik zie een man die ik nader wil leren kennen. (Benali, 2013, p. 252)

NOTEN

¹ Te denken valt bijvoorbeeld aan *Dit zijn de namen* (2012) van Tommy Wieringa, *Het opstaan* (2004) van Désanne van Brederode, *Alleen maar nette mensen* (2008) van Robert Vuijsje of *De asielzoeker* (2003) van Arnon Grunberg. Over de laatste, en zijn ontheemde personages, zie Van Dijk (2014, p. 105).

- ² Zoals in veel (post)koloniale literatuur wordt het Noorden vaak ‘de West’, en dat alle geografische coördinaten ten spijt, aangezien Marokko ten westen van Nederland en Duitsland ligt!
- ³ Titel van de debuutroman van Naima El Bezaz (1995).
- ⁴ ‘Non sono semplici archivi dell’oralità [...] ma sono dinamici comunicatori tradizionali con i quali si condivide il vissuto quotidiano, soprattutto sul piano delle emozioni (feste, litigi, funerali, ecc.). Come mediatori in caso di conflitti, la loro imparzialità è una delle chiavi di successo. Hanno estro nel parlare, nel gestire le parole senza infastidire né irritare ma, nel contempo, senza aver paura di dire la verità e, quando serve, anche con tono deciso [...] Depositario delle memoria collettiva e dotato di una conoscenza profonda della società, il *griot* è di fatto uno specialista di genealogia.’
- ⁵ Zie daarover Louwerse (2001, p. 177); Minnaard (2008, p. 194-197).
- ⁶ Volgens Moenandar een onbetrouwbare verteller die appelleert aan een publiek van overtuigde multiculturalisten (Moenandar, 2012, pp. 161-162).
- ⁷ ‘Otherness is [not] discussed in terms of cultural enrichment, but has instead come to signify cultural threat’ (Minnaard, 2008, p. 142).
- ⁸ Zie Bouazza (2006, p. 94) over de *Turandot* van Puccini.
- ⁹ Deze visie propageerde hij nog in zijn chorale roman *De langverwachte* (2003) over het multiculturele Rotterdam, waarin een nieuwe generatie Rotterdammers een toekomst leek te willen en te kunnen bouwen, voorbij het religieuze, etnische, sociale, generationele verschil.

BIBLIOGRAFIE

- Bal, M. (2015). Zin zien, *Voors*, 33, 2, pp. 17-27.
- Behschnitt, W., De Mul, S. & Minnaard, L. (Red.) (2013). *Literature, language, and multiculturalism in Scandinavia and the Low Countries*. Amsterdam/New York: Rodopi.
- Benali, A. (1996). *Bruiloft aan zee*. Amsterdam: Vassallucci.
- Benali, A. (2002). *De langverwachte*. Amsterdam: Vassallucci.
- Benali, A. (2005). *Laat het morgen mooi weer zijn*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Benali, A. (2013). *Bad Boy*. Utrecht/Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Bezaz, N. El (1995). *De weg naar het Noorden*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Bhabha, H.K. (1990). Introduction: narrating the nation. In H.K. Bhabha (Red.), *Nation and narration* (pp. 1-7). London/New York: Routledge.
- Boehmer, E. & De Mul, S. (Red.) (2012). *The postcolonial Low Countries. Literature, colonialism, multiculturalism*. Lanham: Lexington Books.
- Bouazza, H. (1996). *De voeten van Abdullab*. Amsterdam: Arena.
- Bouazza, H. (2003). *Paravion*. Amsterdam: Prometheus.
- Bouazza H. (2006). *De vierde gongslag*. Amsterdam: FMB Uitgevers.

- Brillenburger Wurth, K. & Rigney, A. (Red.) (2008). *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Calabrese, S. (2005). www.letteratura.global. *Il romanzo dopo il postmoderno*. Torino: Einaudi.
- Cuozzo, M. & Guidi, A. (2013). *Archeologia delle identità e delle differenze*. Roma: Carocci.
- De Bloois, J. & Peeren, E. (2010). *Kernthema's in de literatuur- en cultuurwetenschap*. Amsterdam: Boomlemma.
- Dijk, Y. van (2014). «De vogel is ziek.» Afstand en betrokkenheid in het werk van Grunberg. In Arnon Grunberg e.a., «*Ich will doch nur, dass ihr mich liebt.*» 25 jaar schrijverschap (pp. 103-141). Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Hoving, I. (2012). Polderpoko: why it cannot exist. In E. Boehmer & S. De Mul (Red.), *The postcolonial Low Countries. Literature, colonialism, multiculturalism* (pp. 45-58). Lanham: Lexington Books.
- Louwerse, H. (2001). Zwartrijders in de Nederlandse literatuur: het motief van de queeste in de migrantenliteratuur. In Gerard Elshout e.a. (Red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw. Handelingen Veertiende Colloquium Neerlandicum* (pp. 169-178). Woubrugge: IVN.
- Louwerse, H. (2007). *Homeless entertainment. On Hafid Bouazza's literary writing*. Bern: Peter Lang.
- Louwerse, H. (2013). 'We are not bodies only, but winged spirits'. Metamorphosis in the work of Hafid Bouazza. In W. Behschnitt, S. De Mul & L. Minnaard (Red.), *Literature, language, and multiculturalism in Scandinavia and the Low Countries* (pp. 243-262). Amsterdam/New York: Rodopi.
- Meijer, M. (1996). *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Minnaard, L. (2008). *New Germans, new Dutch. Literary interventions*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Moenandar, S.-J. (2012). *Verdorven grensplaatsen. Ontmoetingen tussen moslims en niet-moslims in de Nederlandse literatuur (1990-2005)*. Groningen: Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Poel, I. van der (2012). Unlike(ly) home(s): 'Self-orientalisation' and irony in Moroccan diasporic literature. In E. Boehmer & S. De Mul (Red.), *The postcolonial Low Countries. Literature, colonialism, multiculturalism* (pp. 221-238). Lanham: Lexington Books.
- Rodinson, M. (1988). *Il fascino dell'Islam*. Bari: Edizioni Dedalo.
- Rushdie, S. (2013). *Shalimar de clown*. Amsterdam: Atlas. Vert. Karina van Santen en Martine Vosmaer.

NOORD-ZUID/ZUID-NOORD

Aspecten van (vrouwelijke) migrantenliteratuur in Nederland en Vlaanderen

Francesca Terrenato

Sapienza, Universiteit van Rome, Italië

NORTH-SOUTH/SOUTH-NORTH. ASPECTS OF MIGRANT (WOMEN'S) LITERATURE IN THE NETHERLANDS AND FLANDERS

The dichotomy North-South denotes in this paper not only the relationship between a non-European country of origin and the European society as it is problematized in selected literary works by four migrant women writers, but also the relationship between the two Dutch-speaking literary fields (the Netherlands and Flanders) as far as migrant literature is concerned. The opening paragraph outlines the theoretical background on which the selection of authors and texts is based. Some diverging features of migrant literature and of its reception in the Netherlands and in Flanders are briefly described in the second section. Aspects of representative literary works are then read in their socio-cultural context in the following sections. Rachida Lamrabet, Chika Unigwe, Yasmine Allas en Ellen Ombre question issues generally related to migration and literature such as the identity quest of the migrant author, her eccentric glance, her in-betweenness and the interplay between the postcolonial and the postmigrant point of view, offering the reader a multilayered and destabilizing view of the so-called multicultural societies.

Keywords: Migrant Literature, Dutch and Flemish Literature, Dutch and Flemish Society

Ter inleiding

In de migrantenliteratuur is er vaak sprake van een culturele en economische kloof tussen Noord en Zuid, zowel materieel als immaterieel. Aan de hand van de teksten van de Vlaamse schrijfsters Rachida Lamrabet (1970) en Chika

Unigwe (1974), en van de Nederlandse schrijfsters Yasmine Allas (1967) en Ellen Ombre (1948) wordt aangetoond hoe de relatie Noord-Zuid opnieuw gedefinieerd wordt en een onverwachte inhoud krijgt. De emotionele, symbolische en sociologische lading van de twee polen verandert door de blik van de verschillende personages, zowel ‘autochtonen’ als ‘allochtonen’, in het bonte landschap van de tegenwoordige migratielanden.

De keuze voor vrouwelijke auteurs berust op enkele overwegingen. Objectief gezien is er gebrek aan kritische besprekingen van het literaire werk van vrouwen in het algemeen, laat staan van vrouwen met een migratie-achtergrond (van de vier heeft Chika Unigwe als enige wat meer aandacht gekregen in de pers, zie bibliografie). Maaïke Meijer heeft een omvangrijk onderzoek gedaan naar de relatie tussen het schrijven en het vrouw-zijn en klaagde al in de jaren negentig over de ‘grote achterstand op het gebied van vrouwenstudies’ in de neerlandistiek (Meijer, 1993, p. 120). Er zijn intussen een aantal belangrijke studies verschenen, maar schrijvende vrouwen hebben geen specifieke plaats veroverd in het recente debat over multiculturele, allochtone of migrantenliteratuur.

Er is behoefte aan meer aandacht voor de literaire stem van vrouwen juist omdat hun sociale positie een beladen onderwerp is geworden in het kader van de crisis van de multiculturele samenleving. De rol en de rechten van vrouwen worden wel besproken in verband met de ‘strijd tussen culturen’ maar de bijdrage die de schrijfsters leveren aan een meer genuanceerd beeld blijft onderbelicht. ‘All writing by women, not only feminist writing, is of importance for an investigation of the interplay between literature and society or culture’ beweert Jane Fenoulhet (Fenoulhet, 2007, p. 5). Zo zegt Sandra Ponzanesi dat het werk van vrouwelijke auteurs in de migrantenliteratuur bijzonder belangrijk is wanneer ‘multiculturalism risks glossing over the complexities of women’s conditions’ (Ponzanesi, 2007, p. 101). Heidy Margrit Müller pleit voor de vernieuwende kracht van vrouwenstudies en genderonderzoek die het werk van schrijfsters in een cultuurkritisch kader kunnen plaatsen (Müller, 2007, p. 8). Vivian Liska echter beschrijft de verschuiving in de feministische kritiek naar gender en culturele studies, met als gevolg ‘een nieuwe visie op de vrouwelijke creatieve expressie’ die zich profileert als ‘de uitvinding van het zelf/jezelf, in een wereld van vergelijkende betekenissen en eindeloze mogelijkheden’ (Liska, 2007, p. 28). Het kan zijn dat de genderproblematiek sterk aanwezig is in het werk van deze schrijfsters, of juist helemaal niet. Wel kan hun werk *un certain regard* bieden wat betreft bepaalde thema’s: hoe kijken deze vrouwen naar de controversiële multiculturele maatschappij, en wat zijn de gevoelige punten van het samenspel tussen migratie en het vrouw-zijn, respectievelijk in Vlaanderen en in Nederland.

Hier komt migratie als thema ter sprake, en niet de ‘migrante’ identiteit van de auteur. Daarbij wordt een bewuste keuze gemaakt voor teksten die zulke onderwerpen aan de orde stellen. Ellen Ombre, als Surinaams-Nederlandse auteur, behoort misschien eerder tot de categorie ‘postkoloniale auteur’ dan tot die van ‘migrante schrijfster’, maar met haar uitgesproken interesse voor de hedendaagse ‘postmigratie’-samenleving bekeken door de lens van historische koloniale machtsverhoudingen past ze in deze context. In het onderzoek naar migrantenliteratuur vormen de vele overlappingsen en botsingen tussen de koloniale mentaliteit van het verleden en de tegenwoordige, tegenstrijdige visies op een multiculturele maatschappij een geliefd onderwerp. De golf van migrantenliteratuur rond de millenniumwisseling heeft ervoor gezorgd dat er weer aandacht is voor postkoloniale literatuur. De rijke traditie aan *postcolonial studies* heeft inzichten en categorieën verstrekt aan onderzoekers die het literaire beeld van het nieuwe Europa in kaart trachten te brengen (zie Hoving, 2010).

Migrantenliteratuur berust, aldus Leslie Adelson, veel meer op een gedeelde culturele basis dan lezers en critici bereid zijn te erkennen. Daarin vervagen de categorieën autochtoon en allochtoon in een soort van ‘postnational intimacy’ (Adelson, 2005, p. 5). Ze geeft de term *touching tales* aan deze raakpunten tussen culturen en geschiedenissen in de teksten van de jongere generatie schrijvers. Zij definieert het als ‘literary narratives that commingle cultural developments and historical references generally not thought to belong together’. In het kader van de literatuur van de Turkse migratie in Duitsland gaat zij op zoek naar

configurations [that] reflect German guilt, shame, or resentment about the nazi past, German fears of migration, Turkish fears of victimization, national taboos in both countries, and Turkish perceptions of German fantasies. [...] The proposed interpretations of such touching tales move beyond political, social or historical analogy to address aesthetic innovations that reframe German and transnational pasts, presents, and futures from the vantage of the 1990s’ (Adelson, 2005, p. 20)

In haar studie over de literatuur van de *New Germans* en de *New Dutch* (Minnaard, 2008) presenteert Liesbeth Minnaard een vergelijkend onderzoek naar het werk van ‘Nederlands-Marokaanse’ en ‘Turks-Duitse’ schrijvers: hiervoor gebruikt ze zowel Adelsons begrip van *touching tales* als een aantal studies over de verschuivende contouren van ‘Nederlandsheid’. Vooral relevant in dat verband, aldus Minnaard, is het ‘etnische taboe’, dat volgens Herman Vuisje (Vuijsje, 1986) ontstond bij de Nederlanders als gevolg van schuldgevoelens over de zwakke oppositie van de Nederlandse maatschappij tegen de Jodenvervolgung.

Een tweede factor, zoals Ian Buruma het definieert, is het geïdealiseerde zelfbeeld van Nederland tot in de jaren negentig als ‘the finest, freest, most progressive, most decent, most perfectly evolved playground of multicultural utopianism’ (Buruma, 2006, p. II, geciteerd in Minnaard, 2010, p. 35). Gruwelijke internationale en nationale gebeurtenissen (9/11 en de moord op Theo van Gogh) veroorzaakten een aardbeving op cultureel, politiek en sociaal niveau waardoor dit beeld sterk werd aangetast. Bovendien draagt het sluipende onbehagen over een onverwerkt koloniaal verleden bij aan een vertroebeling van de algemene perceptie van ‘wij’ en ‘de anderen’. Migrantenliteratuur neemt dus een zware taak op zich, namelijk: ‘to negotiate discursively dominant constructions of national identity and to imagine alternative forms of (national) belonging’ (Minnaard, 2008, p. 54).

Voor de Vlaamse migrantenliteratuur zijn vergelijkbare kritische aanwijzingen niet te vinden in het literaire onderzoek, behalve in de bijdragen van Sarah de Mul (zie bibliografie). Uit het veld van antropologie en sociologie komen echter belangwekkende bijdragen zoals bijvoorbeeld in het werk van Bambi Ceuppens. Ze vraagt zich af ‘waarom in debatten over de multiculturele samenleving en hedendaags racisme [in Vlaanderen], etnische verschillen worden benadrukt ten koste van andere sociale verklaringsgronden zoals gender, leeftijd, klasse’ (Ceuppens, 2004, p. XLVIII). Zij verklaart deze neiging als een nawerking van de sterk racistische propaganda in het Belgische koloniale verleden. Deel van die koloniale verbeelding is de mythe van ‘een uitzinnige zwarte seksualiteit’ (Ceuppens, 2004, p. LVI) die tot op zekere hoogte nog de houding van de autochtonen vooral tegenover allochtone vrouwen bepaalt, hetzij door begeerte of afgunst. In dit kader speelt, specifiek in de Vlaamse visie op immigranten, ook een rol dat ‘politieke eenheden, van de lokale gemeente tot de federale staat, [...] constant bedreigd worden door interne ideologische, politieke en/of taalkundige tegenstellingen’. Het gevolg is dat ‘individuen dwars door al die tegenstellingen heen proberen de schijn [op te houden] dat ze in een harmonieuze, onverdeelde gemeenschap leven’ door zich vast te klampen aan het ideaal dat ‘al wie in Vlaanderen woont zich publiek bekend tot een burgerlijk ideaal van gedrag, kleding en taal’ (Ceuppens, 2004, p. 698).

Rond ‘migrantenliteratuur’ in Nederland en Vlaanderen

Het begrip ‘migrantenliteratuur’ drukt de relatie uit tussen een grensoverschrijdend cultureel verschijnsel en de maatschappelijke ontwikkelingen. Men zou de

volgende definitie van multiculturele literatuur op de categorie migrantenliteratuur kunnen toepassen:

We argue that the concept of multicultural literature should be seen as a – obviously relevant and influential – category within contemporary literary discourse and literary practice, as well as within the social totality in general. Understood as a discursive and historical construction, it can help us to gain a better understanding of the production and reception of literary texts. It can also shed light on the dialectical interrelation between literature and other cultural (for example, ideological) and non-cultural processes in the social totality of the nation state. (Beschnitt-Nilsson, 2013, p.11)

Vanaf de jaren negentig is in Nederland multiculturele, allochtone of migrantenliteratuur een veelvoorkomend begrip in het literaire en culturele debat. Ondanks een groeiend gevoel van ontevredenheid over de multiculturele maatschappij, met soms heftige gevolgen op sociaal en politiek niveau, wordt de bijdrage van ‘etnische’ schrijvers aan de ‘oude’ nationale literaire traditie als een welkome verfrissende bries ervaren. Bovendien is er in dat opzicht zo een zekere achterstand goedge maakt van de Nederlandse literatuur ten opzichte van de Britse, Franse en Duitse letterkunde. Het literaire systeem maakt ruimte voor de zogenaamde *alterity industry*, waarover Graham Huggan spreekt in *The Postcolonial Exotic*. Zijn beschrijving van het fenomeen, gezien in het kader van de Engels sprekende literaire wereld, biedt duidelijke aanknopingspunten voor de multiculturele hype in Nederland:

Exoticism effectively hides the power relations behind these [racial/ethnic] labels, allowing the dominant culture to attribute value to the margins while continuing to define them in its own self-privileging terms. What is more, the value it ascribes is predominantly aesthetic: marginality is deprived of its subversive implications by being rerouted into safe assertions of a fetishised cultural difference. Marginality is defined, that is, not only in terms of what, or who, is different but in the extent to which such difference conforms to preset cultural codes. (Huggan, 2001, pp. 38-39)

De allochtone schrijver is vooral ‘anders’ en dat blijkt genoeg te zijn. Het maakt niet meer zoveel uit wat en hoe hij/zij vertelt. Allochtone debutanten worden meestal toegejuicht. De voortgaande etnificatie die ze ondergaan als vertegenwoordigers van het cultureel verschil, blijft een voorname rol spelen in hun

receptie, ook al verheffen ze hun stem tegen die vervlakking van hun eigen individuele diversiteit. Bij de publicatie van hun tweede boek blijkt het enthousiasme soms al voorbij. Door het publiek en de critici worden ze, zo luidt Ton Anbeeks pregnante verwoording, ‘doodgeknuffeld’:

Het nare gevolg van al deze ophemeling, dit verlangen om toch maar vooral bijzonder aardig te zijn, is dat het tweede boek – altijd een moeilijk moment voor een auteur – even hard wordt neergesabeld. In feite werden daarbij niet de opeens verschrompelde talenten van de Marokkaans-Nederlandse schrijvers de grond in geschreven, maar de overdreven reacties van de recensenten zelf op de debuten. Opvallend is dat de weinige lovende woorden voor het tweede boek van een Marokkaans-Nederlandse auteur vaak kwamen van critici die het debuut niet besproken hadden. Bij hen herhaalde zich het patroon van de aanvankelijke welwillendheid – een patroon dat iets buitengewoon neerbuigends krijgt als men het eenmaal doorziet.

Intussen hebben ook de auteurs zelf het gevaar van de overdreven lof op het nieuwe doorzien – het probleem met elke hype: het is zo snel weer voorbij. Zo staan sommigen van hen argwanend tegenover etikettering. (Anbeek, 2002, p. 300)

Geleidelijk aan, nu de hype langzaam wegebt, worden allochtone schrijvers van naam (onder meer Hafid Bouazza, Abdelkader Benali en Kader Abdolah) in de laatste jaren min of meer beschouwd als ‘ingeburgerd’ in de Nederlandse literatuur, wel nog met een exotisch vleugje. Ook de literatuurkritiek ondergaat een merkwaardige evolutie van biografisme en etnicisme naar ‘far reaching fundamental debates on the nature of identity, literature and power’ (Hoving, 2010, p. 1).

De bloei van allochtone literatuur heeft in Vlaanderen daarentegen op zich laten wachten. In de jaren negentig keken sommige Vlaamse critici met een zekere zorg naar de rijkdom aan etnische stemmen bij hun noordelijke burens. In hun ogen was de afwezigheid van een soortgelijke ontwikkeling in hun contreien een tekort. Ze pleitten voor een grotere openheid voor culturele verschillen: het Vlaamse literaire systeem moest meedoen aan de Europese bloei van migrantenliteratuur en moest vooral tonen dat het in staat was om adequaat te reageren op de ‘multiculti-trend’ (De Mul, 2013, p. 123). Maar brede lagen van de maatschappij stonden niet bepaald te trappelen om ruimte te scheppen voor de stem van de migranten: op sociaal-politiek niveau bleef de definiëring en herdefiniëring van een eigen Vlaamse cultuur hoog op de politieke agenda staan, waarbij

sommige partijen immigratie in het algemeen als een regelrechte bedreiging zagen. Zowel remmende als motiverende factoren spelen een rol in de afwezigheid van het fenomeen allochtone literatuur in Vlaanderen. Zoals Sarah de Mul het verwoordt:

The Flemish literary field is caught in the oxymoron of a Flemish multicultural literature that it posits; [...] on the one hand, the need to assert a singular cultural identity informing Flemish literature and language – particularly in its complex relationship to Dutch literature and language – and on the other hand, the notion that one of the important conditions of possibility for this body of Flemish literature to exist is an openness for cultural difference and diversity. (De Mul, 2013, p. 124)

Geholpen door de initiatieven van culturele instellingen, en door de aanmoediging van critici en uitgevers, komt er verandering in deze stand van zaken. Vanaf 2005 komen er geleidelijk Vlaamse auteurs met een buitenlandse achtergrond aan het woord. Het zijn meestal schrijfsters, wat anders is dan in Nederland waar eerst vooral de mannelijke allochtone stemmen gehoord werden. Chika Unigwe publiceerde in 2005 haar romandebuut *De feniks*, oorspronkelijk in het Engels geschreven (een van haar twee moedertalen) en naar het Nederlands vertaald. In 2007 opent Rachida Lamrabet met haar roman *Vrouwland* de weg voor een groepje Vlaamse migrantenschrijfsters.

Een windroos van mensen: Noord/Zuid, Oost/West

De windroos is een terugkerend motief in *Vrouwland* van Rachida Lamrabet. Op een van de eerste bladzijden leest men:

Hij stuitte op een bladzijde waarop hij een windroos had getekend met een blauwe en een rode balpen. Hij had de vier windrichtingen erbij gezet met voor elke windrichting een bijschrift.

HET OOSTEN: *het verleden en de grootse verhalen*

HET NOORDEN: *tijdloos en het grote niets*

HET ZUIDEN: *het nu en de zwarte ellende*

Hij herinnerde zich scherp dat hij bij het tekenen van de bloemen en de stekels had getwijfeld over de rangorde van het noorden tegenover het zuiden.

[...]

HET WESTEN: *de toekomst en de liefde.* (Lamrabet, 2007, p. 14)

De windroos vormt de structuur van de roman zelf: elk deel heeft als titel de naam van een personage en een windstreek. In de loop van het verhaal krijgen de windstreken verschillende connotaties en onderlinge relaties. Het Noorden en het Westen overlappen elkaar feitelijk, want beide verwijzen naar België. In het leven van Younes blijft het Westen een onbereikbare bestemming. In de zee die hij trotseert om zijn geliefde Mara te bereiken, vindt hij de dood in plaats van zijn toekomst. In het leven van Mara, een jonge vrouw van Marokkaanse afkomst die in België woont, vertegenwoordigt het Westen de vrijheid en haar breuk met familie, godsdienst en traditie. En dat is juist datgene wat in de patriarchale mentaliteit van de meeste mannen – of ze nu in Marokko wonen of naar het Westen zijn geëmigreerd – de voornaamste bedreiging vormt voor hen en hun familie. België is ‘vrouwland’, waar dochters en zussen van het rechte pad afraken en onafhankelijk worden. Het Noorden/Westen wordt door Mara’s broer Marwan ervaren als het ‘niets’. In tegenstelling tot zijn ondernemende zus valt hij ten prooi aan de marginalisering in de Westerse maatschappij, het bekende verhaal van werkloosheid, drugs en gevangenis. Hij heeft echter de drang om met haar terug te gaan naar Marokko. De reis naar het Zuiden schept nieuwe perspectieven. Nu zijn de machtsverhoudingen tussen hen tijdelijk omgekeerd. Hij als man heeft hier een leidende rol, terwijl Mara geen kant op kan zonder haar broer. Zoals in het Oosten bepalen ook hier in het Zuiden de magische verhalen het leven en kan een laatste wens van een dode het lot van de nabestaanden beheersen, zoals het slot van de roman laat zien.

Het proces dat in de roman met de koude medische term ‘xenotransplantatie’ wordt aangeduid leidt tot een grote variatie aan mogelijkheden. De ‘proefkonijnen’ ontwikkelen zich tot *wINNERS* of *losERS*, tot rebelse meisjes of hopeloze jongens, tot later bekeerde levensgenieters, tot treurende moeders, tot aan wal gespoelde dode lichamen. Ook al lukt het niet altijd, toch past de jongere generatie zich meestal aan. We kennen de ‘harde no-nonsense jongeren’ uit Frankrijk, de vrouwen ‘met korte kapseltjes en mouwloze topjes’ uit Italië, de ‘Wij zijn Spanjaarden’ uit Spanje, de ‘gezapige’ blanke en dikke Duits-Marokkanen, de ‘vinnige’ meisjes uit ‘Ollanda’ met hun ‘verbale karateslag’, de ‘introverte’ jongens en meisjes uit België, die blijven ‘nog het meest van al Marokkaans’ (Lamrabet, 2007, p.114). Migratie schept verwarring in de identificatie tussen mens en cultuur.

Lamrabet, die zich in haar debuut met haar eigen achtergrond bezighield, ontwikkelt in haar tweede boek (de verhalenbundel *Een kind van God*) een rijpere en breder geschakeerde opvatting over de migratiethematiek. De verschillende achtergronden van de hoofdpersonen en hun individuele geschiedenissen kruisen de sociale spanningen van een maatschappij waarin de autochtonen op uit-

eenlopende wijze reageren: met liefde, nieuwsgierigheid en tolerantie, maar vaak ook met assimilatie-drang, geweld of haat. De stem van de autochtonen is hier ook duidelijk te horen: van de echte Vlaming die de besmetting van taal en cultuur vreest, tot de carrièrevrouw die een nieuwe dimensie van het vrouw-zijn uitprobeert door het dragen van een hoofddoek. De beweging Zuid-Noord wordt vervangen door een uitwisseling van inzichten en perspectieven die veel ruimte laat voor een nieuw identiteitsgevoel: ‘Kom je uit Afrika?’ ‘Nee, ik kom uit Sint-Agatha-Berchem’ luidt de antwoord van een trotse Brusselaarster (Lamrabet, 2008, p.31).

Het zwarte Noorden en zwart-zijn in het Noorden

‘Zachte, mooie, witte sneeuw. Je steekt het in je mond. Het is koud. Het smaakt nergens naar. Je weent. Zilte bittere tranen’ (Unigwe, 2004). Het slot van het verhaal *De smaak van sneeuw* van Chika Unigwe beschrijft de teleurstelling van een jonge vrouw die net is aangekomen op de luchthaven van een Europese metropool. De gedroomde sneeuw van het Noorden heeft geen smaak, maar de tranen die daarop vallen wel.

De keerzijde van België als Vrouwland, droomland voor vrouwen, ligt aan de basis van Unigwe’s roman *Fata Morgana*. De titel op zich verduidelijkt al dat de hoop op een beter en onafhankelijk leven een luchtspiegeling blijkt te zijn voor de hoofdpersonen, vier vrouwen uit Soedan en Nigeria. In het land van witte mensen en van witte sneeuw mogen ze alleen de nacht bewonen, als de stereotype zwarte vrouw in de Antwerpse seksindustrie. De stad vertoont zijn sombere en arme kant:

Voordat Efe naar België kwam droomde ze van kastelen en schone straten en sneeuw zo wit als zout. Maar als ze nu denkt aan België of als ze het heeft over waar ze woont in Antwerpen, dan is het eerder een slecht geregisseerde B-droom. [...] In haar stukje Antwerpen staan hoge kantoorflats naast spelonkachtige pakhuizen en ranzige fruitstalletjes gerund door exuberante Turken en Marokkanen. Op donkere straten doorgroefd door tramrails schurken huizen met smalle deuren en hoge ramen dicht tegen elkaar aan. (Unigwe, 2007, p.31)

De vier vrouwen leven in een wereld van verlangens die niet worden of niet kunnen worden waargemaakt. Zij zelf belichamen een droom van schoonheid, zinnelijkheid en vrijheid die de klanten alleen tegen betaling en voor korte tijd mogen aanraken; onder het glinsterende topje en de make up gaapt de afgrond

van afkeer, vernedering en schaamte. Voor de vreemdelingenpolitie moeten ze een clichématig verleden bij elkaar fantaseren van etnische slachting en verkrachting, dat een schaduw werpt over hun individuele ervaringen en achtergrond. Sisi is de enige die bij daglicht het centrum van de stad als ‘touriste’ durft te verkennen, een grensoverschrijding waarvoor zij met haar leven moet betalen.

In een autobiografische schets beschrijft Unigwe het proces van ‘zwart worden’ uit haar eigen ervaring: een vrouw die haar stad, familie, studie en zekerheden verlaat om een ‘Afrikaanse’ te worden in België, waar haar Nigeriaanse afkomst, haar universitaire opleiding, haar Igbo-cultuur niets betekenen. Automatisch krijgt ze een collectieve naam en een oordeel opgeplakt: Afrikaans, zwart, etnisch gekleed, pittig, dansend geboren, en zeer geschikt als ‘kuisvrouw’. ‘Ik moest leren,’ schrijft Unigwe, ‘dat Afrika een land is, geen continent’ (Unigwe, 2010). Door de ogen van de mensen uit het Noorden gezien bestaan er in het Zuiden geen grenzen tussen Soedan, Liberia, Nigeria of Somalië, en geen etnische en culturele diversiteit.

Het onbehagen van *in-betweenness*

De hoofdpersoon van *Een nagelaten verhaal* van Yasmine Allas gaat terug naar Somalië, dat ze als politieke vluchteling twintig jaar eerder, ten tijde van de burgeroorlog onder het regime van Siad Barre, heeft verlaten. De roman bevat een tweevoudige Noord-Zuid thematiek. Aan de oppervlakte speelt zich de nieuw ontdekte tegenstelling af tussen het leven in Nederland en het land van herkomst. In de plooiën van de gecompliceerde familiegeschiedenis van dit personage ligt al een Noord-Zuid breuk, in dit geval tussen streken en volkeren in Somalië zelf. Zij is de dochter van een zuidelijke ‘Vreemdeling’ en een vrouw uit het Noorden: hun liefdevolle huwelijk is verdoemd, en hun kind wordt door iedereen als een vreemde buitenstaander beschouwd.

Torretje (koosnaam waarmee de lezer haar leert kennen) heeft in Nederland een succesvolle relatie en een goede baan, maar ze gaat naar Somalië in de overtuiging dat ze bij aankomst in dat onstabiele land een thuisgevoel zal beleven. Ze wordt door een Nederlandse cameraploeg gevolgd die een documentaire over haar terugkomst wil filmen. Het Zuiden wordt met een clichématige precisie afgebakend in de roman. Geweld, hitte, fel licht, sterke geuren en smaken, heftige emoties en familie verhalen horen bij haar fictieve geboortestad, Hardoe. Dat is trouwens het beeld dat het publiek van de toekomstige documentaire ook verwacht. Torretje is zich telkens weer bewust van dat publiek: ‘Ik keek recht in de lens, waarachter ik plotseling een bankstel zag met daarop een Nederlands gezin

dat mij bekeek, zonder schaamte, zonder medelijden, maar gewoon omdat het zaterdagavond was' (Allas, 2010, p. 20).

Zij zal zich snel realiseren dat ze zich daar nog minder thuis voelt dan in Nederland. Van Amsterdam, de stad in het Noorden waar Torretje woont, worden alleen de kille wind, de lange nachten, de bruggen over spiegelend water en de orde vermeld. Haar gevoel van onbehagen, van nergens echt thuis te zijn, wordt weerspiegeld in de locaties waar we haar terugzien in Amsterdam: we zien haar altijd in een auto, op een brug, op een parkeerterrein bij de luchthaven, vaak met een mobieltje in gesprek met een tante, de enige overlevende van haar familie. In hun terugkerende dialogen kan men een kritische maar fatalistische houding ontdekken tegenover het ontwortelde bestaan dat beiden leiden:

Nederland was vanaf de eerste dag dat ik hier aankwam al mijn land. Het was liefde op het eerste gezicht. Nederland ademde voor mij de vrijheid die ik zocht. Ik herkende het gevoel aan niemand en niets toe te behoren. Omdat ik al vond dat ik nooit aan iemand of iets toebehoorde. Toch is er iets veranderd. Ik herken het land niet meer.

[...]

Je realiseert je toch wel dat mensen zoals wij geen recht hebben zich ergens thuis te voelen. (Allas, 2010, p. 39)

Zonder een troostend slot, zonder juichende beweringen over de bevoorrechte creatieve situaties van ballingen, migranten en ontwortelde mensen (zie De Mul, 2013, p. 145), brengt de roman haar terug naar het Noorden, naar de Magere Brug, naar het glinsterende water van de Amstel waar ze 'opnieuw voor Nederland [zal] moeten kiezen' (Allas, 2010, p. 267).

Rozegeur en maneschijn: Nederland migratieland/ immigratieland

Toentertijd waren het lui uit de provincie die de armoede ontvluchtten en naar de stad trokken om te proberen daar een beter leven op te bouwen. Nu zijn het buitenlanders. Helemaal uit Afrika komen ze hierheen. Die lui denken dat het in dit land altijd rozegeur en maneschijn is geweest. Ze zouden eens moeten weten. (Ombre, 1994, p. 111)

In het verhaal *Mijmering van een autochtoon* van Ellen Ombre wordt de multiculturele maatschappij gezien door de ogen van een vrouw die als arm meisje van het Nederlandse platteland naar Amsterdam emigreerde. Vlak voor en na de

Tweede Wereldoorlog kwamen de migranten uit de arme provincies van Nederland, een soort ‘Zuiden in het Noorden’.

Ombre’s verhalenbundel *Vrouwvreemd* (1994) onderzoekt onbesproken en verborgen aspecten van de migratiethematiek. Zij legt verband tussen de massale volksverhuizingen in de laatste eeuw: van platteland naar stad, van Nederland naar de VS, Canada en Australië, van de toenmalige koloniën naar het zogenaamde moederland, van ontwikkelingslanden naar ontwikkelde landen. Ombre’s werk toont de relatie tussen het huidige debat over immigratie, het paternalisme waarmee naar ontwikkelingslanden wordt gekeken, en het koloniaal verleden van Nederland, waar de jongere generatie geen kennis van heeft, maar dat in de autochtone houding tegenover de allochtonen blijft nawerken. In een literair-theoretisch kader is dat het standpunt dat Leslie Adelson inneemt met haar definitie van *touching tales*. In het verhaal *Te veel tegelijk* neemt een jongen van Surinaamse afkomst het woord om aan die geschiedenis te herinneren: ‘Zij hebben de verwoesting en ontvolking van hele landen en koninkrijken veroorzaakt om er thee, nootmuskaat en andere specerijen te vergaren en de bevolking te onderdrukken en te beroven’. De reactie van een leeftijdsgenoot is in dit verband veelzeggend: ‘Oké, maar we zijn nu wel meer dan tweehonderd jaar verder’ (Ombre, 1994, p. 91). Maar dat koloniale verleden is nog tastbaar en in velerlei verschijningsvormen aanwezig in de multiculturele maatschappij. Door het perspectief van een autobiografische verteller in de eerste persoon, ervaart de lezer in Ombre’s verhaal *Verbinding* de gecompliceerde verhouding tussen Suriname en Nederland op sociaal-cultureel niveau. Een vrouw geboren in het koloniale Suriname, grootgebracht met eerbied voor de Nederlandse taal en literatuur, moet bij haar aankomst in het ‘moederland’ de delegitimatie ervaren van haar vorming en cultuur: haar leraar op de MULO wordt door haar taalvaardigheid ‘in verwarring gebracht’, haar medeleerlingen vinden haar ‘traag en bekakt spreken’. Tot op de dag van vandaag is dat onbegrip nog steeds voelbaar: ‘Onlangs werd door een boekbespreker, een neerlandicus, in een paternalistische poging de opmerking gemaakt dat ik voor een Surinamer glad en gelikt Nederlands schreef’ (Ombre, 1994, p. 110).

Aan de andere kant leggen Ombre’s verhalen de nadruk op klassenverschillen die de etnische verschillen in de huidige maatschappij overbruggen: autochtonen mogen, opvallend genoeg, aan een marginalisatie lijden die niet zoveel verschilt van die van de allochtonen. In *Mijmering van een autochtoon* verwoordt zij de ontevredenheid van de oudere generatie van Nederlandse proletariërs. Hun sluipende racisme blijkt in hun ogen door nieuwe vormen van sociaal onrecht gerechtvaardigd. Zo buldert de moeder van een werkloze zoon die de pech heeft om gewoon een ‘gezonde, blanke jongen te zijn’: ‘Tegenwoordig heb je wat ze

noemen voorkeursbeleid, buitenlanders, vrouwen en ik dacht ook invaliden gaan voor. Stel je voor!’ (Ombre, 1994, p. 117).

Raakpunten en wrijvingen

‘Zuid-Noord’ is niet alleen een elementaire aanduiding op het traject van globale migratie, maar ook een cultureel en symbolisch beladen dichotomie. Groepen en individuen lezen in die samenkoppeling verschillende soorten tegenstellingen, vooral in verband met de immateriële grenzen die het menselijk bestaan bepalen, zoals aangetoond werd in deze verkenningstocht. In *Vrouwland* geeft Lamrabet daarvan een *gendered reading*: het Noorden (België) vertegenwoordigt de vrouwelijke emancipatie, het Zuiden (Marokko) de traditionele rolverdeling, wat strijdige gevoelens oproept in de personages. Dat individuen niet in essentie gebonden zijn aan hun land van herkomst blijkt uit de bonte schakeringen die de ‘xenotransplantatie’ in verschillende Europese landen veroorzaakt, vooral bij de jongere generatie. In Lamrabets verhalen verandert de focalisatie constant, en de blik van de autochtone personages ontsluit zowel het bekende fenomeen xenofobie als het minder vanzelfsprekende wantrouwen waarmee progressieve autochtone vrouwen naar de ‘etnisch andere (vrouw)’ kijken. Een *gendered reading* van de wrijvingen rond immigratie in de Vlaamse samenleving wordt ook toegepast op het fenomeen prostitutie van Nigeriaanse vrouwen in *Fata Morgana* van Chika Unigwe. Hier speelt de erfenis van de mythe van de koloniale verovering een grote rol: de nivellering die aan deze vrouwen wordt opgedrongen vertraagt hun proces van bewustwording als draagsters van een eigen levensverhaal. Minder uitgesproken vormen van racisme en seksisme zien we ook in burgerlijke en progressieve milieu’s zoals Unigwe en Allas verder aantonen. Allas behandelt in haar *Nagelaten verhaal* op gedetailleerde wijze het contrast tussen de vervlaking die de immigrant ondergaat (als afkomstig uit een clichématig Afrika in de ogen van Nederlanders) en de behoefte om contact te leggen met een bewogen verleden waarin Noord en Zuid een lokale betekenis verkrijgen. Bijzonder interessant is haar ontmaskering van de mythe van *in-betweenness* die van geliefd kritisch-literair standpunt tot een reële dimensie van onbehagen wordt teruggebracht. Een brede opvatting van een ‘post-migratie’-samenleving, door onbegrip gekenmerkt, komt naar boven in de verhalen van Ombre: naast het globale traject Zuid-Noord van de recente migratiegolf, zijn ook de massale bewegingen van platteland naar stad en van ex-kolonie naar moederland verantwoordelijk voor de gelaagdheid van een maatschappij waar herkomst de sociale positie van iedereen bepaalt. Impliciet verweven in haar verhalen is een pleidooi voor meer begrip voor de historische en economische dimensies van het fenomeen migratie.

In de huidige globale samenleving heerst een wirwar van gevoelens ten opzichte van de ‘ander’, zij het autochtoon of allochtoon, geïntegreerd of gemarginaliseerd, nieuwkomer of ingeburgerd, noorderling of zuiderling, man of vrouw. De teksten van Lamrabet, Unigwe, Allas en Ombre nemen een open anti-ideologisch standpunt in en proberen iedere stem te laten klinken met zijn eigen accent en motivatie. Hopelijk kunnen die stemmen gelezen worden zonder concessies te doen aan het wijdverspreide narcisme onder Europeanen, die het vaak enig vinden om zichzelf door de ogen van een culturele ‘ander’ te bekijken. Met hun inzicht in de hedendaagse Europese maatschappijen tonen deze schrijvers onderbelichte aspecten van een nieuwe, zich ontwikkelende culturele code. Het is geen blik van buitenaf, maar van binnenin.

BIBLIOGRAFIE

- Adelson, L. (2005). *The Turkish turn in contemporary German literature. Toward a new critical grammar of migration*. New York-Basingstoke (UK): Palgrave Macmillan.
- Anbeek, T. (2002). Doodknuffelen. Over Marokkaans-Nederlandse auteurs en hun critici. In Th. D’haen (Red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (pp. 289-301). Amsterdam: Bert Bakker.
- Allas, Y. (2010). *Een nagelaten verhaal*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Bastida-Rodriguez, P. (2014). The invisible flâneuse: European cities and the African sex worker in Chika Unigwe’s *On Black Sisters’ Street*. *The Journal of Commonwealth Literature*, Vol. 49(2) pp. 203-214.
- Behschnitt, W., & Nilsson, M. (2013). Multicultural literatures in a comparative perspective. In W. Behschnitt, S. De Mul, L. Minnaard (Red.), *Literature, language, and multiculturalism in Scandinavia and the Low Countries* (pp. 1-16). Amsterdam-New York: Rodopi.
- Buruma, I. (2006). *Murder in Amsterdam: The death of Theo van Gogh and the limits of tolerance*. London: Atlantic Books.
- De Mul, S. (2013). ‘The Netherlands is doing well. Allochtoon writing talent is blossoming there’: Defining Flemish literature, desiring ‘allochtoon’ writing. In W. Behschnitt, S. De Mul, L. Minnaard (Red.), *Literature, language, and multiculturalism in Scandinavia and the Low Countries* (pp. 123-146). Amsterdam-New York: Rodopi.
- Eze, C. (2014). Feminism with a big “F”: Ethics and the rebirth of African feminism in Chika Unigwe’s *On Black Sisters’ Street*. *Research in African Literatures*, Vol. 45, 4, pp. 89-103.
- Fenouillet, J. (2007). *Making the personal political: Dutch women writers 1919-1970*. London: Maney Publishing.
- Huggan, G. (2001). *The postcolonial exotic. Marketing the margins*. London-New York: Routledge.
- Hoving, I. (2010). Review: The postcolonial turn in Dutch literary criticism. *Journal of Dutch Literature*, vol. 1, nr. 1. Laatst geraadpleegd op 30 juli 2015 op <http://www.journalofdutchliterature.org/index.php/jdl/article/view/11/11>

- Lamrabet, R. (2007). *Vrouwland*. Antwerpen: Meulenhoff-Manteau.
- Lamrabet, R. (2008). *Een kind van God*. Antwerpen: Meulenhoff-Manteau.
- Liska, V. (2007). *Van feministische literatuurkritiek naar Gendered Cultural Studies: een kritische toetssteen*. In Müller, H. M. & Arteel, I. (Red.) (2007), *Een vrouw die schrijft!: literatuur en literatoren feministisch bekeken*. Brussels: VUB Press, 13-37.
- Meijer, M. (1993). Literaire apartheid: kritiek en sekse 1898-1930. *De Nieuwe Taalgids*, 86, afl. 2 (maart), pp. 120-126.
- Minnaard, L. (2008). *New Germans, new Dutch. Literary interventions*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Müller, H. M. & Arteel, I. (Red.) (2007). *Een vrouw die schrijft!: literatuur en literatoren feministisch bekeken*. Brussels: VUB Press.
- Ombre, E.(1994). *Vrouwvreemd*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Ponzanesi, S. (2007). Feminist theory and multiculturalism. *Feminist Theory*, 8, pp. 91-103.
- Unigwe, C. (2004). *De smaak van sneeuw*. Laatst geraadpleegd op 30 juli 2015 op <http://www.chikaunigwe.com/>
- Unigwe, C. (2005). *De feniks*. Amsterdam/Antwerpen: Meulenhoff-Manteau
- Unigwe, C. (2007). *Fata Morgana*. Antwerpen: Meulenhoff-Manteau.
- Unigwe, C. (2010). *Zwart worden in zeven lessen*. Laatst geraadpleegd op 30 juli 2015 op <http://www.mo.be/opinie/zwart-worden-zeven-lessen>
- Vuijsje, H. (1986). *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe*. Amsterdam: Bert Bakker.

Taal- en vertaalkunde

ACTIE- EN BEWEGINGSWERKWOORDEN

Noord-Zuidcontrasten in vertaling

Dolores Ross

Universiteit van Triëst, Italië

ACTION AND MOTION VERBS: NORTH-SOUTH CONTRASTS IN TRANSLATION

The encoding of action and motion events is an important semantic subdomain in all languages. Crosslinguistically, it shows opposite types of lexicalisation patterns, as widely demonstrated by Talmy, Slobin and many other scholars. In particular, the encoding of motion events shows a typological dichotomy between verb-framed languages and satellite-framed languages. The Germanic family typically belongs to the S-languages, whereas the Romance family features V-languages. The present article investigates this north-south contrast, with a special focus on the Dutch-Italian language pair, it specifies the position of several Romance and Germanic languages on the cline of manner salience and then discusses the important implications of these typological findings for translation practice and teaching, as also evidenced by empirical research.

Keywords: Motion Events; Translation Practice; Translation Teaching; Dutch; Italian

1. Inleiding

De codering van actie en met name beweging ('motion events') is een semantisch domein dat belangrijk is in alle talen en crosslinguïstisch afwijkende lexicalisatiepatronen aan het licht brengt. De essentie van beweging is verandering van locatie, door Talmy (1985, 2000) *path* (richting) genoemd. Volgens Talmy coderen talen Pad/Richting van beweging op twee wijzen: met een werkwoord ofwel met een 'satelliet', dat wil zeggen een partikel, prepositie of prefix verbonden aan het werkwoord (Talmy, 2000, p. 222). Talmy is hiermee een boeiende crosslinguïstische variatie in de uitdrukking van beweging op het spoor geko-

men, op basis waarvan een typologische opsplitsing tussen talen is voorgesteld. Slobin en medewerkers hebben daarop ingehaakt met wat in de loop der tijd is uitgegroeid tot een indrukwekkende reeks studies die betrekking hebben op een wijd scala van talen (onder meer Slobin 1996, 1999, 2000).

De typologische tweedeling die tussen talen is geconstateerd plaatst onder meer de Germaanse taalfamilie tegenover de Romaanse, hetgeen een treffend Noord-Zuidcontrast aan het licht brengt. Dit contrast zal ik illustreren aan de hand van voorbeelden uit de vakliteratuur aangevuld met voorbeelden die specifiek betrekking hebben op het Nederlands en het Italiaans, teneinde de positie van deze twee talen binnen hun respectievelijke categorisering duidelijker op de kaart te zetten. Ik zal de theoretische bevindingen rondom deze contrasten uit de doeken doen, verwijzen naar de contexten waarin her en der over de wereld bewijsmateriaal verzameld is, en diverse andere taalfeiten met dit contrast verbinden alsook de cognitieve gevolgen ervan aanstippen. Aangezien het hier gaat om een belangrijk taaltypologisch contrast, rijst de vraag in hoeverre dit weerklank vindt in de vertaaltheorie en -praktijk. Om dat te toetsen zal ik enkele vertaalhandboeken onder de loep nemen en een paar vertaalkundige bijdragen bespreken. Ten slotte zal ik nader ingaan op de gevolgen die dit soort taaltypologische inzichten voor de vertaalpraktijk en -didactiek zouden moeten hebben.

2. Lexicalisatie van beweging en dichotomie van talen

Zoals blijkt uit de volgende Nederlands-Italiaanse voorbeelden waarin klassieke bewegingsscenario's worden verwoord:

1a. De mensen wandelen het gebouw uit.

1b. La gente esce dall'edificio.

'de mensen gaan uit het gebouw'

2a. De jongen zwemt de rivier over.

2b. Il ragazzo attraversa il fiume.

'de jongen steekt over de rivier'

3a. De prijzen schieten omhoog.

3b. I prezzi salgono.

'de prijzen stijgen'

geeft de Italiaanse taal de richtingsaanduiding veelal via het werkwoord weer (*esce*, *attraversa*, *salgono*, letterlijk: gaat uit, steekt over, stijgen), terwijl het Nederlands daarvoor vooral partikels of achterzetsels (*uit*, *over*, *omhoog*) inzet.

De eerste onderzoeker die een dergelijk contrast heeft gesignaleerd is Leonard Talmy. Hij heeft met zijn publicatie uit 1985 de aanzet gegeven tot een omvangrijke reeks studies, waarbij in latere tijd ook het Nederlands en het Italiaans werden betrokken. Volgens deze onderzoeklijn kan het Nederlands tot de ‘satellite-framed languages’, de S-talen, gerekend worden, terwijl het Italiaans tot de ‘verb-framed languages’, de V-talen, behoort.

Leonard Talmy (1985, 2000) en Dan Slobin (o.a. 1996, 1999, 2000, 2003, 2004a, 2004b, Berman & Slobin, 1994) waren hun onderzoek begonnen met een vergelijking tussen Engelse en Spaanse bewegingswerkwoorden. Vervolgens zijn ook andere talen voor het voetlicht gehaald, waardoor er een levendig onderzoeksdomein is ontstaan, hetgeen onder meer blijkt uit de 68 pagina’s tellende *Bibliography of Linguistic Expressions for Motion Events* bezorgd door Matsumoto en Slobin (laatste update: 2012).

In de Germaans-Romaanse groep zijn de meest bestudeerde talen Engels en Spaans. Het Nederlands wordt bij Slobin in diverse werken ter sprake gebracht (zie bijvoorbeeld Slobin 2003, 2004a, 2006). Daarnaast hebben Lemmens (2005) en Lemmens & Slobin (2008) het Nederlands met andere talen vergeleken, waaronder Frans en Engels, met name op het vlak van de positiewerkwoorden, die immers nauw gerelateerd zijn aan het bewegingsgebeuren (Lemmens, 2005, p. 5). Een ander verkennend contrastief onderzoek naar Nederlandse bewegingswerkwoorden en vooral positiewerkwoorden is verricht door Miceli & Hiligsmann (2005), die ‘de positie van het Nederlands en het Frans binnen de typologie van Talmy’ nader hebben bepaald (2005, p. 257). Wat de Italiaanse taal betreft, Slobin heeft daar ook in verschillende studies (2003, maar vooral 2004a) naar verwezen. Daarnaast heeft Baicchi (2010) een corpusonderzoek uitgevoerd op basis van tien Engelstalige romans en de Italiaanse vertalingen daarvan, waarbij per roman twintig bewegingswerkwoorden werden bestudeerd.^{1*} Interessant is tevens de studie van Bandecchi en Keane (2014), die de complexiteitsverschillen en verwerkingsduur van Engelse en Italiaanse bewegingswerkwoorden onderzoeken vanuit een taalpsychologische invalshoek. Wat het taalpaar Italiaans-Nederlands betreft, heeft Ross een contrastieve studie aan actie- en bewegingswerkwoorden gewijd (1987), later uitgewerkt in een breder, taaltypologisch perspectief (2000 en 2014).

Op grond van de veelbesproken generalisatie van Talmy en Slobin is gesteld dat talen in twee algemene typologische groepen kunnen worden opgedeeld met betrekking tot de lexicalisatie van soorten beweging: V-talen en S-talen. V-talen lexicaliseren beweging samen met Pad/Richting in één hoofdwerkwoord, waarbij

* De noten kunnen geraadpleegd worden op p. 96 e.v.

de manier van beweging veronachtzaamd of slechts minimaal aangeduid wordt. Typische voorbeelden van Romaanstalige werkwoorden zijn, respectievelijk voor het Italiaans, Frans en Spaans: *entrare/entrer/entrar*, *uscire/sortir/salir*, *salire/montar/subir*, *scender/descendre/bajar* (letterlijk: binnengaan, uitgaan, stijgen, dalen). S-talen daarentegen lexicaliseren een bewegingsgebeuren samen met Manier in één enkel ongeleed werkwoord terwijl Pad/Richting als een ‘satelliet’ van het werkwoord (partikel, achterzetsel, affix) wordt weergegeven. In S-talen focussen de werkwoorden dus op de manier van beweging, terwijl aanduiding van Pad/Richting aan een secundair element wordt toevertrouwd (Brinton & Closs Traugott, 2005, p. 19). Dit contrast is zo markant dat gesteld mag worden dat een S-taal als het Nederlands bijzonder gevoelig is voor de ‘speciale effecten’ van actie en beweging, terwijl het Italiaans als typische exponent van de Romaanse V-talen meer georiënteerd is op statische beschrijvingen (Ross, 2014, p. 221), zoals in het verloop van deze verhandeling betoogd zal worden.

Bewezen S-talen zijn onder meer de Germaanse talen, de Slavische talen, Fins-Oegrische talen, Mandarijn en Thai. Tot de V-talen worden de Romaanse talen, Semitische talen als Marokkaans, Arabisch en Hebreeuws, het Turks, het Grieks, het Baskisch en het Japans gerekend (zie onder meer Talmy, 1985 en 2000; Slobin, 2003, pp. 162-163; Slobin, 2004b, p. 196).

3. Intratypologische verschillen binnen de Germaanse en Romaanse taalfamilies

Vervolgonderzoek heeft uitgewezen dat het typologische onderscheid tussen V- en S-talen enige bijstelling vereiste. In plaats van een scherpe dichotomie te poneren, bleek het zinvoller de talen, naargelang de prioriteit die ze hechten aan de manieraanduiding, te plaatsen op een glijdende schaal van ‘high-manner-salient languages’ naar ‘low-manner-salient languages’. Op die manier is bijvoorbeeld ontdekt dat het Bulgaars minder S-taal is dan andere Slavische talen (Lindsey, 2011), dat het Grieks toch meer neigt naar een V-taal dan Talmy (2000) had aangenomen (Selimis & Katis, 2010), en dat het Servo-Kroatisch zich minder als S-taal schijnt te gedragen dan het Engels (Cifuentes-Férez & Rojo, 2015, p. 278, die Filipović (1999) citeren).

Vergelijkingen binnen de Germaanse taalfamilie hebben uitgewezen dat het Engels in feite een randpositie inneemt en hybride trekken vertoont – een observatie die voor de hand ligt gezien ‘de dramatische hoeveelheid taalcontact’ die deze taal in zijn geschiedenis heeft gekend (Weerman, 2006, p. 43). Vergeleken met het Duits en het Nederlands is het Engels inderdaad duidelijk meer Pad-georiënteerd. Dit blijkt onder andere uit de grotere voorraad zuivere richtings-

werkwoorden waarover de Engelse taal beschikt (denk aan *to exit, to pass*), anders dan het Duits en het Nederlands, die in dit opzicht maar een heel beperkt repertoire bezitten. Ook heeft het Engels, evenals de Romaanse talen, een gerundium/participiumconstructie (de *-ing*-constructie), die goed van pas komt om als secundair element in de cluster [beweging+pad+manier] ‘ondersteunende informatie’ aan te reiken (bijvoorbeeld *by running, by swimming*). Interessante illustraties voor het taalpaar Duits-Engels zijn te vinden bij Talmy (2000, p. 53); vooral ook König (1996, p. 49) en König & Gast (2009, p. 72 en pp. 224-225). Met andere woorden, in vergelijking met de Romaanse talen komt het Engels uit de verf als een S-taal, maar vergeleken met andere Germaanse talen zoals het Duits of het Nederlands, valt dit S-gehalte een stuk lager uit.

Ook binnen de Romaanse taalfamilie is er variatie te bespeuren. Slobin noteert, wellicht in het voetspoor van Talmy (2000), dat talen op den duur andere posities kunnen innemen op de schaal van manieraanduidingen (Slobin, 2004a, p. 27). Zo neemt Slobin voor het Italiaans aan dat deze taal in een overgangsfase verkeert en richting S-taal opschuift omdat er meer aandacht komt voor manieraanduiding. Bandecchi en Keane (2014, p. 115) bestempelen het Italiaans als een ‘verb-framed language, with some satellite-framed tendencies’. Baicchi gaat nog verder en rept zelfs van een hybride systeem (2010, p. 217). Verwezen wordt daarbij, zij het op zeer summiere wijze, naar de mogelijkheden van het Italiaans om werkwoordclusters te vormen met bijwoorden zoals in de Germaanse talen het geval is, bijvoorbeeld *nuotare via* (wegzwemmen), *lavare via* (wegwassen), *buttare giù* (naar beneden gooien). Een ander argument is dat sommige manier-van-bewegingswerkwoorden in het Italiaans gecombineerd kunnen worden met een richtingsbepaling, zoals in *Maria è corsa a casa* (Maria is naar huis gerend) (Bandecchi & Keane, 2014, p. 115).

Naar mijn gevoel echter wordt dit maniergehalte van het Italiaans nogal overschat. Toegegeven, het Italiaans gaat in vergelijking met andere Romaanse talen misschien vlotter om met bepaalde werkwoordclusters, zoals *andare giù* (naar beneden gaan) en *portare dentro* (naar binnen brengen) (zie voor nadere informatie Simone, 1993, pp. 94-95; Schwarze, 1985, pp. 358-362; Ross, 2000, pp. 30-38). Diverse van deze formaties hebben ook een hoge graad van semantische specificiteit ontwikkeld, denk aan *sgusciar via* (wegglippen), *spazzare via* (wegvegen), *sgommare via* (met piepende banden wegrijden). Daarnaast worden er met een zeker gemak metaforische betekenissen ontwikkeld, zoals in *fare fuori* (uitschakelen, van kant maken), *buttarsi giù* (zich naar beneden werpen, depressief raken). Tevens bestaan er pleonastische vormen, die in informele registers *furor* maken: denk aan *scendere giù* (dalen), *uscire fuori* (naar buiten gaan) (Ross, 2000, p. 30).

Toch ziet het ernaar uit dat het Italiaans slechts in beperkte mate gebruikmaakt van manierwerkwoorden. Gezegd moet worden dat Slobin en Talmy in hun besprekingen van S- en V-talen de situatie van het Italiaans slechts zijdelings hebben aangestipt. Bij een wat kritischer beschouwing springen diverse factoren in het oog die tegen een groeiende S-taalstatus van het Italiaans pleiten. Ten eerste vormen de Italiaanse partikelformaties geen productief mechanisme (Serianni, 2006, pp. 660-661). Ten tweede behoren ze vooral tot de gesproken taal (Ramat, 1993, p. 34; Ross, 2000, p. 30) en blijven ze hoe dan ook een vrij marginaal verschijnsel: heel anders dan de systematiek die de Germaanse talen aan de dag leggen. De combinatiemogelijkheden zijn immers beperkt tot generieke manieraanduidingen. Daar waar meer specifieke en expressieve manierwerkwoorden beschikbaar zijn, zijn die alleen bruikbaar voor atelische beweging (zie Cifuentes-Férez & Rojo, 2015, p. 277, die verwijzen naar het ‘two-tiered lexicon of manner-of-motion verbs’ waar volgens Slobin kennelijk alle talen over beschikken). Bovendien heeft het Italiaans een productieve gerundiumconstructie, die uitermate geschikt is voor manieraanduiding als bijkomstige informatie. Denk aan voorbeelden als: *è entrato sorridendo* (hij is glimlachend binnengekomen), *cammina zoppicando* (hij loopt hinkend) (Simone, 1993, pp. 82-83; zie ook Ross, 2000, pp. 30-32). Ten slotte heeft het Italiaanse voorzetsel een semantiek die veel beperkter is dan die van Germaanse talen, omdat het veelal locatie, en geen richting, aanduidt (Taylor, 2005, pp. 117-118, Bandecchi & Keane, 2014, p. 115). Dit legt de combinatiemogelijkheden tussen werkwoorden en voorzetsels aan banden: een gegeven dat voor een uitvoerige behandeling van de Nederlands-Italiaanse actie- en bewegingsscenario’s zeker uitgediept zou moeten worden maar waar in dit bestek slechts op kan worden gezinspeeld.

Dus met het oog op de hier geschetste morfosyntactische eigenschappen van het Italiaans lijkt mij de hypothese dat deze taal een dubbele typologische strategie hanteert en geleidelijk opschuift naar een ‘maniertaal’, op zijn minst voorbarig. Wel ziet het ernaar uit dat het Italiaans sterker maniergericht is dan andere Romaanse talen,² hetgeen wellicht in verband gebracht kan worden met het gegeven dat deze taal het dichtst bij het Latijn is gebleven. Het Latijn had veel kenmerken van een S-taal, maar is de richting ingeslagen van een versmelting van pad-prefixen met de werkwoordstammen, wat ten slotte uitmondde in de vrijwel ongelede richtingswerkwoorden van de Romaanse talen, zoals Italiaans *uscire*, Frans *sortir*, Spaans *salir* (Slobin, 2004a, p. 27; Talmy, 2000, p. 118).

4. Codeerbaarheid van de dimensies **Richting** en **Manier**

Alle talen hebben waarschijnlijk manier- en richtingswerkwoorden, maar de frequentie, gebruiksvoorwaarden en lexicale diversiteit zijn anders, naar gelang de typologische niche waartoe ze behoren (Lemmens, 2005, p. 4). Zowel in S- als V-talen is **Richting** hoog codeerbaar, maar alleen in S-talen is ook **Manier** gemakkelijk te coderen. Dat komt thans nader aan de orde.

Manier wordt uitgedrukt door het werkwoord, en alle zinnen hebben een werkwoord. Dus in het Engels is het net zo gemakkelijk om te zeggen *go in* als *run in* (Slobin, 2003, p. 162), in het Nederlands worden zinnen als *De trein gaat het station binnen* en *De trein rijdt het station binnen* met hetzelfde gemak geproduceerd en verwerkt. De bijkomende informatie – ‘run’ tegenover ‘go’, ‘rijden’ tegenover ‘gaan’ – kan met even weinig spreek- en luisterinspanning worden gerealiseerd als de minder informatieve variant. Aangezien manieraanduiding dus geen extra inspanning kost en in feite ‘gratis’ wordt meegegeven, maken sprekers van S-talen in ruime mate communicatief en cognitief gebruik van deze dimensie (Slobin, 2003, p. 162; Talmy, 2000, pp. 128-129).

In V-talen daarentegen is **Manier** een keuze-element. Normaliter blijft het onvermeld en impliciet in de context, het is een optionele toevoeging aan een zin die op zich al compleet is. Mocht manieraanduiding relevant worden geacht, dan is in een V-groep als die van de Romaanse talen vaak de enige oplossing om deze via een gerundium of bijwoordelijke bepaling af te handelen, wat natuurlijk een meer omslachtige procedure is. Ter illustratie de volgende Nederlands-Italiaanse voorbeelden die standaardbewegingen aanduiden:

4a. De hond *rende* het huis in.

4b. Il cane entrò in casa *correndo/di corsa*.³

[De hond ging in huis rennend]

5a. Ze *fietste* de brug over.

5b. Attraversò il ponte in bicicletta.

[Zij stak over de brug op de fiets]

Soortgelijke contrasten kunnen gemakkelijk uitgebreid worden naar andere taalparen, zoals Engels-Frans. Bijvoorbeeld: *The dog ran into the house* – *Le chien est entré dans la maison* (Slobin, 2003, p. 162).

De combinatie [beweging (**Manier**) + resultaat (**Pad/Richting**)], een klassieke koppeling in S-talen, is dus voor een V-taal lastig te realiseren, aangezien deze

taal noch de economische taalmiddelen noch de cognitieve interesse heeft om dergelijke informatie te verwoorden. Dit kan treffend geïllustreerd worden aan de hand van combinaties van bewegingswerkwoorden met voorzetselconstituenten, die een ofwel zuiver locatieve beweging (a) of grensoverschrijdende beweging (b) weergeven, zoals in de volgende Nederlandse voorbeelden:

- 6a. Ze zwemmen in de rivier.
- 6b. Ze zwemmen naar de overkant.

- 7a. Ze varen op het Lago Maggiore.
- 7b. Ze varen naar Engeland.

- 8a. Ze lopen in de stad.
- 8b. Ze lopen naar het museum.

Terwijl S-talen zeer soepel zijn in de aanduiding van grensoverschrijdende beweging, hebben V-talen er grote moeite mee een manier van beweging of actie te verwoorden in combinatie met het resultaat:

V-languages generally allow the use of a manner verb as a main verb when describing activities or atelic motion events, in other words, when the figure of the motion event does not change location or cross a boundary. (Cifuentes-Férez & Rojo, 2015, pp. 274-275)

Vandaar dat de a-zinnen, waar geen sprake is van grensoverschrijdende beweging, gemakkelijk vertaald kunnen worden in het Italiaans:

- 6c. Nuotano nel fiume. / Stanno nuotando nel fiume.
'Ze zwemmen in de rivier' / 'Ze zijn aan het zwemmen in de rivier'

- 7c. Navigano sul Lago Maggiore. / Stanno navigando sul Lago Maggiore..
'Ze varen op het Lago Maggiore' / 'Ze zijn aan het varen op het Lago Maggiore'

- 8c. Camminano in città. / Stanno camminando in città..
'Ze lopen in de stad' / 'Ze zijn aan het lopen in de stad'

Maar voor de vertaling van de b-zinnen bestaat er geen lineaire oplossing en moeten er dus keuzen worden gemaakt. De manier van verplaatsing kan alleen

met een syntactisch ondergeschikte component weergegeven worden, want meer economische middelen zijn niet voorhanden. Dergelijke toevoegingen worden uiteraard alleen gedaan als de informatie relevant genoeg wordt geacht:

6d. Raggiungono la riva opposta [a nuoto].
 ‘Ze bereiken de oever tegenovergestelde’ [zwemmend]

7d. Vanno in Inghilterra [con la nave].
 ‘Ze gaan naar Engeland’ [met het schip]

8d. Vanno al museo [a piedi]
 ‘Ze gaan naar het museum’ [te voet]

In een V-taal als het Italiaans wordt de manieraanduiding dus vaak niet relevant bevonden en blijft deze impliciet in de context. Daarentegen wordt er in deze taal wel meer aandacht geschonken aan een ander aspect van de handeling, namelijk de voortgang ervan. De a-voorbeelden laten zich dan ook het best vertellen in het Italiaans met een progressief aspect (*stanno nuotando, stanno navigando, stanno camminando*).⁴ Dit zijn fraaie staaltjes van de boeiende contrasten die de taaltypologie naar boven schoffelt en de vertaalkunde aanreikt.

Het al dan niet focaliseren op de manier van beweging verklaart tevens waarom men tegenover één richtingswerkwoord in een Romaanse taal meestal een hele reeks equivalenten in een Germaanse taal aantreft. Bijvoorbeeld, waar de Romaanse talen veelal genoeg nemen met een algemeen werkwoord als *entrer/entrare/entrar* (binnenkomen), kan een V-taal als het Nederlands vrijwel zonder extra cognitieve belasting en met dezelfde spreek- en luisterinspanning de manier van beweging realiseren: *Hij liep / wandelde / rende / stormde / huppelde / danste / sprong / sloop / struikelde / strompelde / ... de kamer binnen*⁵.

In de vakliteratuur wordt dan ook op basis van allerlei onderzoeken en case studies gesteld dat de sprekers van Romaanse talen in het algemeen minder gevoelig zijn voor manieraanduiding. In deze talen is de dimensie van actie en beweging een optionele toevoeging aan een zin die op zich al compleet is. Dat optionele element is een gerundium, een voorzetselconstituent of bijwoordelijke bepaling – hoe dan ook een element dat op de voorgrond treedt, en dus met mate moet worden ingezet. Hierbij kom ik op een ander punt, de verdeling van informatie over achtergrond- en voorgrondsegmenten.

5. Achtergrondinformatie versus voorgrondinformatie

Het verschil tussen achtergrond- en voorgrondinformatie is essentieel in de lexicalisatie van beweging, maar ook in de vertaalpraktijk. Concepten die in achtergrondinformatie kunnen worden verwoord, worden eerder gebruikt dan weggelaten door de taalsprekers. Achtergrondbegrippen kunnen namelijk tegen een lichte cognitieve belasting in de zin worden ingelast, dus dat levert meer informatie op zonder extra inspanning. Een taal verpakt gemakkelijk meer informatie in een zin als dit op de achtergrond kan geschieden, anders dan een taal waarin die informatie op de voorgrond moet worden geschoven (Talmy, 2000, pp. 128-129). Dit is precies het verschil in de lexicalisatie van beweging tussen S- en V-talen.

Een standaardzin als *Ik ben naar New York gevlogen* heeft als equivalent in een V-taal: 'Ik ben naar New York gegaan' (bijvoorbeeld Italiaans: *Sono andato a New York*). Alleen indien noodzakelijk wordt de vermelding van het vervoermiddel toegevoegd: *Sono andato a New York con l'aereo* (Ik ben gegaan naar New York met het vliegtuig). In deze formulering wordt de informatie die in een S-taal verpakt is in het werkwoord ('vliegen') en dus min of meer een incidentele vermelding vormt, in de V-taal volledig op de voorgrond geplaatst ('met het vliegtuig gaan'). Talmy's conclusie luidt dan ook dat talen niet zozeer verschillen in wat ze kunnen uiten maar in de manier waarop dat op de achtergrond kan geschieden:

Languages may be quite comparable in the informational content that they can express. But a way that languages genuinely differ is in the amount and the types of information that can be expressed in a backgrounded way. (Talmy, 2000, p. 129)

Hoe komt het dat talen zo uiteenlopen in de beschrijving van een gebeuren? Dit komt doordat acties, bewegingen, gebeurtenissen nooit volledig onder woorden kunnen worden gebracht maar een zekere stilering vergen. En elke taal filtert de werkelijkheid op haar eigen manier en schematiseert dus datgene wat waargenomen wordt. Iedere taal stelt haar eigen eisen op het punt van het soort informatie dat wel of niet in een zin wordt opgenomen (Bowerman, 2000, p. 41). Zinsuitingen zijn geen filmclips van acties en gebeurtenissen, zoals Slobin dat op trefende wijze heeft geformuleerd:

Utterances are not verbal filmclips of events. An event cannot be fully represented in language: linguistic expression requires schematization of

some sort. Every utterance represents a selection of characteristics, leaving it to the receiver to fill in details on the basis of ongoing context and background knowledge. Part of the background is a knowledge of what is obligatory or typical of the language being used. (Slobin, 2003, p. 159)

Een pakkende illustratie van een dergelijke filtering van de werkelijkheid vinden we bij Taylor (2005, p. 146), die in het Engelse werkwoord *open* een vijftiental verschillende acties bespeurt. Al naar gelang het object verandert de activiteit van openen, zoals in *de deur openen* of *het raam openen*, *een fles wijn openen* of *een fles champagne openen*, *een blikje bier openen*, *een flesje bier openen*, *een boek openen* of *een krant openen*, *een hemd openen*, *je ogen openen*, *je gedachten openen*. Al deze verschillende activiteiten worden weergegeven door dat ene werkwoord *open*; maar in feite is de variatie nog groter en is het aantal acties dat met ‘open’ kan worden aangeduid oneindig (Taylor, 1992, p. 3). De Romaanse talen, waar de manieraanduiding een lage prioriteit heeft, zouden in deze situaties waarschijnlijk eveneens volstaan met één algemeen werkwoord (*aprire/ouvrir/labrir*), terwijl het Nederlands, waar manieraanduiding een relevante parameter is, het gebruikelijke cluster [manier van actie (werkwoord) + resultaat van actie (partikel, prefix/affix)] kan inzetten voor specifieke betekenismomenten. Gangbare Italiaans-Nederlandse vertalingen zijn dan ook: *aprire la camicia* – *het hemd openknopen*, *aprire le finestra* – *de ramen opengooien*, *aprire una lattina* – *een blikje opentrekken*, *aprire un libro* – *een boek openslaan*, *aprire i tuoi pensieri* – *je gedachten openleggen*. Dit houdt niet in dat het Nederlands het werkwoord *openen* of *openmaken* niet gebruikt, maar wel dat er een reeks varianten zijn die in verschillende omstandigheden en zonder noemenswaardige verspilling van energie ingezet worden.

Dit soort voorbeelden kunnen moeiteloos worden aangehaald met allerlei soorten acties. Denk aan specifieke – en dikwijls creatieve – aanduidingen in het Nederlands als *een vertaling afraffelen*, *zijn bord leegeten*, *de vetters lospeuteren*, *het plein schoonspuiten*, *een vlieg doodmeppen*, *de tank volgieten*, *het haar droogföhnen*, en talloze andere. Sprekers van V-talen beschikken wel over de mogelijkheid om die manieren te uiten, maar ze missen de compactheid en moeten er iets extra’s voor doen, wat dus alleen gebeurt als de informatie belangrijk genoeg wordt geacht.

6. Cognitieve gevolgen

Wat zijn de cognitieve gevolgen van deze verschillen tussen S- en V-talen? Slobin formuleert daar verschillende hypothesen en predicties over, die door uitgebreid onderzoek zijn bevestigd.

Ten eerste, in S-talen vindt men, zoals reeds vermeld, herhaaldelijk verwijzingen naar de manier van bewegen, ongeacht het tekstgenre. Ten tweede, S-talen beschikken over een grotere woordenschat om Manier uit te drukken en er dienen zich geregeld lexicale nieuwkomers aan. Het gebruik van manierwerkwoorden wordt immers gestimuleerd door de aandacht die de taalgebruiker voor deze component heeft. Voorts is de manier van bewegen voor die taalsprekers belangrijk voor taalverwerving en geheugen (Lemmens & Slobin, 2008, p. 20). Manierwerkwoorden zullen dan ook in een vroeg stadium door kinderen verworven worden. Een ander cognitief gevolg is dat sprekers van S-talen een rijke mentale verbeelding inzake manier van beweging blijken te hebben (Slobin 2003, pp. 163-164).

Kortom, talen neigen naar verschillende patronen in wat gezegd wordt en impliciet blijft, en dit heeft een effect op de algehele retorische stijl. Sprekers van S-talen hebben meer verhaalaandacht voor beschrijvingen van processen, voor de dynamiek van actie en beweging, ze tonen een grotere gevoeligheid voor de speciale effecten van actie en beweging. In V-talen daarentegen is er minder narratieve aandacht voor de dynamiek van actie en beweging, die in ruime mate wordt overgelaten aan de inferenties van de lezer of luisteraar (Slobin, 2004a, p. 22). In het algemeen leveren V-talen meer statische kaderscheppingen waaruit het traject en de manier van beweging indirect kunnen worden afgeleid (Lemmens, 2005, p. 8).

Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat een S-taal als het Engels een 'ruime collectie bewegingswerkwoorden' heeft die Manier maar niet Richting aanduiden, zoals *walk, run, crawl, fly, jump, skip, float; kick, throw*, en gecombineerd kunnen worden met een reeks satellieten (*in, up to, across*, etc.) (zie o.a. Slobin, 1999, p. 196). Slobin bespreekt onder meer het gebruik van Franse algemene werkwoorden die elk diverse equivalenten in het Engels hebben: *bondir* tegenover *jump, leap, bound, spring, skip, gambol*; (*se*) *glisser* tegenover *crawl, creep, slide*; *grimper* in vergelijking met *clamber, climb, scramble, swarm*. Zo ook het Spaanse werkwoord *escabullirse*, waarvoor het Engels kan kiezen uit *creep, glide, slide, slip, slither* (Slobin, 2003, p. 163; 2004b, p. 199). Lemmens bevestigt dit:

[...] a quick glance at Roget's thesaurus suffices to obtain a list of English manner of motion verbs one cannot even begin to translate equally compactly in French, if such manner distinctions are at all clear and/or relevant to French speakers. (Lemmens, 2005, p. 3)

Er is overigens gesteld dat het Engels, ondanks dat het minder S-talig is dan Duits en Nederlands, wellicht nog meer bedreven is in dynamische beschrijvin-

gen en meer manierwerkwoorden heeft dan de andere twee talen. Lemmens (2005, p. 4 en pp. 13-15) brengt dit gegeven in verband met het feit dat er minder aandacht wordt geschonken aan het domein van houding ('posture verbs') dan in het Nederlands het geval is. Ikzelf heb hoe dan ook de indruk dat deze Engelse rijkdom geldt voor ongelede werkwoorden: zodra het Nederlands complexe formaties, en met name partikelwerkwoorden, kan inzetten, betwijfel ik of er sprake is van een grotere lexicale voorraad in het Engels. Weliswaar is het Engels ook rijk aan 'phrasal verbs', maar in de literatuur zijn er genoeg gevallen bekend van onderspecificatie van Engelse werkwoorden ten opzichte van Duitse werkwoorden, die immers naar gelang van de eigenschappen van het lijdend voorwerp een ander partikel of prefix inzetten (König & Gast, 2009, pp. 224-225; König, 1996, pp. 49-50). Dergelijke gevallen van 'semantische congruentie' (König, 1996, p. 49) in het Duits kunnen met groot gemak ook op het Nederlands worden betrokken.

Anders dan V-talen, bieden S-talen tevens de mogelijkheid van een compacte informatieverpakking, waarbij manierwerkwoorden gecombineerd kunnen worden met meerdere trajectpunten ('multiple path combinations'), zoals: 'Tegen het verkeer in fietsten ze tussen de auto's door richting het station' (*NRC De Week*, 21 december 2015; zie voor voorbeelden in andere talen onder meer Slobin, 2004a, p. 17, Talmy, 2000, p. 130).⁶

7. Empirisch onderzoek

Het is wellicht nuttig om nu een blik te werpen op het empirisch onderzoek dat in de loop der jaren is verricht om de typologie van Talmy/Slobin te ondersteunen. In de eerste plaats zijn er allerlei proeven gedaan met mondelinge vertellingen. Dat is allemaal begonnen als onderzoeksproject van Berman en Slobin in de jaren tachtig van de vorige eeuw rondom de fameuze 'frog stories' (Slobin, 2004a). Daarbij werd aan sprekers van verschillende talen gevraagd de plaatjes te beschrijven van een tekstloos prentenboek: *Frog, where are you?*, uitgebracht in 1969. Het unieke aan dit materiaal was dat er geen originele versie bestond waarvan de andere versies waren afgeleid (Slobin, 1999, p. 197). De ondervraagde personen kwamen uit verschillende leeftijdsklassen: kleuters, schoolkinderen, volwassenen.

Het onderzoek van Talmy was begonnen met het taalcontrast Spaans-Engels. Bij de 'frog stories' ging het aanvankelijk om vijf talen: drie V-talen (Hebreeuws, Turks, Spaans) en twee S-talen (Duits en Engels). De uitkomst was dat de sprekers van de V-talen een kleinere set bewegingswerkwoorden gebruikten. In vergelijking met de vertellingen van de S-taalsprekers bevatten hun verhalen een

groot aantal statische beschrijvingen van scènes en kaderscheppingen, wat scheen te duiden op ‘een andere verdeling van aandacht tussen de beschrijving van beweging en de beschrijving van toestanden’ (Slobin, 2004a, pp. 204-205, vertaling DR).

Een tweede soort onderzoek dat op ruime schaal is toegepast, bestond uit experimenten waarin sprekers van S- en V-talen opgedragen werd manierwerkwoorden op te sommen. De bedoeling was te zien hoeveel manieren van verplaatsing de sprekers konden bedenken. De uitkomst hiervan was dat werkwoorden van S-talen detailverschillen tonen die vaak niet aanwezig zijn in V-talen (Slobin, 2003, pp. 163-166).

Daarnaast zijn er proeven gedaan met spontane conversatie, waaronder vooral ouder-kindcommunicatie, met taalparen als Engels-Spaans, Engels-Frans, Engels-Italiaans. Telkens keerden dezelfde patronen terug. Engelstalige ouders gebruikten overvloedig veel manierwerkwoorden met hun kinderen van 2-3 jaar, en een grote reeks van dit soort werkwoorden wordt dan ook precies op die peuterleeftijd verworven. In de drie Romaanse talen was de situatie heel anders. Romaanse moedertaalsprekertjes gebruikten daarentegen een zeer beperkte reeks manierwerkwoorden, waarvan de meeste betrekkelijk neutraal waren en weinig expressiviteit uitstraalden (Slobin, 2004b, pp. 207-208).

Afgezien van dit soort opdrachten, die in zekere zin als kunstmatig kunnen worden opgevat omdat het uiteindelijk gaat om het uitlokken van verhalen, hebben Slobin en medewerkers ook literaire fictie verkend (Slobin, 1999, pp. 205-209). Diverse romans, geschreven in verschillende talen, zijn daarvoor onder de loep genomen. Ook in dit literaire corpus zijn dezelfde patronen van aandacht dan wel desinteresse voor Manier in S- en V-talen aan het licht gebracht. Slobin constateert dat romans geschreven in V-talen zich relatief meer concentreren op beschrijvingen van de fysieke omgevingen en emotionele settings waarin de personages zich begeven: op grond daarvan kan dan vaak gegist worden naar de manier van beweging. In het andere taaltype wordt Manier daarentegen expliciet en soms ook kleurrijk onder woorden gebracht (Slobin, 2004b, p. 206; Slobin, 2003, p. 13).⁷

Slobin en medewerkers hebben vervolgens ook naar bewijzen gezocht op een ander terrein, dat van vertaling en origineel. Ook daar zijn allerlei vergelijkingen gemaakt, aanvankelijk tussen Engelstalige originelen en Spaanse vertalingen, en andersom. Later zijn er diverse andere talen bij betrokken, waaronder Turks en Nederlands. Ook hier zijn dezelfde patronen aan het licht gekomen. In de vertaling van een V-taal naar een S-taal, dus van een manierarme naar een manierrijke taal, wordt de manieraanduiding zelfs opgepept, terwijl in de tegenovergestelde

richting details over manier achterwege worden gelaten (Slobin, 2004b, pp. 197-200).

Vermeldenswaard is tevens de vergelijking van een hoofdstuk uit *The Hobbit* van Tolkien (1937), een boek dat bijzonder rijk aan actie en beweging is, met vertalingen in respectievelijk vijf S-talen en zes V-talen. In de Franse, Turkse en Hebreeuwse vertaling bleken er vaak geen manieraanduidingen voorhanden te zijn, terwijl de Duitse en Slavische vertalingen (Russisch, Servo-Kroatisch, Oekraïens) ‘veel dichter’ bij het origineel stonden (Slobin 2004b: 199). In een andere vergelijking, van zeven literaire werken (vier Engelstalige en drie Spaans-talige), merkte Slobin op dat de Spaanse vertalers ongeveer de helft van de tijd manieraanduidingen weglieten, terwijl de Engelse vertalers manierspecificaties toevoegden in een kwart van hun vertalingen (Slobin, 1999, p. 212).

Naast analyse van literaire fictie en vertaalde literatuur, hebben Slobin en medewerkers ook reportages geanalyseerd van eenzelfde gebeurtenis waarover verslag is uitgebracht in kranten in verschillende talen, waaronder het Nederlands. De conclusie luidt:

[...] it is my impression that events reported in English and Dutch seem to be more active, dynamic, or violent than reports of the same events in French, Spanish, or Turkish. These impressions have been confirmed by native speakers of those languages. (Slobin, 2003, p. 172)

Dit kan ik bevestigen voor het Nederlands-Italiaanse taalpaar. Vaak worden in Italiaanse kranten de details weggelaten, terwijl in Nederlandse beschrijvingen de speciale effecten van actie aan bod komen. Een titel als de volgende kun je dus gemakkelijk tegenkomen: *Spara a moglie e figlio e poi si suicida* (letterlijk: Hij schiet op vrouw en kind en pleegt dan zelfmoord, *La Repubblica*, 18 januari 2014). Als Nederlandstalige zou ik dan graag willen weten wat het resultaat is van die schietpartij: zijn vrouw en kind dood? Doorklikkend op de titel, krijg ik een tweede titel waarin meer duidelijkheid wordt geschapen: *Ammazza la moglie e figlio* (Hij vermoordt vrouw en kind). Vormen als *neerschieten* of *doodschieten* heeft het Italiaans als V-taal niet voorhanden, dus het wordt kiezen tussen zeggen wat het resultaat is (vermoorden, doden) of hoe dat tot stand wordt gebracht (schieten).

Nog een ander type bewijsmateriaal is geleverd in het kader van kindertaalonderzoek. Gebleken is dat bij het verwerven van een S-taal het kind al in de peuterleeftijd leert aandacht te schenken aan de semantische dimensies die in de vele manierwerkwoorden worden onderkend (Slobin, 2003b, p. 9). Slobin verwijst met name naar onderzoek in Spaans, Italiaans, Engels en Frans en komt tot de

slotsom dat de jeugdige taalsprekers nog voordat ze naar school gaan ‘getraind’ worden in de ontwikkeling van een bepaalde retorische stijl (1999, p. 218).

Concluderend, in de taaltypologie is op grond van een grote reeks talen en tekstgenres en met gebruikmaking van diverse empirische methodes, zoals psycholinguïstische experimenten, corpusgegevens, conversatieanalyse, vergelijking van origineel en vertaling, een indrukwekkende hoeveelheid bewijsmateriaal over bewegingswerkwoorden bijengesprokkeld. Daarmee is aangetoond dat de manier van beweging een conceptueel domein is dat voor S-talen beter uitgewerkt en meer beschikbaar is dan voor V-talen. Dit heeft uiteraard de nodige gevolgen voor de vertaling, zoals Slobin zelf opmerkt (2004b, p. 208).

8. Gevolgen voor vertaalpraktijk en vertaalkunde

In V-talen is de indicatie van manier veelal niet relevant, taalkundig gezegd: het is niet salient voor die taalsprekers, en het wordt dan ook vaak verzwegen. De zin is zonder deze informatie ook af. Als de manier echter werkelijk verwoord moet worden, dan wordt die informatie afgehandeld door syntactisch ondergeschikte componenten, want V-talen kunnen de resulterende bewegingstoestand niet in eenzelfde zinsnede afhandelen. In S-talen daarentegen is manieraanduiding uiterst salient en wordt ze geëxpliciteerd zonder extra cognitieve belasting voor zender en ontvanger.

In de praktijk van vertaling van een S-taal naar een V-taal moet daarom de vraag getackeld worden hoe de overvloed aan bewegingsdetails kan worden weergegeven en in hoeverre er gesnoeid mag of moet worden in gedetailleerde beschrijvingen. Andersom heeft de vertaler die uit een V-taal naar een S-taal vertaalt een gemakkelijker taak en kan hij/zij zelfs de neiging hebben om de oorspronkelijke versie te verrijken of er iets aan toe te voegen (Slobin, 1999, pp. 209-210). In dergelijke gevallen loopt de vertaler geen risico van betekenisverlies, zou je zeggen, maar misschien wel van overcompensatie?

Het dilemma van de vertaler is in feite: grijp ik me vast aan de brontekst uit angst voor verlies van betekenis, of kan ik uitgaan van taalcontrastieve en taaltypologische kennis om de nodige afstand te nemen? Dit zijn interessante vragen die hoognodig beantwoord moeten worden in de vertaalkunde. Een andere vraag is: in hoeverre is de vertaaldidactiek bekend met het typologische verschil tussen talen in de verwoording van actie en beweging? Om de proef op de som te nemen heb ik een aantal vertaalhandboeken doorgenomen die voornamelijk ingaan op de taalkundige kant van het vertalen, om te zien in hoeverre de problematiek van bewegingstypologie tot uiting komt. Met het oog op de aanwezigheid van het Nederlands heb ik gekeken naar Marcel Lemmens (*Handboek voor*

de vertaler *Nederlands-Engels*, 1995), Stella Linn & Miel Slager (*Vertalen uit het Spaans*, 2007) en Willy Vandeweghe (*Duoteksten*, 2005). Voor het taalpaar Duits-Italiaans heb ik Käthe Henschelmann (1999) en Bosco-Coletos & Costa (2004) geraadpleegd, en daarnaast heb ik een klassiek handboek bekeken: *Thinking German Translation. A course in translation method, German to English*, van Hervey *et al.* (1995).

Mijn bevinding is dat het S-V contrast nergens ter sprake wordt gebracht. Als het al mogelijk is een voorbeeld te vinden waarin het wel tot uiting komt, dan is dat zeker niet in een taalkundige context van verschillende bewegingstypologieën (zoals Vandeweghe, 2005, p. 94, die een voorbeeld geeft maar dat plaatst binnen de ‘idiomatiek’ van talen). Dit is overigens geen kritiek, want het ziet ernaar uit dat vertaalhandboeken op zich niet zoveel gebruikt werden en worden in de vertaaldidactiek.⁸ Bovendien hebben zich indrukwekkende veranderingen voorgedaan in de vertaalkunde, waardoor de taalkundige dimensie al lang niet meer de enige preoccupatie is. De vertaalwetenschap wordt steeds meer interdisciplinair en beslaat steeds meer onderzoeksterreinen. Ontstaan als subdiscipline van de contrastieve linguïstiek, kon de vertaalwetenschap jarenlang de cognitieve, sociale en culturele beperkingen negeren waaronder vertalers opereren (Prunč, 2007, p. 41). Maar die tijd is voorgoed voorbij en inmiddels kan de zuiver taalkundige benadering op veel minder interesse rekenen. Thans zijn er immers zoveel andere aspecten rondom vertaling die de aandacht opeisen. Dat blijkt dan ook duidelijk uit de evolutie die de Translation Studies doorgemaakt hebben: na de talige aspecten kwamen de interculturele verschillen voor de schijnwerpers (de zogeheten ‘cultural turn’), vervolgens verschenen de eerste studies die een sociologische blik wierpen op de rol van vertalingen en vertalers (de ‘sociological turn’), en in nog recentere tijden ontstond een bekommernis om ethische aspecten van de vertaalpraktijk (de ‘ethical turn’) (zie onder meer Brems *et al.*, 2014, pp. 1-16; Van Wyke, 2010, pp. 548-560).

Afgezien van die kenteringen in het vertaalonderzoek moet ook voor ogen worden gehouden dat de vertaalwereld midden in een proces van revolutionaire veranderingen zit. Het vertalen is een hoog technologisch beroep geworden:

For centuries the translator had been viewed as a solitary figure working in isolation, pondering over words and sentences. Within a few years his/her workplace was then transformed by terminological databanks, MT-systems, the Internet with its attendant tools and all the other technological developments that are still being updated at an ever-increasing rate. (Snell-Hornby, 2010, p. 368)

De vertaalkunde heeft dus een lange weg afgelegd sedert de jaren zestig van de vorige eeuw, toen het plausibel leek dat het academische vertaalkundige onderzoek slechts een taalkundige aangelegenheid was (Way *et al.*, 2013, p. 1). Dit alles neemt echter niet weg dat de contrastief-taalkundige tak nog springlevend is binnen de vertaalkunde en mijn pleidooi is dan ook dat taaltypologische inzichten meer verweven zouden moeten worden in de vertaaldidactiek, juist vanwege de systematiek die ermee verbonden is.

Zoals voorheen gemeld, is er in de vertaalwetenschap al empirisch onderzoek verricht naar de vertaling van bewegingswerkwoorden in narratieve teksten. Zowel Slobin (2003) als andere onderzoekers na hem hebben vertalingen als product geanalyseerd, voornamelijk om de vertaalstrategieën te identificeren en na te gaan in hoeverre manier en richting in de doelttekst zijn weergegeven in vergelijking met de uitgangstekst (Cifuentes-Férez & Rojo, 2015, p. 278; een goed voorbeeld is ook de in deze bundel gepresenteerde bijdrage van Goedele De Sterck). Procesgeoriënteerd onderzoek op dit vlak is zeldzamer. Een recent voorbeeld is dat van Cifuentes-Férez & Rojo (2015), die door middel van TAPs (think-aloud protocols) onderzoek hebben verricht naar de cognitieve processen die het gedrag van Spaanstalige vertalers bepalen bij het vertalen van bewegingswerkwoorden in Engelstalige teksten. Ook hun resultaten komen overeen met eerdere conclusies, namelijk een algemeen verlies van manier van beweging in de Spaanse vertalingen. Volgens de bevindingen van Cifuentes-Férez en Rojo is deze vertaalstrategie niet alleen ingegeven door de taaltypologische structuur van Engels en Spaans maar houdt ze ook verband met de vertaalexpertise: beroepsvertalers toonden namelijk een grotere neiging tot weglating van manierspecificaties dan vertalers in opleiding, waarschijnlijk omdat zij minder focussen op de betekenis van geïsoleerde woorden en meer voorrang geven aan tekstvereisten van een hogere orde, zoals ritme (Cifuentes-Férez & Rojo, 2015, pp. 293-294).

Uit experimenteel vertaalonderzoek komt dus naar voren dat in de vertaling van een S-taal naar een V-taal bepaalde details in manieraanduiding geregeld achterwege worden gelaten – voor zover ze überhaupt voorhanden zijn – want deze belasten onnodig de tekst en zorgen voor verwerkingsproblemen bij de lezer. De V-taallezer is immers niet gewend aan gedetailleerde manierbeschrijvingen en subtiliteiten in maniercodering, die dan nota bene ook nog op de voorgrond treden. Deze specificaties maken de vertaling in menig geval onnatuurlijk en houden het tempo van de vertelling op.

Andersom dient de vertaler van een V-taal in een S-taal te beseffen dat manier van beweging meer salient is voor zijn/haar doeltaalpubliek en navenant beslissen of de nodige details ingelast moeten worden. Dit is echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. Algemeen gesproken is er een tendens in de vertaling, door Chester-

man (2011, p. 26) de ‘literal translation hypothesis’ genoemd, volgens welke de cognitieve processen van de vertalers, althans in de eerste fasen, gemakkelijk beïnvloed worden door de formele aspecten van de brontaal. De vertaler zal naar alle waarschijnlijkheid een formeel gelijke constructie kiezen, aangezien dat verwerkingsinspanning en -tijd bespaart (Chesterman, 2011, p. 29). Dat houdt in dat alleen wordt afgezien van een zogeheten trouwe vertaling als deze niet toegankelijk is, vanwege lexicale of syntactische beperkingen, en/of omdat daarmee bepaalde informatie de zin uit balans kan trekken. De vertaler is immers gehouden aan een dubbele loyaliteit: ten opzichte van de brontaalauteur en het doelpubliek.⁹ In ieder geval moge duidelijk zijn dat het hier niet gaat om persoonlijke keuzen of voorkeur van een individuele vertaler maar om andere taalpatronen en -structuren. Daarom zijn corpusstudies met betrekking tot het Nederlands wenselijk om meer harde bewijzen aan te dragen voor taaltypologische contrasten, zodat vertalers naar en uit het Nederlands hun vertaalpraktijk beter kunnen verantwoorden en doelbewustere keuzen kunnen maken.

9. Tot besluit

Gebruikers van V-talen bouwen mentale beelden van fysieke scènes met een minimaal accent op de manier van beweging, als deze althans in de focus van aandacht staat. Als V-taalsprekers verhalen, krantenartikelen of andere verslaggeving lezen of beluisteren, kan het zijn dat ze uiteindelijk een heel andere conceptualisatie van Manier hebben dan S-taalgebruikers. Ook al is dit vooralsnog moeilijk te bewijzen en vast te leggen, de grote hoeveelheid bewijsmateriaal suggereert hoe dan ook ‘behoorlijk divergerende mentale werelden’ tussen de sprekers van de twee taaltypen, aldus Slobin (2000, p. 132).

De taaltypologie leert ons dat talen op zeer verschillende zaken kunnen focussen. Wat voor de ene taal relevante semantische verschillen zijn, zijn voor de andere subtiliteiten in de codering die ze niet gewoon zijn te maken en die zelfs verbazing kunnen wekken bij de ontvanger. Zoals we gezien hebben, letten S-talen op de details van de manier van actie en beweging, terwijl gebruikers van een V-taal die vaak als onnodige details beschouwen. Andersom heeft de V-taalgebruiker een speciaal oog voor de voortgang van de handeling, een aspect dat in een S-taal zoals het Nederlands dikwijls veronachtzaamd mag worden. De vertaler moet dat weten in te schatten in de vertaling. Dit heeft niets te maken met vertaalverlies of ontrouw. Taaluitingen zijn immers nooit een directe weerslag van een objectieve realiteit. Sprekers selecteren andere details, andere aspecten van hun representatie van iedere scène of gebeurtenis, afhankelijk van de taal die ze spreken:

Sprekers specificeren lang niet alle aspecten van een situatie die ze mogelijk wel opgemerkt hebben. [...] Iedere zin is een abstracte schets waarin bepaalde informatie per se *moet* worden verstrekt, terwijl andere informatie die in principe vermeld had *kunnen* worden, achterwege kan blijven. (Bowerman, 2000, p. 35)

Wat verplicht is in de ene taal kan volledig afwezig zijn in een andere taal. Denk aan de genusmarkering in het Duits, die in een taal als het Engels ontbreekt. Denk aan het Turks waar de taalgebruiker in het gebruik van de verleden tijd moet markeren of hij de beschreven gebeurtenis zelf heeft meegemaakt of niet (Bowerman, 2000, p. 34). Zoals Eve Clark zegt:

[...] speakers will select different details, different aspects, from their representations of each scene or event, depending on what language they are speaking [...] we need to attend only to those properties of the event that must be encoded in the language we use. (2003, pp. 17-18)

Tijdens het vertalen is er continu sprake van verlies en winst, elk zinnetje, hoe simpel ook, dat zogenaamd letterlijk/trouw wordt vertaald, biedt een winst- en verliesrekening, want talen zijn immers geen replica's van elkaar. Dus over het begrip 'trouwe vertaling' of 'letterlijke vertaling' valt nog heel wat uit te leggen!

NOTEN

- ¹ De methode van inzameling is hoe dan ook niet duidelijk en her en der worden uitspraken gedaan die onvoldoende onderbouwd lijken.
- ² Lemmens (2005, p. 5) verwijst echter naar onderzoek waaruit zou blijken dat ook het Frans een dubbele typologische strategie hanteert. Wellicht kan dit geïnterpreteerd worden als een bewijs dat zuivere S- of V-talen moeilijk te vinden zijn. Een interessant gegeven is voorts dat het Italiaans in het subdomein van 'snelle beweging weg van een bron' mogelijk meer werkwoorden heeft dan men zou verwachten (zie Jacobini (2009) aangehaald in Verkerk, 2014, p. 110).
- ³ In dit voorbeeld is het overigens in het Italiaans ook mogelijk om rechtstreeks het werkwoord *correre* (rennen) met het resultaat te verbinden: *il cane corse dentro casa*. Dat houdt kennelijk verband met het generieke karakter van het werkwoord (zie Cifuentes-Férez & Rojo, 2015, p. 277).
- ⁴ Daar heeft het Nederlands duidelijk minder oog voor, de aandacht gaat eerder naar een holistisch perspectief met een mogelijk eindpunt.
- ⁵ König & Gast (2009, p. 225), die overtuigend betogen dat het Engels minder S-talig is dan het Duits, geven voor een zinsnede als: *we passed a group of students*,

diverse vertaalopties, zoals *wir liefen/führen/raderten/rannten etc. an einer Gruppe von Studenten vorbei*.

- 6 Een ander voorbeeld is nr. 9 in de bijdrage van Goedele De Sterck, deze bundel.
- 7 Het Turks, de Romaanse talen en het Hebreeuws maken volgens woordenboeken en consultants regelmatig gebruik van niet meer dan circa 75 intransitieve manierwerkwoorden, terwijl de Germaanse en Slavische talen, het Hongaars en Mandarijn er rond de 150 tellen (Slobin, 2004a, p. 28).
- 8 De bekende vertaalkundige Nord (2014, p. 35) verwijst naar het geringe gebruik van vertaalhandboeken in het Duitstalig gebied, waar docenten liever gebruik maken van eigen materiaal.
- 9 Hieraan zij wel toegevoegd dat de technologie heeft gezorgd voor enorme veranderingen in de productie, vertaling en distributie van teksten. Het begrip ‘uitgangstekst’ krijgt geleidelijk vage grenzen, en er is steeds meer sprake van co-auteurschap en invoering van segmenten die door menselijke vertalers of machines zijn voorvertaald (Jiménez-Crespo, 2013, pp. 51-53). Ook hier vallen er op korte termijn nog veel veranderingen in de vertaalpraktijk te verwachten.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Baicchi, A. (2010). Some observations on typological constraints on translation: the case of directed motion constructions. In G. Palumbo (Red.), *I vincoli del tradurre* (pp. 109-122). Roma: Officina Edizioni.
- Bandecchi, V. & Keane M.T. (2014). Lexical decomposition in understanding Italian and English motion verbs. *Suvremena Lingvistika*, vol 39, issue 76, pp. 107-125. Laatst geraadpleegd 28 december 2016 op: <http://hrcak.srce.hr/114359>.
- Berman, R.A. & Slobin, D.I. (1994). *Relating events in narrative: a crosslinguistic developmental study*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Bosco-Coletso, S. & Costa, M. (Red.) (2004). *Italiano e tedesco: un confronto*. Torino: Edizioni dell’Orso.
- Bowerman, M. (2000). Taalverwerving, cognitie en cultuur. In T. Janssen (ed.), *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap* (pp. 27-44). Den Haag: SDU.
- Brems, E., Meylaerts, R. & Doorslaer, L. van (2014). Introduction: Translation studies looking back and looking forward. In E. Brems, R. Meylaerts & L. van Doorslaer (Red.), *The known unknowns of translation studies* (pp. 1-16). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Brinton, L.J. & Closs Traugott, E. (2005). *Lexicalization and language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chesterman, A. (2011). Reflections on the literal translation hypothesis. In C. Alvstad, A. Hild & E. Tiselius (Red.), *Methods and strategies of process research* (pp. 23-35). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Cifuentes-Férez, P. & Rojo, A. (2015). Thinking for translating. A think-aloud protocol on the translation of manner-of-motion verbs. *Target* 27.2, pp. 273-300.

- Clark, E. (2003). Languages and representations. In D. Gentner & S. Goldin-Meadow (Red.). *Language in mind* (pp. 17-24). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Henschelmann, K. (1999). *Problembewusstes Uebersetzung. Ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Gunter Narr.
- Hervey, S., Higgins, I. & Loughridge, M. (1995). *Thinking German translation. A course in translation method, German to English*. London: Routledge.
- Jiménez-Crespo, M.A. (2013). *Translation and web localization*. London/New York: Routledge.
- König, E. (1996). Kontrastive Grammatik und Typologie. In E. Lang & G. Zifonun (Red.), *Deutsch-Typologisch, Jahrbuch 1995 Instituts für Deutsche Sprache* (pp. 31-54). Berlin: De Gruyter.
- König, E. & Gast, V. (2009). *Understanding English-German contrasts*. Berlin: Erich Schmidt.
- Lemmens, Maarten (2005). Motion and location: toward a cognitive typology. In G. Girard (Red.), *Parcours linguistique. Domaine anglais* (pp. 223-244). Université St. Etienne. Laatste geraadpleegd op 28 december 2016 op: <http://stl.recherche.univ-lille3.fr/sitespersonnels/lemmens/docspdf/MotionLocation.PDF> (pp. 1-20).
- Lemmens, Maarten & Slobin, D.I. (2008). Positie- en bewegingswerkwoorden in het Nederlands, het Engels en het Frans. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Jaargang 2008*, 17-32.
- Lemmens, Marcel (1995). *Handboek voor de vertaler Nederlands-Engels*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Lindsey, T.S. (2011). *Bulgarian verbs of motion. Slavic verbs in a Balkanian context*. Berkeley: University of California. Laatste geraadpleegd op 12 februari 2016 op: http://digitalassets.lib.berkeley.edu/etd/ucb/text/Lindsey_berkeley_0028E_11549.pdf.
- Linn, S. & Slager, M. (2007). *Vertalen uit het Spaans. Tekst en uitleg*. Bussum: Coutinho.
- Matsumoto, Y. & Slobin, D.I. (2012). *Bibliography of linguistic expressions for motion events*. Laatste geraadpleegd op 2 januari 2017 op: <http://www.lit.kobe-u.ac.jp/~yomatum/resources/motion-biblio1.pdf>.
- Miceli, M. & Hiligsmann, Ph. (2005). Positie- en bewegingswerkwoorden in het Nederlands en in het Frans: een verkennende contrastieve analyse. In Ph. Hiligsmann, G. Janssens & J. Vromans (Red.), *Woord voor woord, zin voor zin. Liber amicorum voor Siegfried Theissen* (pp. 243-260). Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Nord, C. (2014). Quo vadis, functional translatology? In E. Brems, R. Meylaerts & L. van Doorslaer (Red.), *The known unknowns of translation studies*. (pp. 26-42). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Prunč, E. (2007). Priests, princes and pariahs. In M. Wolf & A. Fukari (Red.), *Constructing a sociology of translation* (39-55). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Ramat, P. (1993). L'italiano, lingua d'Europa. In A.A. Sobrero (Red.), *Introduzione all'italiano contemporaneo. Le strutture* (pp. 3-39). Bari: Laterza.
- Ross, D. (1987). *La struttura verbale in neerlandese e italiano: analisi contrastiva e strategie traduttive*. Trieste: SSLM.
- Ross, D. (2000). *Tra germanico e romanzo*. Trieste: Lint Editoriale Associati.

- Ross, D. (2014). Speciale effecten in het Nederlands: lexicalisatie van beweging. In L. Degand, P. Hilgsmann, L. Rasier, M. Sergier, S. Vanasten, K. van Goethem (Red.), *In het teken van identiteit: taal en cultuur van de Nederlanden* (pp. 221-228). Louvain-la-Neuve: UCL Presses Universitaires de Louvain.
- Schwarze, C. (1985). 'Uscire' e 'andare fuori': struttura sintattica e semantica lessicale. In A. Franchi de Bellis & L.M. Savoia (Red.), *Sintassi e morfologia della lingua italiana d'uso. Teorie e applicazioni descrittive* (pp. 355-371). Roma: Bulzoni.
- Selimis, S. & Katis, D. (2010). Motion descriptions in English and Greek: A cross-typological developmental study of conversations and narratives. *Linguistik online*, 42/2 (pdf: 1-17).
- Serianni, L. (2006). *Grammatica italiana*. Torino: Utet.
- Simone, R. (1993). Stabilità e instabilità nei caratteri originali dell'italiano. In A.A. Sobrero (Red.), *Introduzione all'italiano contemporaneo. Le strutture* (pp. 41-100). Bari: Laterza.
- Slobin, D.I. (1996). From 'thought and language' to 'thinking for speaking'. In J. Gumperz & S.C. Levinson (Red.), *Rethinking linguistic relativity* (pp. 70-96). Cambridge: Cambridge University Press.
- Slobin, D.I. (1999). Two ways to travel: Verbs of motion in English and Spanish. In M. Shibatani & S.A. Thompson (Red.), *Grammatical constructions: their form and meaning* (pp. 195-219). Oxford: Clarendon Press.
- Slobin, D.I. (2000). Verbalized events. A dynamic approach to linguistic relativity and determinism. In S. Niemeier & R. Dirven (Red.), *Evidence for linguistic relativity* (pp. 107-138). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Slobin, D.I. (2003). Language and thought online: Cognitive consequences of linguistic relativity. In D. Gentner & S. Goldin-Meadow (Red.), *Language in mind. Advances in the study of language and thought* (pp. 157-192). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Slobin, D.I. (2004a). The many ways to search for a frog: Linguistic typology and the expression of motion events. In S. Strömquist & L. Verhoeven (Red.), *Relating events in narrative: Typological and contextual perspectives* (pp. 219-257). Mahwah, NJ: Erlbaum. Laatst geraadpleegd op 3 januari 2017 op: <http://ihd.berkeley.edu/linguisticstypologyofmotionevents.pdf> (1-32).
- Slobin, D.I. (2004b). How people move. Discourse effects of linguistic typology. In C.L. Moder & A. Martinovic-Zic (Red.), *Discourse across languages and culture* (pp. 195-210). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Snell-Hornby, M. (2010). The turns of translation studies. In Y. Gambier & L. van Doorslaer (Red.), *Handbook of translation studies. Vol. 1* (pp. 366-370). London: Routledge.
- Talmy, L. (1985). Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In T. Shopen (Red.), *Language typology and lexical description: Vol. 3. Grammatical categories and the lexicon*. (pp. 36-149). Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics. Vol II. Typology and process in concept structuring*. Cambridge/ London: MIT Press.
- Taylor, J.R. (2003/2005). *Linguistic categorization*. Oxford: Oxford Textbooks in Linguistics.
- Vandeweghe, W. (2005). *Duoteksten. Inleiding tot vertaling en vertaalstudie*. Gent: Academia Press.

- Verkerk, A. (2014). *The evolutionary dynamics of motion event encoding*. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics.
- Way, C., Vandepitte, S., Meylaerts, R. & Bartłomiejczyk, M. (2013). Introduction. In C. Way, S. Vandepitte, R. Meylaerts & M. Bartłomiejczyk (Red.) *Tracks and treks in translation studies* (pp. 1-5). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Weerman, F. (2006). 'It's the economy, stupid! Een vergelijkende blik op men en man'. In M. Hüning, A. Verhagen, U. Vogl & T. van der Wouden (Red.), *Nederlands tussen Duits en Engels* (pp. 19-46). Leiden: SNL.
- Wyke, B. van (2010). Translation and ethics. In Y. Gambier & L. Van Doorslaer (Red.), *Handbook of translation studies* (pp. 548-560). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.

POSITIE EN BEWEGING IN ORIGINEEL EN VERTALING

Van praktijk naar onderwijs

Goedele De Sterck

Universiteit van Salamanca, Spanje

POSITION AND MOVEMENT IN THE ORIGINAL TEXT AND ITS TRANSLATION: FROM
PRACTICE TO EDUCATION

Based on the Dutch novel by Gerbrand Bakker, *Boven is het stil* (2006), and its translation into German, English, French, Italian, Catalan and Spanish, this article deals with the choices literary translators make while translating position and movement from the source language into their target language. According to Talmy's (1985, 1991, 2000) typological framework of motion events, it starts from the viewpoint that German and Romance languages belong to different groups, being the first satellite-framed and the latter verb-framed languages. More specifically, this article explores the following questions. Do professional translators of related languages use other strategies than translators of less related languages? To what extent are translators influenced by the individual characteristics of the source text? Does the analysis reveal any general patterns or is it all about individual solutions? Do individual translation strategies prevail over general language trends? The aim is to show how the study of a corpus of literary translations can lead to illuminating insights for both seasoned literary translators and translators in training.

Keywords: Literary Translation; German and Romance Languages; Position and Movement; Multilingual Corpus

■ ■ ■

1. Inleiding

Zoals blijkt uit de titel, is deze bijdrage gebaseerd op drie tweetermen waarvan de leden in zekere zin elkaars tegendeel zijn maar elkaar tegelijkertijd ook aanvullen:

(1) Germaanse en Romaanse talen,^{1*} (2) positie en beweging, (3) vertaalpraktijk en vertaalonderwijs.²

Het lijkt geen twijfel dat de gelijkenissen en verschillen tussen de Germaanse en Romaanse talen al heel wat inkt hebben doen vloeien, met name binnen de taaltypologie, die enerzijds op zoek is naar universele taalkenmerken en anderzijds de verscheidenheid tussen talen bestudeert, en in het bijzonder binnen de vergelijkende taalkunde en de contrastieve linguïstiek. Ook de contrastieve linguïstiek toegepast op de vertaalwetenschap – het raakvlak bij uitstek tussen talen en vertalen – tracht klaarheid te scheppen in de Germaanse en Romaanse (ver)taalverhoudingen, vaak met bijdragen die sterk resultaat- en productgericht zijn en meestal beperkt blijven tot twee talen. In dit artikel wordt de invalshoek enigszins verlegd, in die zin dat bijzondere aandacht wordt besteed aan de door de vertalers gehanteerde vertaalstrategieën en aan eventuele verschillen tussen het vertalen van teksten uit verwante en minder verwante talen.

Uitgangspunt is een meertalig literair gealigneerd parallel corpus waarin een specifiek probleem wordt onderzocht, namelijk het vertalen van positie- en bewegingswerkwoorden. De studie wordt ingegeven door de vraag in hoeverre de analyse van vertalingen van beroepsvertalers de vertaaldidactiek ten goede kan komen. Het is de bedoeling na te gaan hoe ervaren vertalers bij het vertalen omspringen met de verwoording van positie en beweging, zodat hun expertise kan worden doorgegeven aan vertalers in opleiding. Tevens wordt onderzocht of daarbij een onderscheid dient te worden gemaakt naargelang de talencombinatie. Anders gezegd, er zal gekeken worden of het vertalen uit verwante en minder verwante talen – althans voor wat het bestudeerde vertaalprobleem betreft – al dan niet stoelt op grotendeels dezelfde strategieën en dus baat heeft bij één en dezelfde onderwijspraktijk.

Het accent ligt dus niet zozeer op het onderzoek naar de gelijkenissen en verschillen tussen Germaanse en Romaanse talen op het vlak van positie en beweging, maar op de manier waarop vertalers omgaan met die gelijkenissen en verschillen en hoe deze observaties nuttig kunnen blijken voor het vertaalonderwijs.

2. Onderzoeksmethode

In plaats van deze studie te beperken tot een willekeurige of bewust geselecteerde gesloten reeks van positie- en bewegingswerkwoorden en te kiezen voor een overwegend kwantitatieve aanpak op basis van een uitgebreid corpus, is geopteerd voor een kleinschalige, kwalitatieve analyse van alle positie- en bewegingswerk-

---

* De noten kunnen geraadpleegd worden op p. 119 e.v.

woorden in een beperkte, gesloten teksteenheid, in de overtuiging dat vertalen een holistische activiteit is die sterk bepaald wordt door de context, de discursieve en stilistische samenhang en eerder of later in de tekst aangedragen vertaaloplossingen. In tegenstelling tot een verzameling van voorbeelden die ad hoc zijn bijeengesprokkeld of ontleend zijn aan introspectie, biedt een afgebakende, integrale teksteenheid het voordeel van het toeval (de voorbeelden worden niet gezocht maar gevonden), de variatie (door de auteur en de vertaler gebezigde verwoordingen in al hun verscheidenheid) en de samenhang (zoals die tot uiting komt in het netwerk van aan elkaar gerelateerde en op elkaar afgestemde vertaaloplossingen).

Uiteindelijk is de keuze gevallen op *Boven is het stil*,³ de veelgeprezen roman van de Nederlandse auteur Gerbrand Bakker, en met name op het eerste hoofdstuk. Daarin installeert hoofdpersoon Helmer zijn vader, die bedlegerig wordt, in een kamertje boven. Dit inhoudelijke gegeven zorgt ervoor dat de geselecteerde tekst draait rond positie en beweging, wat ondanks de beperkte omvang van het corpus (700 woorden) een relatief groot aantal voorbeeldzinnen oplevert.

Bakker beschrijft deze scène, die doordrenkt is van isolement en eenzaamheid, in uitgemeten en doeltreffende bewoordingen. Hiermee bereikt hij dat inhoud en vorm naadloos op elkaar aansluiten. Het lijkt wel of de auteur de typische kenmerken van het Nederlands ten top drijft. Immers, in vergelijking met de Romaanse talen neigt de Nederlandse schrijftaal – vooral dan de Noord-Nederlandse variant – naar nuchterheid en zakelijkheid. Dit uit zich onder meer in een sobere woordkeuze en een eenvoudige zinsbouw waarin korte zinnen en nevenschikking de toon aangeven. De critici zijn het erover eens dat de stijl van het boek alle lof verdient, zoals onder meer blijkt uit het volgende citaat: ‘Bakker probeert geen indruk te maken, zet geen borst op. De eenvoudige, bijna kale, heldere stijl van het boek is de grote kracht van dit goede debuut’ (*Het Parool*, 13 april 2006).

De roman is tot dusver vertaald in 21 talen, waaronder de zes talen die het voorwerp van dit artikel uitmaken: Catalaans (CAT), Duits (DE), Engels (EN), Frans (FR), Italiaans (IT) en Spaans (ES).⁴ De vertalingen staan stuk voor stuk op naam van doorgewinterde vertalers die zijn opgenomen in de lijst van het Nederlands Letterenfonds en het Vlaams Fonds voor de Letteren. Vanuit sociologisch oogpunt is voor vertalers in het literaire veld een belangrijke rol weggelegd: ze dragen actief bij aan het creëren van symbolische waarde en literair kapitaal, in die zin dat zij mede verantwoordelijk zijn voor de zichtbaarheid, het prestige en de literaire legitimatie die de broncultuur in de doelcultuur geniet (Bourdieu, 1992 en Casanova, 2002). Daarom vormen de bevindingen die uit de studie van een corpus van erkende en gewaardeerde literaire vertalingen naar

voren komen een waardevolle bijdrage aan de opleiding van aankomende literair vertalers.⁵

De bewegingswerkwoorden en in mindere mate ook de positiewerkwoorden vormen open categorieën en komen dus niet in aanmerking voor automatische detectie en classificatie. We hebben echter gebruik gemaakt van het programma ParaConc om de verschillende versies te aligneren en de handmatig opgespoorde positie- en bewegingswerkwoorden uit de brontekst gemakkelijk terug te vinden in de respectieve doelteksten.

Er zij op gewezen dat de onderzoeksresultaten vanwege de geringe omvang van de bestudeerde tekst slechts als voorlopig beschouwd kunnen worden.

3. Positie en beweging

In de contrastieve studie *Tra Germanico e Romanzo* concludeert Ross dat het grootste verschil tussen de werkwoordstelsels van de Germaanse en de Romaanse taalfamilie schuilt in de semantiek van actie en beweging zoals die wordt uitgedrukt op het niveau van het werkwoord: ‘La principale differenza tra gruppo germanico e gruppo romanzo riguarda la semantica verbale dell’azione e del movimento’ (2000, p. 167).

Hoewel ook binnen de traditionele taalkunde en de vergelijkende stilistiek al aandacht aan de bewegingsproblematiek werd besteed, zoals bijvoorbeeld blijkt uit Vinay & Darbelnet (1958) voor het Frans en het Engels, en Tesnière (1959) voor het Frans en het Duits, betekenden de opkomst van de cognitieve semantiek en cognitieve grammatica en de toenemende belangstelling voor ruimtelijke cognitie op dit gebied een ware doorbraak. Het was Talmy (1985, 1991 en 2000) die suggereerde dat talen kunnen worden ingedeeld in twee groepen, afhankelijk van de wijze waarop ze de bestanddelen van het bewegingsgebeuren (*motion event*) lexicaliseren in het werkwoord. In zijn definitie plaatst hij beweging en positie op dezelfde lijn en onderscheidt hij in het bewegingsgebeuren zes elementen (Figuur, Grond, Pad, Beweging, Manier en Oorzaak):

The basic motion event consists of one object (the ‘**Figure**’) moving or located with respect to another object (the reference-object or ‘**Ground**’). It is analyzed as having four components: besides ‘Figure’ and ‘Ground’, there are ‘Path’ and ‘Motion’. The ‘**Path**’ (with a capital P) is the course followed or site occupied by the Figure object with respect to the Ground object. ‘**Motion**’ (with a capital M) refers to the presence *per se* in the event of motion or location. [...] In addition to these internal components a Motion event can have a ‘**Manner**’ or a ‘**Cause**’. (Talmy, 1985, pp. 60-61)⁶

Enerzijds zijn er de S(atelliet)-talen, waar Beweging en Manier/Oorzaak vervat zijn in het werkwoord en het Pad wordt uitgedrukt door de zogeheten satellieten⁷ die het werkwoord vergezellen. Dit geldt voor de Germaanse talen. In de V(erb)-talen daarentegen drukt het werkwoord Beweging en Pad uit terwijl de overige bestanddelen van het bewegingsgebeuren – als ze al verschijnen – worden weergegeven door middel van syntactisch ondergeschikte componenten zoals bijwoordelijke bepalingen of bijzinnen. De Romaanse talen zijn hiervan een voorbeeld. In het eerste geval bevindt de semantische kern – het Pad – zich dus in de satelliet en in het tweede geval in het werkwoord. Het verschil tussen beide groepen komt duidelijk tot uiting in het volgende fragment⁸ uit *Boven is het stil*.

Voorbeeld 1: Beweging (NL, DE, EN versus FR, IT, CAT, ES)

NL ⁹	'Nee,' antwoordde ik. Ik draaide me om en liep de slaapkamer uit .
DE	»NEIN«, ANTWORTETE ICH. ICH DREHTE MICH UM UND GING AUS DEM ZIMMER. '[...] en ging uit de kamer.'
EN	'No,' I REPLIED, TURNING TO WALK OUT OF THE ROOM. '[...] om te lopen uit de kamer.'
FR	— NON. » J'AI TOURNÉ LES TALONS ET SUIS SORTI DE LA CHAMBRE. '[...] en ben gegaan uit de kamer.'
IT	'No.' HO GIRATO SUI TACCHI E SONO USCITO. '[...] en ben naar buiten gegaan.'
CAT	—NO —HE CONTESTAT. HE FET MITJA VOLTAI I HE SORTIT DE L'HABITACIÓ. '[...] en ben gegaan uit de kamer.'
ES	—NO —RESPONDÍ. ME DI LA VUELTA Y SALÍ DEL DORMITORIO. '[...] en ging uit de slaapkamer.'

In de drie Germaanse talen zit de Manier vervat in het werkwoord en het Pad in een satelliet, die op zijn beurt onlosmakelijk verbonden is met de Grond (hier de plaats van oorsprong van de beweging). In de vier Romaanse talen wordt de Manier niet uitgedrukt en zit het Pad vervat in het werkwoord. De Italiaanse versie dient te worden aangemerkt als 'typisch' Romaans, aangezien ze ook afziet van de Grond, die impliciet in het werkwoord aanwezig is en uit de context kan worden afgeleid.

Het volgende voorbeeld bewijst echter dat de realiteit zoals die tot uiting komt in het corpus complexer en hybrider is dan de gangbare prototypische voorbeelden doen vermoeden. Zoals Stolova (2015, p. 169) ook al zei: 'As often happens with typological studies, [Talmy's typological classification] might sometimes paint with a wide brush'.

Voorbeeld 2: Beweging (NL, DE, EN, FR, IT, CAT versus ES)

NL	Ik heb de dekens, lakens en de molton <i>van</i> het matras gerukt [...].
DE	ICH HABE DIE WOLLDECKEN, BETTÜCHER UND DIE MOLTONDECKE VON DER MATRAITZE GEZERRT [...]. 'Ik heb de dekens, lakens en de molton van het matras gerukt [...].'
EN	I RIPPED OFF THE BLANKETS, SHEETS AND UNDERSHEET [...]. 'Ik rukte weg de dekens, lakens en molton [...].'
FR	J' AI ARRACHÉ DU MATELAS COUVERTURES, DRAPS ET ALÈSE [...]. 'Ik heb gerukt van het matras dekens, lakens en molton [...].'
IT	HO TIRATO VIA LE COPERTE, LE LENZUOLA E IL COPRIMATERASSO. 'Ik heb weggetrokken de dekens, de lakens en de molton.'
CAT	HE TRET LES MANTES, ELS LLENÇOLS I LA FUNDA DEL MATALÀS D'UNA TIRADA. 'Ik heb getrokken de dekens, de lakens en de molton van het matras met een ruk.'
ES	HE QUITADO LAS MANTAS, LAS SÁBANAS Y EL MULETÓN QUE CUBRÍA EL COLCHÓN [...]. 'Ik heb verwijderd de dekens, de lakens en de molton die bedekte het matras.'

Het Nederlandse origineel en de Duitse vertaling geven de Manier van bewegen weer in het werkwoord, terwijl het Pad vervat zit in een voorzetsel dat vergezeld gaat van de Grond. Het Engels laat de Grond weg, waardoor de nadruk op de Manier komt te liggen en er derhalve sprake is van een 'typisch' Germaanse keuze. Opvallend is dat alle Romaanse varianten – met uitzondering van de Spaanse versie – naast het Pad ook de Manier behouden zonder dat deze optie bevreemdend of gekunsteld aandoet, hetzij door middel van een werkwoord dat Pad en Manier in zich verenigt (FR), hetzij door een werkwoord dat de Manier van bewegen uitdrukt en een partikel dat het Pad weergeeft (IT), hetzij door een neutraal werkwoord in combinatie met een voorzetsel dat het Pad weergeeft en een bijwoordelijke bepaling die de Manier uitdrukt (CAT). De verschillen tussen Romaanse en Germaanse talen lijken hier dus te vervagen. Men zou kunnen stellen dat de uitdrukking van Manier drie verschillende gradaties vertoont:

- ♦ al rukkend verwijderen (NL, DE, EN en FR)
- ♦ al trekkend verwijderen (IT en CAT 'met een ruk')
- ♦ verwijderen zonder meer (ES).

Volgens Talmy kan het typologische onderscheid tussen beide taalfamilies worden doorgetrokken naar de positiewerkwoorden. Terwijl in de Germaanse talen positie en Manier vaak samengaan, zozeer zelfs dat er in bepaalde gevallen sprake is van grammaticalisering en verplicht gebruik, komt de uitdrukking van positie in de Romaanse talen vaker voor rekening van algemene, neutrale werkwoorden

die geen verwijzing naar de ‘houding’ van de Figuur bevatten. In beide gevallen zit de semantische kern – de positie – vervat in de voorzetselcomponent of het bijwoord die het werkwoord vergezellen.

Voorbeeld 3: Positie (NL, DE versus EN, IT, CAT, ES)

NL	‘Ik lig hoog,’ zei hij.
DE	»ICH LIEGE HOCH«, STELLTE ER FEST. ‘Ik lig hoog [...].’
EN	‘I’M UP HIGH,’ HE SAID. ‘Ik ben hoog [...].’
FR	« JE SUIS BIEN HAUT, A-T-IL FAIT. ‘Ik ben goed hoog [...].’
IT	SI È IN ALTO, QUI. ‘Men is hoog, hier [...].’
CAT	— ESTIC MOLT AMUNT. ‘Ik ben heel hoog [...].’
ES	— ESTOY EN ALTO — DIJO. ‘Ik ben hoog [...].’

In de Nederlandse en de Duitse versie wordt de houding van de Figuur uitdrukkelijk weergegeven, maar in de Romaanse talen is dat niet het geval. Lemmens (2002, pp. 22-23) maakt in dit verband een onderscheid tussen ‘posture verbs’ en ‘existence verbs’ en stelt vast dat de Germaanse talen vooral aandacht besteden aan houding, terwijl de Romaanse talen focussen op existentie. Dit brengt hem ertoe te beamen dat de typologie van Talmy inderdaad van toepassing is op zowel bewegings- als positiewerkwoorden. In bovenstaand voorbeeld zien we echter dat het Engels afwijkt van de ‘typisch’ Germaanse tendens. Zoals Lemmens & Slobin (2008, p. 23) terecht opmerken, is hier sprake van ‘inter-Germaanse verschillen’: in het Nederlands gaan uitdrukking van positie en uitdrukking van Manier meestal verplicht hand in hand, maar in het Engels kan ook het algemene, neutrale bestaanswerkwoord *to be* gebruikt worden. Het Engels neemt met andere woorden een tussenpositie in. Dit blijkt ook uit het volgende voorbeeld.

Voorbeeld 4: Positie (NL, DE-FR, ES versus IT, CAT)

NL	In zijn voormalige slaapkamer lag een rechthoek stof <i>op</i> de grond [...].
DE	IN SEINEM EHEMALIGEN SCHLAFZIMMER LAG EIN RECHTECK STAUB AUF DEM BODEN [...]. ‘[...] lag een rechthoek stof op de grond.’
EN	IN HIS FORMER BEDROOM THERE WAS A RECTANGLE OF DUST ON THE FLOOR [...]. ‘[...] er was een rechthoek van stof op de vloer.’

Voorbeeld 4: Positie (NL, DE-FR, ES versus IT, CAT) (vervolg)

FR	<i>PAR TERRE, DANS SON ANCIENNE CHAMBRE, S'ÉTENDAIT UN RECTANGLE DE POUSSIÈRE [...].</i> 'Op de grond [...] verspreidde zich een rechthoek van stof.'
IT	<i>NELLA SUA VECCHIA CAMERA C'ERA UN RETTANGOLO DI POLVERE SUL PAVIMENTO [...].</i> '[...] er was een rechthoek van stof op de vloer.'
CAT	<i>AL TERRA DE LA SEVA ANTIGA HABITACIÓ HI HAVIA UN RECTANGLE DE POLS [...].</i> 'Op de grond [...] er was een rechthoek van stof.'
ES	<i>EN SU ANTIGUO DORMITORIO QUEDÓ UN RECTÁNGULO DE POLVO EN EL SUELO [...].</i> '[...] bleef een rechthoek van stof op de grond.'

Dit fragment lijkt tezelfdertijd te bevestigen dat met name in het Frans (zie onder meer Lemmens & Slobin, 2008 en Hiligsmann & Miceli, 2005), maar ook in de overige Romaanse talen, het gebruik van een neutrale variant concurreert met mogelijkheden waarin behalve de houding vaak ook andere semantische nuances centraal staan.

Dat is niet verwonderlijk, aangezien de typologie van Talmy noch op het gebied van beweging noch op het vlak van positie voorziet in exclusieve eigen kenmerken van de ene groep ten opzichte van de andere. Ze vestigt veeleer de aandacht op het bestaan van hoofdpatronen en nevenpatronen. Immers, in vele talen doen zich beide systemen voor. Of om het met de woorden van Talmy zelf te zeggen:

Any language uses only one of these types for the verb in its **most characteristic expression of Motion**. Here, 'characteristic' means that: (i) It is **colloquial** in style, rather than literary, stilted, etc. (ii) It is **frequent** in occurrence in speech, rather than only occasional. (iii) It is **pervasive**, rather than limited, that is, a wide range of semantic notions are expressed in this type. (Talmy, 1985, p. 62¹⁰)

Het ligt niet in onze bedoeling om hier het universele en absolute karakter van deze theorie op de proef te stellen. Zaak is dat ze ons vanuit praktisch oogpunt een analysemethode aanreikt die ons in de gelegenheid stelt de vertaalmogelijkheden van positie en beweging tussen verwante en minder verwante talen te bestuderen.

Het blijft overigens niet bij een louter typologisch onderscheid. De hierboven genoemde eigenschappen zijn tevens van invloed op de hoeveelheid en de aard van de informatie die wordt overgedragen. Slobin (1996a, 2000, 2004) merkt op dat S-talen veel informatie bevatten over de Manier van bewegen (lexicalisatie in het werkwoord). Dit gaat vaak gepaard met een gedetailleerde beschrijving van

het Pad (complexe combinatie van satellieten en uitdrukkelijke vermelding van de Grond), waardoor de setting nauwelijks beschreven hoeft te worden. V-talen van hun kant hechten meer belang aan de beschrijving van de setting, waardoor minder informatie over het Pad en de Grond vereist is. Informatie over de Manier wordt vaak weggelaten. Als ze toch aanwezig is, wordt ze meestal los van de werkwoordconstructie weergegeven, waardoor ze binnen de zinsconstructie een prominente plaats inneemt en dus op de voorgrond treedt, zoals uitvoerig wordt besproken in paragraaf 5 van de bijdrage van Ross in deze bundel. Kortom, bepaalde informatie die in de ene taalfamilie onmisbaar of van primordiaal belang is, wordt in de andere bijkomstig geacht en vice versa.

Dit alles heeft uiteraard gevolgen voor het vertalen. Ofschoon ook andere talencombinaties zijn bestudeerd (Lemmens & Slobin, 2008; Hiligsmann & Miceli, 2005; Ross, 2014, om er enkele te noemen), gelden het Engels en het Spaans als prototypen voor de twee verschillende typologische groepen (bijvoorbeeld Talmy, 1985, 1991, 2000; Slobin 1996a, 2000, 2004; Pascual Aransáez, 1999; Mora Gutiérrez, 2001; Ibarretxe-Antuñano, 2003; Cifuentes-Férez, 2008). Doorgaans stoelt dit soort onderzoek op twee soorten corpora: een vergelijkbaar corpus van romans in beide talen en een parallelcorpus van vertalingen. Grosso modo kan men stellen dat bij de vertaling uit het Engels in het Spaans – van S-taal in V-taal – veel informatie over de Manier van bewegen verloren gaat en dat complexe Pad-structuren vereenvoudigd worden en worden opgesplitst in afzonderlijke werkwoorden, zinsdelen of zinnen, terwijl bij het vertalen in omgekeerde richting – van V-taal in S-taal – informatie over de Manier wordt toegevoegd. Anderzijds blijkt dat het aantal ‘atypische’ structuren of nevenpatronen hoger ligt in vertaalde teksten dan in originele teksten. Dit sluit aan bij de zienswijze van Neubert (1985, p. 18), die het vertaalproces definieert als ‘source text induced target text production’. Het is alom bekend dat het contact met de brontekst en de brontaal de vertaler beïnvloedt bij zijn vertaalkeuzen. In dit verband zij gewezen op de zogenaamde universele eigenschappen van vertalingen zoals die onder meer geformuleerd zijn door Toury (1995, deel 4 – standaardisatie en interferentie), Baker (1993 – vereenvoudiging, explicitering, convergentie en normalisatie) en Tirkkonen-Condit (2004 – ondervertegenwoordiging van de eigen kenmerken van de doeltaal).

4. Corpusanalyse

Hoofdstuk 1 van *Boven is het stil* telt maar liefst 56 werkwoordconstructies¹¹ die beweging (40) of positie (16) uitdrukken op een totaal van slechts 700 woorden.

In 48 van de 56 voorbeelden wordt de Manier in het werkwoord uitgedrukt, wat in lijn is met de typologie van Talmy volgens welke Germaanse talen – waaronder het Nederlands – ‘maniergericht’ zijn. Er zijn echter slechts 4 voorbeelden die beantwoorden aan de andere kenmerkende eigenschap, namelijk het gebruik van complexe Pad-structuren (zie voorbeeld 9).

Uitgaande van de typologie van Talmy en de hierboven beschreven tendensen, volgens welke narratieve teksten in Germaanse talen vaker uiting geven aan de Manier van bewegen en neigen naar complexe Pad-constructies terwijl narratieve teksten in Romaanse talen veeleer aandacht besteden aan de beschrijving van de setting en de voorkeur geven aan eenvoudige Pad-structuren, komen we tot de volgende vertaalhypothese:

Tabel 1: Verwantschap tussen talen, vertaalkeuze en (on)gemarkeerdheid

Vertalen van positie en beweging	Tussen verwante talen	Tussen minder verwante talen
Behoud van brontaal- en brontekstcomponenten	ongemarkeerd	gemarkeerd

Als de patronen kloppen, zal een behoudsgezinde vertaling tussen verwante talen doorgaans worden beschouwd als ongemarkeerd, dat wil zeggen neutraal en in overeenstemming met de meer courante uitdrukkingwijze in de doeltaal. Bij minder verwante talen zal deze strategie daarentegen vaak aangemerkt worden als gemarkeerd, dat wil zeggen niet-neutraal en afwijkend van de meer courante uitdrukkingwijze in de doeltaal. Dit heeft tot gevolg dat de vertaalstrategie a) door de lezer als vreemd wordt ervaren, b) vanuit discursief oogpunt al te saillant op de voorgrond treedt, c) lijkt te beantwoorden aan de universele eigenschap van ondervertegenwoordiging van de eigen kenmerken van de doeltaal en d) eigenlijk onder de noemer van het exotiserend vertalen valt, al is deze term aanvankelijk in het leven geroepen om de vertaling van realia en culturele referenties te beschrijven. In bepaalde gevallen kan het behoud van de verschillende semantische componenten uit de brontekst echter als ongemarkeerde vertaaloplossing worden aangemerkt, zoals blijkt uit de voorbeelden 2 en 4.

In de onderstaande tabellen wordt een overzicht gegeven van de door de vertalers gebezigde vertaalstrategieën. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen werkwoorden van beweging (tabel 2) en werkwoorden van positie (tabel 3) voor het geval dat de vertalers in deze twee omstandigheden uiteenlopende oplossingen zouden hanteren. Uit de voorbeelden blijkt dat de vertaalstrategieën op zowel het vlak van beweging als dat van positie kunnen worden onderverdeeld in drie categorieën: behoud, vervanging of weglating van brontekstcomponenten.

Het valt meteen op dat de (ver)taaltendensen die gelden voor de bewegingswerkwoorden grotendeels samenvallen met de (ver)taalpatronen op het gebied van positie. De Engelse versie vormt de enige uitzondering op deze regel. Terwijl de bewegingscomponenten er haast net zo sterk behouden blijven als in de Duitse versie, ligt het aantal positiewerkwoorden nauwelijks boven die van de Romaanse talen en wordt positie net zoals in deze talen meermaals vervangen door een ander semantisch concept. Dit is in lijn met de bevindingen van Lemmens & Slobin (2008) en lijkt te bevestigen dat het Engels voor wat betreft de uitdrukking van positie sterker afwijkt van het Nederlands en het Duits dan op het vlak van beweging.

De overige versies vertonen over de gehele lijn een soortgelijk gedrag. De voorbeelden uit de Duitse vertaling lijken wel een kloon van het Nederlandstalige origineel. In maar liefst 47 van de 60 gevallen is gekozen voor een behoudsgezinde vertaling, met een score van 39 oplossingen die zowel de semantische componenten als de (morfo)syntactische structuur bewaren. Vanaf het Engels en vooral als we overstappen naar de Romaanse taalfamilie neemt het behoud van het aantal brontaal- en brontekstcomponenten echter geleidelijk af terwijl het aantal weglatingen toeneemt. Deze tendens zet zich door van het Engels over het Frans en het Italiaans tot het Catalaans.

Tabel 2: Vertaalstrategieën per taal (beweging)

BEWEGING						
	DE	EN	FR	IT	CAT	ES
Behoud	35	32	27	25	22	29
van vorm en inhoud	27	23	17	13	13	17
van inhoud, maar niet van vorm	2	2	7	7	6	5
met versterking van Manier	3	4	1	1	0	1
met versterking van Pad	1	1	2	4	3	6
met complexere Pad-structuur	2	2	0	0	0	0
Vervanging	2	4	4	4	5	3
van perspectief	0	2	3	2	3	2
van concept	2	2	1	2	2	1
Weglating	3	4	9	11	13	8
volledig	1	0	0	0	0	0
van Manier	0	1	3	4	10	6
van Grond	2	3	4	6	2	2
van Pad	0	0	2	1	1	0

Tabel 3: Vertaalstrategieën per taal (positie)

POSITIE						
	DE	EN	FR	IT	CAT	ES
Behoud	12	8	6	5	5	8
van vorm en inhoud ¹²	12	7	5	5	5	8
van inhoud, maar niet van vorm	0	1	1	0	0	0
Vervanging	3	3	4	4	3	3
van perspectief	2	0	1	1	1	0
van concept	1	3	3	3	2	3
Weglating	1	5	6	7	8	5
volledig	1	1	2	2	1	0
van Manier	0	3	4	5	6	5
van Grond	0	1	0	0	1	0

De Spaanse versie is een buitenbeentje. Vreemd genoeg staat ze in tal van opzichten dichter bij de Engelse versie dan bij de andere Romaanse talen. Ze bevindt zich ergens tussen de Engelse en de Franse tekst in. Ondanks de grote morfologische gelijkenissen tussen het Catalaans en het Spaans en het feit dat beide versies bij dezelfde uitgever zijn verschenen, lopen de vertaaloplossingen van de Catalaanse vertaalster en de Spaanse vertaler vaak sterk uiteen. Dat is wellicht toe te schrijven aan individuele keuzen.¹³

Een gedetailleerde analyse van de vertaalkeuzen legt bovendien de volgende patronen bloot. In de Romaanse versies wordt de inhoud zoals verwacht vaker in een andere vorm gegoten dan in de Germaanse versies.¹⁴ De Duitse en de Engelse vertaler leggen in sommige gevallen meer nadruk op de Manier van bewegen dan het origineel en kiezen soms voor een complexere Pad-structuur, terwijl de Romaanse versies – met name de Italiaanse, de Catalaanse en in het bijzonder de Spaanse – de neiging hebben om het Pad inhoudelijk te versterken en de Manier van bewegen achterwege te laten. De vervangingsstrategieën zijn eerder zeldzaam en brengen nauwelijks verschillen tussen de bestudeerde taalversies aan het licht. Met betrekking tot de positiewerkwoorden moet gezegd dat zowel de Romaanse talen als het Engels vaak kiezen voor weglating en meer dan eens een andere semantische nuance toevoegen.

In wat volgt worden de voornoemde vertaalstrategieën nader toegelicht aan de hand van enkele voorbeelden uit het corpus.

Voorbeeld 5

NL	Ik heb vader <i>naar</i> boven gedaan .
DE	ICH HABE VATER NACH OBEN GESCHAFFT. 'Ik heb vader naar boven gedaan.'
EN	I'VE PUT FATHER UPSTAIRS. 'Ik heb gezet vader boven.'
FR	J'AI MIS PAPA LÀ-HAUT. 'Ik heb gezet pappa daarboven'
IT	HO MESSO MIO PADRE DI SOPRA. 'Ik heb gezet mijn vader boven.'
CAT	HE PUJAT EL PARE A DALT. 'Ik heb gedragen de vader naar boven.'
ES	HE LLEVADO A PADRE ARRIBA. 'Ik heb gedragen vader naar boven.'

In deze openingszin zet Gerbrand Bakker de toon van zijn roman. Met het schijnbaar neutrale werkwoord *doen*, dat bewust gekozen is en een essentiële functie uitoefent, geeft hij te kennen dat hoofdpersoon Helmer zijn vader als een voorwerp beschouwt en behandelt. Dit aspect komt zeer expliciet tot uiting in de Duitse versie (*schaffen*) en blijft ook behouden in de Engelse, Franse en Italiaanse vertaling, maar verdwijnt in het Catalaans en het Spaans, waar in beide gevallen een werkwoord wordt gebruikt dat ook gewoon op personen van toepassing is en dus gekozen wordt voor weglating.

Het bestudeerde hoofdstuk staat bol van dit soort (schijnbaar) neutrale, algemene werkwoorden die een onmiskenbare bijdrage leveren aan de eenvoudige en sobere stijl van de auteur en in sommige gevallen, zoals in het voorbeeld hierboven, ook vanuit inhoudelijk oogpunt een belangrijke rol spelen.¹⁵ In deze voorbeelden blijft er bij het vertalen ruimte over om de Manier van bewegen sterker uit te drukken dan in het origineel, een vertaalstrategie waarvan de Duitse en de Engelse vertaler zich meermaals bedienen.

Voorbeeld 6

NL	Ik zette een van de twee ramen <i>op</i> het haakje.
DE	ICH STIEß EINEN DER BEIDEN FENSTERFLÜGEL AUF UND HAKTE IHN FEST. 'Ik duwde een van de twee raamvleugels open en haakte het vast.'
EN	I OPENED ONE OF THE TWO WINDOWS AND USED THE HOOK TO SET IT AJAR. 'Ik opende een van de twee ramen en gebruikte het haakje om te zetten het halfopen '
FR	J'AI ENTROUVERT UNE DES DEUX FENÊTRES ET JE L'AI BLOQUÉE AVEC LE CROCHET. 'Ik heb half geopend een van de twee ramen en ik heb het geblokkeerd met het haakje.'

Voorbeeld 6 (vervolg)

IT	HO APERTO UNA DELLE DUE FINESTRE E L'HO BLOCCATA CON IL GANCETTO. 'Ik heb geopend een van de twee ramen en heb het geblokkeerd met het haakje.'
CAT	HE DEIXAT AJUSTADA UNA DE LES DUES FINESTRES. 'Ik heb gelaten op een kier een van de twee ramen.'
ES	DEJÉ ENTREABIERTA UNA DE LAS DOS VENTANAS. 'Ik liet halfopen een van de twee ramen.'

Het gebruik van het plaatsingswerkwoord *zetten* zorgt in het Nederlands voor een buitengewoon gecondenseerde uitdrukkingwijze die in het merendeel van de vertalingen wordt opgesplitst in twee delen in een poging om alle componenten uit de brontekst te bewaren (*openen* en *vasthouden*), wat uiteraard gevolgen heeft voor de zinslengte en dus voor de stijl. Het Catalaans en het Spaans kiezen voor beknoptheid en beperken zich tot het resultaat van de beweging (*openlaten*) zonder het instrument te vermelden. Om deze weglating te compenseren voegen ze toe dat het raam halfopen staat, een aspect dat ook in de Engelse en de Franse vertaling expliciet aanwezig is. De Duitse vertaler versterkt opnieuw de Manier van bewegen (*stoßen*), terwijl de Engelse vertaler kiest voor het neutrale *to open*.

Voorbeeld 7

NL	[...] alleen aan de bovenste takken van de kromme es in de voortuin zaten nog een paar verfrommelde bladeren.
DE	[...] NUR AN DEN HÖCHSTEN ZWEIGEN DER KRUMMEN ESCHEN IM VORGARTEN HINGEN NOCH EIN PAAR VERSCHRUMPELTE BLÄTTER. '[...] hingen nog een paar verfrommelde bladeren.'
EN	[...] THERE WERE ONLY A FEW CRUMPLED LEAVES LEFT ON THE TOPMOST BRANCHES OF THE CROOKED ASH IN THE FRONT GARDEN. '[...] Er waren slechts/maar enkele verfrommelde bladeren over.'
FR	[...] SEULES LES PLUS HAUTES BRANCHES DU FRÊNE TORDU, DEVANT LA FERME, PORTAIENT ENCORE QUELQUES FEUILLES FRIPÉES. '[...] droegen nog enkele verfrommelde bladeren.'
IT	[...] SOLO SUI RAMI PIÙ ALTI DEL FRASSINO CURVO DEL GIARDINO ERA RIMASTA ANCORA QUALCHE FOGLIA ACCARTOCCIATA. '[...] was (over)gebleven nog een enkel verfrommeld blad.'
CAT	[...] AL FREIXE TORT DEL JARDÍ NOMÉS LI QUEDEN UNES QUANTES FULLES ARRUGADES A LES BRANQUES MÉS ALTES. '[...] blijven maar enkele verfrommelde bladeren (over).'
ES	[...] SÓLO EN LAS RAMAS SUPERIORES DEL TORCIDO FRESNO DEL JARDÍN DELANTERO QUEDABAN AÚN UN PAR DE ARRUGADAS HOJAS. '[...] bleven nog een paar verfrommelde bladeren (over).'

In tegenstelling tot de andere Germaanse talen laat het Engels de Manier achterwege. In de Romaanse taalversies maakt de positie plaats voor het wederom resultaatgerichte concept van '(over)blijven'. De enige uitzondering hierop is de Franse versie, waarin zich een wisseling van perspectief voordoet, namelijk een subjectwisseling: 'de takken droegen bladeren' in plaats van 'aan de takken zitten bladeren'.

Voorbeeld 8

NL	Heel in de verte zag ik drie fietsers <i>over</i> de dijk gaan .
DE	IN GROßER ENTFERNUNG SAH ICH DREI RADFAHRER <i>AUF</i> DEM DEICH. '[...] zag ik drie fietsers op de dijk.'
EN	OFF IN THE DISTANCE I SAW THREE CYCLISTS RIDING ALONG THE DYKE. '[...] ik zag drie fietsers rijdend langs de dijk.'
FR	J'AI VU, DANS LE LOINTAIN, TROIS CYCLISTES ROULANT SUR LA DIGUE. '[...] ik heb gezien [...] drie fietsers rijdend op de dijk.'
IT	IN LONTANANZA HO VISTO TRE CICLISTI <i>SULLA</i> STRADA DELL'ARGINE. '[...] ik heb gezien drie fietsers op de weg van de dijk.'
CAT	MOLT LLUNY, HE VIST TRES CICLISTES <i>PEL</i> DIC. '[...] ik heb gezien drie fietsers over/langs de dijk.'
ES	MUY A LO LEJOS VI A TRES CICLISTAS QUE IBAN POR EL DIQUE. '[...] zag ik drie fietsers die gingen over de dijk.'

Uit de bovenstaande tabellen blijkt dat de Spaanse vertaler er uitzonderlijk vaak voor kiest om alle elementen uit de brontaal en de brontekst zo getrouw mogelijk weer te geven. In dit geval is hij de enige die het neutrale, algemene bewegingswerkwoord uit het origineel precies overneemt, zonder dat deze keuze evenwel vreemd aandoet, al zit zij verpakt in een relatieve bijzin. In het Duits en het Catalaans wordt het bewegingswerkwoord weggelaten. De Engelse en de Franse versie kiezen voor een specifiekere werkwoord. In de Italiaanse vertaling ten slotte duidt de geraffineerde toevoeging van het zelfstandig naamwoord *strada* impliciet aan dat de fietsers *rijden*.

Voorbeeld 9

NL	Ik rolde het [tapijt] op en droeg het <i>door</i> het melklokaal <i>naar</i> buiten [...].
DE	ICH ROLLTE IHN AUF UND TRUG IHN <i>DURCH</i> DIE MILCHKAMMER <i>INS</i> FREIE. 'Ik rolde het op en droeg het door het melklokaal naar buiten.'
EN	I ROLLED UP THE CARPET AND CARRIED IT <i>THROUGH</i> THE MILKING PARLOUR <i>TO</i> THE MIDDLE OF THE YARD [...]. 'Ik rolde op het tapijt en droeg het door het melklokaal naar het midden van het erf [...].'

Voorbeeld 9 (vervolg)

FR	JE L'AI ROULÉE ET L'AI EMPORTÉE DEHORS EN PASSANT PAR LA LAITERIE [...]. 'Ik heb het opgerold en heb het buiten gedragen, passerend door de melkkamer [...].'
IT	L'HO ARROTOLATA E, PASSANDO PER LA SALA DEL LATTE, L'HO PORTATA FUORI [...]- 'Ik heb het opgerold en, passerend door de melkkamer, heb ik het gedragen buiten [...].'
CAT	L'HE ENROTLLADA I ME L'HE ENDUTA CAP A FORA PASSANT PER LA SALA DE MUNYIR [...]. 'Ik heb het opgerold en heb me het gedragen naar buiten passerend door de melkkamer [...].'
ES	LO ENROLLÉ Y LO SAQUÉ POR EL ORDEÑADERO AFUERA [...]. 'Ik rolde het op en haalde het door de melkkamer naar buiten [...].'

Dit is een van de weinige voorbeelden met een dubbele Pad-structuur. De verschillende componenten blijven in alle vertalingen bewaard, al worden er uiteenlopende vertaalstrategieën gehanteerd. Het Duits en het Engels nemen de structuur uit de brontekst over omdat dit soort structuren in deze talen net zoals in het Nederlands algemeen gangbaar is. De Spaanse vertaler kiest voor een bewegingswerkwoord waarin het Pad vervat zit, wat hem in de gelegenheid stelt slechts één werkwoord te gebruiken om het 'naar buiten brengen' uit te drukken. Het behoud van het werkwoord *dragen* brengt de andere Romaanse vertalers ertoe een klassieke vertaalstrategie te hanteren: ze voegen aan de voorzetselcomponent met *door* het gerundium van een Pad-werkwoord toe.

Voorbeeld 10

NL	Een paar kauwen schrokken van de onverwacht luide klap en vlogen op uit de bomen [...].
DE	EIN PAAR DOHLEN ERSCHRACKEN BEI DEM UNERWARTET LAUTEN KNALL UND FLOGEN AUS DEN BÄUMEN AUF [...]. '[...] en vlogen uit de bomen op.'
EN	STARTLED BY THE SURPRISINGLY LOUD BANG, A FEW JACKDAWS FLEW UP OUT OF THE TREES [...]. '[...] en vlogen op weg uit de bomen.'
FR	EFFRAYÉS PAR LA FORCE SOUDAINE DU BRUIT, DEUX OU TROIS CHOUCAS SE SONT ENVOLÉS DES ARBRES [...]. '[...] en zijn opgevlogen van de bomen.'
IT	DUE O TRE TACCOLE, SPAVENTATE DAL TONFO, SONO VOLATE VIA DAGLI ALBERI [...]. '[...] en zijn gevlogen weg uit de bomen.'
CAT	L'ESTRÈPIT INESPERAT HA ESPANTAT UN PARELL DE GRALLES QUE HAN FUGIT VOLANT DELS ARBRES [...]. '[...] en zijn gevluht vliegend van de bomen.'
ES	UN PAR DE GRAJILLAS SE ASUSTARON POR EL CHOQUE INESPERADAMENTE SONORO Y REMONTARON EL VUELO, ABANDONANDO LOS ÁRBOLES [...]. '[...] en namen terug de vlucht, verlatend de bomen.'

In deze heel gewone ‘typisch’ Germaanse constructie wordt de Manier uitgedrukt in het werkwoord, het Pad in de satelliet en de Grond in de voorzetselcomponent. In de Romaanse talen komt de nadruk te liggen op het ‘wegvliegen’ en is de opwaartse beweging – een vanzelfsprekende informatie – slechts impliciet aanwezig. In zijn poging om de brontekst zo getrouw mogelijk weer te geven maakt de Spaanse vertaler hier gebruik van een sterk gemarkeerde vertaaloplossing die expliciet het *opvliegen* weergeeft. Het Catalaans voegt de nuance van het *vluchten* toe. In het Frans en het Italiaans is gekozen voor de neutrale variant.

5. Conclusie

Kant-en-klaaroplossingen zijn hier duidelijk niet aan de orde. Er bestaan geen vaste regels of normen om beweging en positie te vertalen. Men kan echter wel spreken van tendensen en hoofd- en nevenpatronen. Zo wordt bevestigd dat bij het vertalen in een andere Germaanse taal de structuren uit de brontekst vaak woordelijk kunnen worden overgenomen, terwijl vertalers in een Romaanse taal doorgaans meer moeten jongleren om een oplossing te vinden die in de structuur van de doeltaal past en tegelijkertijd ook het origineel zo volledig mogelijk weergeeft zonder dat de informatie te vanzelfsprekend wordt geacht of ten koste gaat van de stijl. Hoewel de drie hoofdstrategieën – behoud, vervanging en weglating – in alle talencombinaties voorkomen, verschilt hun frequentie van taalfamilie tot taalfamilie en deels ook van taal tot taal. Uiteraard mag de rol van individuele vertaalkeuzen en cultureel bepaalde elementen zoals vertaaltraditie niet over het hoofd worden gezien.

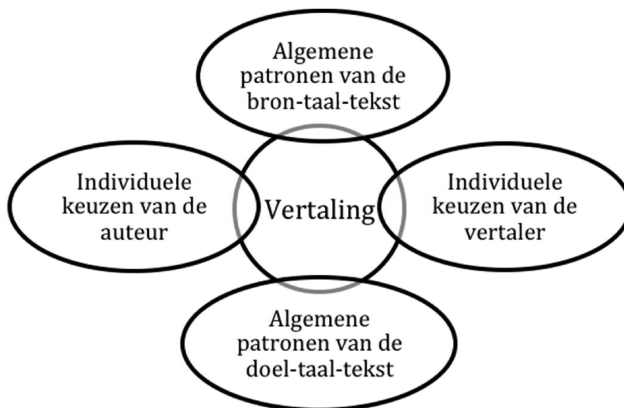
Het lijkt geen twijfel dat typologische classificaties en ad hoc geselecteerde ‘typische’ voorbeelden helpen om patronen te onderscheiden, maar de realiteit is complex en laat zich niet of slechts gedeeltelijk onderbrengen in vakjes. De Spaanse vertaling bewijst overigens dat de rol van de vertaler beslissend is. Een vertaler die bewust of onbewust neigt naar behoud van de inhoud en de vorm van de brontekst kan de tendensen van de doeltaal doorbreken, wat overigens niet per se tot een gemarkeerde vertaaloplossing hoeft te leiden.

Welke conclusies kunnen hieruit worden getrokken voor het vertaalonderwijs? Om te beginnen is het van wezenlijk belang dat vertalers in opleiding zich bewust zijn van de vertaalproblemen, van de mogelijke vertaaloplossingen en van hun implicaties. Zij moeten op zodanige wijze getraind worden in de analyse van de brontekst dat zij een onderscheid kunnen maken tussen constructies die eenvoudigweg eigen zijn aan de brontaal (ongemarkeerd in de brontekst) en constructies die zijn toe te schrijven aan een bewuste keuze van de auteur (gemarkeerd en functioneel in de brontekst). Die kennis zal hen in de gelegenheid

stellen om een weldoordachte vertaalstrategie uit te zetten en de gemaakte vertaalkeuzen terdege te rechtvaardigen.

De in het corpus meest gebezigde optie is om in de vertaling slechts die constructies te markeren die de auteur markeert en geen constructies te markeren die in de brontekst ongemarkeerd zijn. Anders gezegd, de louter aan de brontaal gebonden elementen worden indien nodig aangepast aan de patronen van de doeltaal en de relevante auteursgebonden elementen van inhoudelijke of stilistische aard blijven ook in de vertaling behouden. Doel van deze werkwijze is om met de vertaling een soortgelijk effect te bereiken als met het origineel. De Spaanse vertaler lijkt echter vanuit taalkundig oogpunt te kiezen voor een veeleer exotiserende aanpak die in sommige opzichten sterker aanleunt bij de Germaanse dan bij de Romaanse taalpatronen. Dit heeft niets te maken met kwaliteit, maar des te meer met vertaalkeuzen en vertaalstrategieën. De vertaler in opleiding moet beseffen dat in dit geval bepaalde vertaaloplossingen in de doeltaal gemarkeerd zijn en dus een bevreemdend effect bij het lezerspubliek kunnen teweegbrengen. Zaak is dat hij zich niet blindelings laat ‘contamineren’ door de patronen van de brontaal. Om dit soort nuances naar behoren te kunnen inschatten volstaat het uiteraard niet om een C1 of C2-taalvaardigheidsniveau voor te leggen. Ze vergen een grondige, contrastieve kennis van de taalkundige en stilistische kenmerken van zowel de brontaal als de doeltaal en de nodige vertaalcompetentie.

Om kort te gaan, vertalen van beweging en positie is een creatief proces waarin tal van factoren met elkaar verstrengeld zijn. Uitgaande van de taalkundige patronen, de door de auteur gemaakte keuzen en de beschikbare vertaalstrategieën mixt elke vertaler de ingrediënten tot een persoonlijke cocktail met als gevolg dat er eigenlijk zoveel recepten als vertalers zijn.¹⁶

Figuur 1: Vertalen en vertaalfactoren

De resultaten van de corpusanalyse werpen tevens een reeks praktische vragen op. Gelet op het feit dat bij vertalen tussen verwante talen constructies vaak zo goed als woordelijk kunnen worden overgenomen en het vertalen dus kennelijk minder tijd en inspanning vergt, kan men zich afvragen of het zinvol is om de opbouw en de duur van vertaalonderwijsprogramma's aan deze bevindingen aan te passen en eventueel gecombineerde vertaalmodules voor verwante talen aan te bieden, bijvoorbeeld Vertalen uit het Duits en het Nederlands in het Spaans.

Uiteraard hebben deze conclusies slechts een voorlopig karakter en moeten ze getoetst worden aan andere literaire teksten, andere auteurs, andere vertalers, andere talencombinaties en andere vertaalproblemen om veralgemeend te kunnen worden.

NOTEN

- 1 Deze uitgesproken belangstelling voor de gelijkenissen en verschillen die zich voordoen tijdens het vertalen binnen eenzelfde taalfamilie of binnen verschillende taalfamilies is toe te schrijven aan mijn eigen ervaring als vertaaldocente en als (literair) vertaalster uit verschillende Germaanse en Romaanse talen in het Nederlands en het Spaans.
- 2 Dit tweespan staat centraal binnen de activiteiten van het researchteam *Aproximación a una teoría de la traducción literaria a través de su didáctica (TRADLIT)* van de Universiteit van Salamanca, dat zich, onder leiding van hoofdonderzoekster Belén Santana, tot taak stelt om vanuit de onderwijs- en vertaalpraktijk een theorie van het literair vertalen te ontwikkelen. Het voornaamste doel is om via analyse van vertalingen gemaakt door studenten en door ervaren literair vertalers vertaalproblemen bloot te leggen en oplossingen aan te dragen die de didactiek en dus ook de praktijk van het literair vertalen ten goede komen.
- 3 De namen van de vertalers en uitgeverijen staan vermeld onder 'Corpus'.
- 4 Zie Nederlands Letterenfonds: <http://www.letterenfonds.nl/nl/boek/494/boven-is-het-stil>; geraadpleegd op 12 juli 2015. Helaas bestaat er geen Portugese versie van *Boven is het stil*.
- 5 Het ligt niet in onze bedoeling om de vertaalopties van de verschillende vertalers te beoordelen. De bespreking van de voorbeelden heeft een louter descriptief karakter.
- 6 De aanduidingen in vet zijn door ons aangebracht.
- 7 'Satellites are certain immediate constituents of a verb root other than inflections, auxiliaries, or nominal arguments. They relate to the verb root as periphery (or modifiers) to a head. A verb root together with its satellites forms a constituent in its own right [...].' (Talmy, 1985, p. 102).
- 8 De volgorde waarin de taalversies worden genoemd, is niet willekeurig, maar beantwoordt aan de mate waarin ze met elkaar verwant zijn. Ofschoon er thans

geen algemeen aanvaarde interne classificatie van de Germaanse en Romaanse taalfamilies voorhanden is, stelt de analyse van de positie- en bewegingswoorden ons in de gelegenheid de verhoudingen nader te bepalen, althans met betrekking tot het bestudeerde corpus. Het Duits staat duidelijk het dichtst bij het Nederlands, het Engels sluit vanuit morfologisch oogpunt aan bij het Nederlands en het Duits maar vertoont bijwijlen een Romaans aandoende polysemie, het Frans is een beetje een geval apart, het Italiaans leunt aan bij het Frans maar ook bij het Catalaans, dat op zijn beurt grote gelijkenissen vertoont met het Spaans. De vertalingen zijn om louter taalkundige redenen ‘terugvertaald’ in het Nederlands. De glossen maken de verschillende nuances op het gebied van positie en beweging zichtbaarder.

- 9 Kleurenlegende: lichtgrijs voor de Germaanse talen, donkergrijs voor de Romaanse talen en zwart met witte letters voor de versies die om diverse redenen uit de toon vallen.
- 10 De aanduidingen in vet zijn door ons aangebracht.
- 11 Er worden uitsluitend absolute cijfers vermeld omdat het aantal gegevens te gering is om met percentages te werken en statistische methoden toe te passen.
- 12 De inhoud verwijst naar de semantische componenten en de vorm heeft betrekking op de (morfo)syntactische structuur.
- 13 Ook algemene, culturele verschillen inzake vertaaltraditie en vertaalbeleid kunnen een rol spelen, zoals onder meer wordt aangetoond in Ross, Pos & Mertens (2012) voor het vertalen van prozatatels, realia, anderstalige elementen, herhalingen en ironie. Om een beter inzicht te krijgen in de eventuele invloed van deze factor op het vertalen van positie en beweging is echter meer onderzoek nodig en dient het corpus te worden uitgebreid.
- 14 De voorkeur gaat daarbij uit naar toevoeging van een bijwoordelijke bepaling (zie voorbeeld 2 CAT), een gerundium (zie voorbeeld 10 FR, IT en CAT) of een zelfstandig naamwoord (zie voorbeeld 8 IT), dan wel opsplitsing in afzonderlijke werkwoorden (zie voorbeeld 6 DE, EN, FR en IT).
- 15 ‘En face des langues romanes, les langues germaniques n’emploient que très peu de verbes généraux. On peut dire que ces langues procèdent directement à la spécialisation [...]’ (Herslund, 2014, p. 76). Het bestudeerde fragment bevat juist een grote hoeveelheid algemene werkwoorden. Hieruit blijkt hoezeer de auteur de taal en haar patronen uit stilistische overwegingen naar zijn hand kan zetten.
- 16 Zoals we al eerder hebben onderstreept, mag ook de invloed van de vertaaltraditie en het vertaalbeleid niet worden onderschat.

CORPUS

Bakker, G. (2006). *Boven is het stil*. Amsterdam: Cossee.

Bakker, G. (2008). *Oben ist es still*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. Vertaling van Andreas Ecke.

Bakker, G. (2008). *The twin*. London: Harvill Secker. Vertaling van David Colmer.

- Bakker, G. (2009). *Là-haut, tout est calme*. Paris: Gallimard. Vertaling van Bertrand Abraham.
- Bakker, G. (2009). *C'è silenzio lassù*. Milano: Iperborea. Vertaling van Elisabetta Svaluto Moreolo.
- Bakker, G. (2012). *A dalt tot està tranquil*. Barcelona: Rayo Verde. Vertaling van Maria Rosich.
- Bakker, G. (2012). *Todo está tranquilo arriba*. Barcelona: Rayo Verde. Vertaling van Julio Grande.

BIBLIOGRAFIE

- Baker, M. (1993). Corpus linguistics and translation studies: Implications and applications. In M. Baker, G. Francis & E. Tognini-Bonelli (Red.), *Text and technology: In honour of John Sinclair* (pp. 233-250). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Bourdieu, P. (1992). *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil.
- Casanova, P. (2002). Consécration et accumulation de capital littéraire. La traduction comme échange inégal. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 144, 7-20.
- Cifuentes-Férez, P. (2008). La traducción de manera de movimiento en textos narrativos del inglés al español. In R. Monroy Casas & A. Sánchez Pérez (Red.), *25 años de lingüística en España* [Actas del XXV Congreso de AESLA] (pp. 1001-1009). Murcia: Universidad de Murcia.
- Herslund, M. (2014). Mouvement et déplacement: Typologie des verbes de mouvement en roman et en germanique. In I. Korzen, A. Ferrari & A.-M. De Cesare (Red.), *Tra romanistica e germanistica: lingua, testo, cognizione e cultura / Between Romance and Germanic: Language, text, cognition and culture* (pp. 75-94). Bern: Peter Lang.
- Hilgsmann, Ph. & Miceli, M. (2005). Positie- en bewegingswerkwoorden in het Nederlands en in het Frans: een verkennende contrastieve analyse. In Ph. Hilgsmann, G. Janssens & J. Vromans (Red.), *Woord voor woord, zin voor zin. Liber Amicorum voor Siegfried Theissen* (pp. 243-260). Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Ibarretxe-Antuñano, I. (2003). What translation tells us about motion: a contrastive study of typologically different languages. *International Journal of English Studies*, 3(2), 151-176.
- Lemmens, M. (2002). The semantic network of Dutch posture verbs. In J. Newman (Red.), *The linguistics of sitting, standing, and lying* (pp. 103-139). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Lemmens, M. & Slobin, D.I. (2008). Positie- en bewegingswerkwoorden in het Nederlands, het Engels en het Frans. *Verslagen en Mededelingen van de Handelingen van de Koninklijke Academie voor Taal- en letterkunde*, 118(1), 17-32.
- Mora Gutiérrez, J. P. (2001). *Directed motion in English and Spanish*. Estudios de Lingüística del Español 11. Barcelona: Universidad Autónoma de Barcelona.
- Neubert, A. (1985). *Text and translation*. Übersetzungswissenschaftliche Beiträge 8. Leipzig: Enzyklopädie.
- Pascual Aransáez, C. (1999). A cognitive analysis of the cross-linguistic differences between English and Spanish motion verbs and the Spanish translator's task. *Cuadernos de Investigación Filológica*, 15, 127-136.
- Ross, D. (2000). *Tra Germanico e Romanzo. Un approccio morfosintattico*. Trieste: Lint Editoriale Associati.

- Ross, D. (2014). Speciale effecten in het Nederlands: lexicalisatie van beweging. In L. Degand, Ph. Hilgsmann, L. Rasier, M. Sergier, S. Vanasten, K. van Goethem (Red.), *In het teken van identiteit: taal en cultuur van de Nederlanden* (pp. 221-228). Louvain-la-Neuve: UCL Presses Universitaires de Louvain.
- Ross, D., Pos, A. & Mertens, M. (Red.) (2012). *Ieder zijn eigen Grunberg. Vertaling, promotie en receptie in Italië, Spanje, Catalonië, Portugal en Roemenië*. Lage Landen Studies 3. Gent: Academia Press.
- Slobin, D.I. (1996a). Two ways to travel: Verbs of motion in English and Spanish. In M. Shibatani & S. A. Thompson (Red.), *Grammatical constructions: their form and meaning* (pp. 195-219). Oxford: Oxford University Press.
- Slobin, D.I. (1996b). From 'thought and language' to 'thinking for speaking'. In J. J. Gumperz & S.C. Levinson (Red.), *Rethinking linguistic relativity* (pp. 70-96). Cambridge: Cambridge University Press.
- Slobin, D.I. (2000). Verbalized events. A dynamic approach to linguistic relativity and determinism. In S. Niemeier & R. Dirven (Red.), *Evidence for linguistic relativity* (pp. 107-138). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Slobin, D.I. (2004). The many ways to search for a frog: linguistic typology and the expression of motion events. In S. Strömquist & L. Verhoeven (Red.), *Relating events in narrative, vol. II: Typological and contextual perspectives* (pp. 219-257). Mahwah, NJ/London: Erlbaum.
- Talmy, L. (1985). Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In T. Shopen (Red.), *Language typology and syntactic description* (pp. 57-149), Vol. III. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy, L. (1991). Path to realization: a typology of event conflation. *Berkeley Linguistic Society*, 7, 480-519.
- Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Stolova, N.I. (2015). *Cognitive linguistics and lexical change. Motion verbs from Latin to Romance*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Tesnière, L. (1959). *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Tirkkonen-Condit, S. (2004). Unique items – over- or under-represented in translated language? In A. Mauranen & P. Kujamäki (Red.), *Translation universals: Do they exist?* (pp. 177-184). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Toury, G. (1995). *Descriptive translations studies and beyond* (pp. 259-280). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Vinay, J. P. & Darbelnet, J. (1958). *Stylistique comparée du français et de l'anglais*. Paris: Didier.

PRE- EN POSTPOSITIECONSTITUENTEN IN HET NEDERLANDS EN HET TURKS IN VERGELIJKEND OPZICHT

Mustafa Güleç

Universiteit van Ankara, DTCF, Turkije

PRE- AND POSTPOSITIONS IN DUTCH AND TURKISH IN COMPARATIVE PERSPECTIVE

In this study, I discuss first some methodological topics in contrastive linguistics, which are related to linguistic typology, and some problems arising from these issues. Successively and in the same context, I try to demonstrate some conceptual-grammatical contrasts between Turkish and Dutch concerning pre- and postpositions as part of noun and verb phrases, which are evaluated in the light of concepts such as synthetic/analytic and verb-framed/satellite-framed. As a result of this structural analysis and related discussion, one can see that conceptual-grammatical contrasts between the two languages go sometimes far beyond these concepts, so they should be re-handled accordingly, particularly with a view on translation and bilingual language teaching.

Keywords: Conceptual-grammatical Contrast; Pre- and Postpositions; Noun-verb Phrases; Turkish; Dutch

■ ■ ■

1. Inleiding

De taaltypologie is een tak van de taalwetenschap die een bijzonder nuttige rol kan spelen in de vertaalpraktijk en het vreemdetaalonderwijs. Vergelijkend taaltypologisch onderzoek heeft in de afgelopen decennia belangrijke informatie opgeleverd over overeenkomsten en verschillen tussen taalparen en taalfamilies (zie de bijdrage van Dolores Ross in deze bundel). De hierdoor verworven theoretische inzichten vinden praktische toepassingen in de synchrone contrastieve vergelijking van taalparen of taalgroepen die op haar beurt belangrijke praktische inzichten levert voor het onderwijzen, leren en vertalen van die talen.

Het Nederlands en het Turks komen in deze onderzoeken weinig en doorgaans slechts zijdelings aan de orde, terwijl ze als taalpaar onder deze invalshoek nauwelijks zijn bestudeerd. In dit artikel verken ik tegen de theoretische achtergrond van twee centrale inzichten uit het recente taaltypologische onderzoek – het onderscheid tussen *verb-framed* en *satellite-framed* talen en de markant afwijkende wijze waarop deze taalgroepen beweging uitdrukken – een specifiek contrastief aspect: het gebruik van voor- en achterzetsels in het Turks en het Nederlands. Ter inleiding op die verkenning bespreek ik enkele methodologische problemen in het taaltypologische onderzoek (bijvoorbeeld het vaststellen van een taalgroep door uit te gaan van morfologische of lexicale kenmerken in plaats van functionele, syntactische of morfosyntactische kenmerken). Verschillen van invalshoek hebben immers hun invloed gehad op de beschrijving van talen en de inhoud van taaltheorieën, en werken, expliciet of impliciet, door in het taalkundig onderzoek.

2. Vergelijkende en contrastieve taalwetenschap

In strikte zin is de contrastieve taalkunde een onderdeel van de vergelijkende taalwetenschap en deze comparatieve tak bestudeert taalparen die in sociocultureel perspectief aan elkaar gerelateerd zijn. Deze nauwe benadering richt zich voornamelijk op het leren en onderwijzen van die twee talen of op vertaalactiviteiten tussen de betreffende taalparen. In bredere zin houdt de contrastieve taalwetenschap zich bezig met de vergelijkende studie van verschillende taalgroepen, die in sociocultureel opzicht niet met elkaar in contact hoeven te zijn (Gast, 2011, p. 1). In deze tweede benadering ligt de nadruk op de theoretische kant en komen morfosyntactische verschillen tussen talen meer naar voren dan onderlinge socioculturele contacten. Bijvoorbeeld, het verschil tussen synthetische (Latijn, Grieks, Turks, Hongaars, Baltische, Slavische en Fins-Oegrische talen) en analytische talen betreft de aanwezigheid of afwezigheid van morfemen binnen één lexeem. Het meest kenmerkend voor een synthetische taal zoals het Turks is dat verschillende betekenisaspecten (bijvoorbeeld persoon, werkwoordstijd, modaliteit) kunnen worden weergegeven door middel van één enkel woord, via agglutinatie van verschillende morfemen.

Daarentegen treden in overwegend analytische talen (Engels, Duits, Nederlands) veel morfemen op als zelfstandige woorden. In deze talen zijn er daarom betrekkelijk weinig verbuigingen en vervoegingen. In synthetische talen wordt derivatie veel gehanteerd als morfologisch procédé, terwijl analytische talen zich meer toeleggen op woordcombinaties en andere vormen van clustering. Vergelijk in dit verband een voorbeeld uit het Turks en het Nederlands: *kitap* = boek,

kitaplık = boekenkast; *-lik* is een suffix dat in deze context een plaats aanduidt. Het Nederlands maakt hier gebruik van een samenstelling, terwijl het Turks een afleiding hanteert.

Zinnen bestaan doorgaans uit een nominale constituent NC en een verbale constituent VC.^{1*} Een constituent is een taalkundige eenheid, die een bepaalde syntactische functie vervult binnen een groter geheel (Haeseryn *et al.*, 1997, p. 786). Het belangrijkste kenmerk van die eenheid is dat zij bij bepaalde grammaticale operaties zoals verplaatsing, isolatie en vervanging een onscheidbaar geheel blijft. Een werkwoordelijke constituent brengt een proces, een actie, een dynamische verandering of wording tot uitdrukking, terwijl een naamwoordelijke constituent een statische benaming is van voorwerpen of verschijnselen, die een beschrijvende rol in de zin spelen. Dit impliceert dat een zin eigenlijk een harmonieuze combinatie van statiek (naamwoorden) en dynamiek (werkwoorden) is.

Men kan zeggen dat nominale en verbale constituenten de twee hoofdpijlers zijn van het gebouw dat een complete zin vertegenwoordigt. Adverbiale en voorzetselconstituenten zijn in deze optiek zijpijlers van de verbale constituent, terwijl adjectivische constituenten een ondersteuning van de hoofdpijler nominale constituent vormen. De verbale constituent lijkt in de organisatie en controle van een zin een dominante positie in te nemen.

Binnen dit kader wil ik voor- en achterzetselconstructies in het Nederlands en het Turks conceptueel vergelijkend analyseren in de nauwe zin van de bovengenoemde contrastieve benadering. Ik onderzoek in hoeverre de structurele verschillen tussen deze talen in termen van nominale en verbale constituenten negatieve transfer kunnen opleveren bij het vertaalproces en bij het leren en onderwijzen van het Turks en het Nederlands als vreemde taal. Voorzetselconstructies in het Nederlands en achterzetselconstituenten in het Turks vertonen formele contrasten die structurele verschillen laten zien in verbale en nominale constituenten die een ruimte, richting en/of proces aanduiden. In taal- en vertaalonderwijs is het relevant aandacht te besteden aan vooral conceptuele contrasten, die immers in de passage tussen twee talen tot betekenisverlies of betekenisverandering zouden kunnen leiden.

---

* De noten kunnen geraadpleegd worden op p. 137.

3. Voorzetsels in het Nederlands en achterzetsels in het Turks

Volgens Van der Horst is de betekenis van voorzetsels duidelijk anders dan die van zelfstandige naamwoorden, werkwoorden of bijvoeglijke naamwoorden. Hij beweert dat voorzetsels een detail naar voren brengen en dat datgene wat na een voorzetsel volgt wordt voorgesteld als niet helemaal relevant, als slechts zijdelings bij de zaak betrokken. Van der Horst geeft daarbij contrastieve voorbeelden van werkwoorden die aan een object of via het voorzetsel aan een bijwoordelijke bepaling worden gekoppeld, zoals *Hij betaalt een tientje / Hij betaalt met een tientje; Henk leest de krant / Henk leest in de krant* (Van der Horst, 1995, p. 219).

Voorzetsels vervullen echter in feite een belangrijke toegevoegde functie als vervolledigend element voor naamwoorden en werkwoorden in de zin. Van der Horst zet ze niettemin op de derde plaats. Volgens hem hebben de woordsoorten in de volgorde ‘voorzetsels, werkwoorden en zelfstandige naamwoorden’ in toenemende mate een conceptuele inhoud. Het beoordelen van de conceptuele inhoud van zinslementen in kwantitatief opzicht is vaak misleidend. Het belemmert ons de echte waarde en functie van voor- en achterzetsels in een zin beter te doorzien. Voorzetsels completeren meestal het werkwoord in termen van hoedanigheid, vorm, tijd, ruimte en proces, althans in de Indo-Europese talen.

Het bepalen van taaltypen op basis van culturele affiniteit en geografische nabijheid suggereert dat cultuur en fysieke ruimte een belangrijke rol spelen bij de verwantschap tussen talen. Deze aanname wordt gerelativeerd door de hypothese dat alle talen continu in een cirkelvorm aan het veranderen zijn (van synthetisch naar analytisch en andersom). Van Beekes krijgen we ondersteuning voor deze gedachte. Hij wijst op het verdwijnen en ontstaan van morfologische categorieën in het Proto-indo-europees (PIE), de stamtaal van het Proto-Germaans, Proto-Italisch, Proto-Grieks etcetera. Het PIE, dus ook de oervader van het Nederlands, had een ingewikkelde morfologie. De meest voorkomende verandering die het PIE heeft doorgemaakt, is dan ook de verdwijning van morfologische categorieën. Daarbij gingen soortgelijke structuren vaak in elkaar op door fusie. Volgens Beekes kende het PIE bijvoorbeeld acht naamvallen, die het Sanskriet ook nog had. Dat waren, naast de nominativus, genitivus, dativus en accusativus, de ablativus (die de oorsprong aangeeft), de locativus (plaatsaanduiding), de instrumentalis (door middel van) en de vocativus (toegesproken persoon). Het moderne Grieks heeft er vijf behouden, onder meer is de instrumentalis er verdwenen (Beekes, 1990, pp. 25, 121-122). Het Turks heeft zes naamvallen behouden.

Synthetische talen zoals het Turks kennen in de vorm van suffixen² veel verbuigingen, waardoor iets uitgedrukt kan worden door middel van één of een

paar woorden, terwijl analytische talen, zoals het Nederlands, daar vaak veel woorden of misschien zelfs een hele zin voor nodig hebben. Dat leidt tot grote verschillen in de hiërarchische verhouding tussen woorden, zinsdelen en zinnen van talen in die twee categorieën. Bij synthetische talen worden de betekenis en de functionele distributie van zinsdelen gerealiseerd door middel van gebonden morfemen, terwijl bij analytische talen de vaste woord- en zinsdeelvolgorde en woorden die behoren tot ‘kleine’ klassen, zoals lidwoorden, voor- en achterzetsels, een zeer belangrijke en betekenisgevoelige rol spelen.

Op grond van de bovengenoemde indruk dat verbale constituenten een dominante rol spelen in een zin, hebben sommige taalkundigen onderzocht op welke wijze beweging tot uitdrukking gebracht wordt. Zo laat Verkerk in haar proefschrift zien hoe in dit opzicht verschillen tussen talen ontstaan zijn. Aangezien veel Europese talen uit één gemeenschappelijke voorouder voortkomen, hebben ze bepaalde eigenschappen gemeen, maar doordat ze uit elkaar gegroeid zijn, zijn er ook veel verschillen ontstaan die zich echter bewegen binnen een gesloten continuüm van mogelijkheden (zie Verkerk, 2014, pp. 64-79).

In het voetspoor van onder anderen Slobin bestudeert Verkerk het verschil dat aan de dag treedt tussen verb-framed en satellite-framed talen in de wijze waarop ze beweging uitdrukken. Ook Talmy deed onderzoek op dit gebied, maar ik richt me hier specifiek op de gegevens van Slobin, omdat deze auteur in zijn onderzoek ook het Turks ter sprake brengt.

4. Pad van beweging volgens Slobin

Slobin heeft de lexicalisatiepatronen van het pad van beweging en de visie daarop in talen gecategoriseerd. In verb-framed talen (Romaanse, Semitische en *Turkic* talen) is het pad gecodeerd in het hoofdwerkwoord van de zin via werkwoorden zoals *enter* (ingaan), *exit* (uitgaan), *ascend* (opstijgen), *descend* (af dalen). In satellite-framed talen wordt het pad tot uitdrukking gebracht door middel van voor- en achterzetsels, partikels en affixen, die syntactisch gebonden zijn aan het hoofdwerkwoord. De Engelse equivalenten van dit soort werkwoorden zijn *to go in / out / up / down*, enz. (Slobin, 2008, p. 3). Het feit dat er in het Engels tegelijkertijd werkwoorden bestaan zoals *enter*, *exit*, *ascend* en *descend*, wijst er ook op dat er sprake is van idiomatisering. Het is immers zo dat die werkwoorden afkomstig uit het Frans en Latijn ook een bijbetekenis kunnen krijgen. Zo heeft *enter* wel de basisbetekenis ‘go in’, maar het werkwoord kan ook een voorzetsel krijgen, waardoor het dus verengelst wordt (bijvoorbeeld *enter for*, *enter into*, *enter on*; *you must enter up / in the ten dollars you spent for the company*).

Slobin stelt vast dat de pad-beschrijving in het Turks in wezen hetzelfde is als in het Spaans. In die talen zijn er voornamelijk eenvoudige directionele uitdrukkingen met een optionele bronvermelding (het begin- en eindpunt en de ruimte waarin een actie of gebeuren plaatsvindt), maar nooit twee of meer uitingen van gronden: zie voorbeeld 1 t/m 3 (ontleend aan Slobin, 2008, pp. 12-13). Grensoverschrijdende (locatie- en grondoverschrijdende) uitdrukkingen doen zich voor met bijwoorden:

Voorbeeld 1

çevredeki tepeler –e doğru bak –ınca
 omliggende heuvels –Datief richting kijk –nonfinite converbiaal zinsver-
 bindendsuffix
 ‘wanneer kijkend naar de omliggende heuvels’

Voorbeeld 2

Merakla kafa –sını uzat –ıp içeri –ye bakıyor
 Nieuwsgierig hoofd –Possessief3persoonAccusatief steek –EN converbiaal
 suffix binnen –Datief kijkt
 ‘Hij/zij kijkt naar binnen door nieuwsgierig zijn/haar hoofd te steken’

Voorbeeld 3

Pencere –den dışarı bak –tı
 Raam –ablatief buiten kijk –verleden tijdssuffix 3persoon
 ‘Hij keek uit het raam naar buiten toe’

Slobin constateert op basis van veel voorbeelden uit zijn onderzoek dat de datief in het Turks in de directionele betekenis neutraal is ten opzichte van de eigenschap van het doelvoorwerp.³ De taal mist volgens hem een minimaal directioneel onderscheid zoals dat in de Spaanse voorzetsels *en* (in, op) en *a* (naar) tot uiting wordt gebracht. Derhalve kan *deliğ -e bak* ‘gat -DAT kijk’ zowel ‘naar het gat kijken’ als ‘in het gat kijken’ betekenen. De keuze hangt af van hoe men zich de normale staat van een gat voorstelt als voorwerp van aandacht (Slobin, 2008, pp. 19-20).

Slobin maakt een aardig gebaar naar het Turks door eraan toe te voegen dat die precisering door een locatief nominaal achterzetsel verwezenlijkt kan worden: *deliğ -in iç -i -ne bak* ‘gat -GEN binnen -POSS -DAT kijk’ (naar binnen van het gat kijken). Als we deze kwestie nader bekijken, dan zien we dat dit eigenlijk een conceptueel probleem van alle talen is. Zoals Slobin suggereert, is er hier sprake

van een perspectiefverschil: men kan namelijk van afstand naar een gat kijken of men kan dichterbij komen en naar de binnenkant van dat gat kijken. Dit heeft niets te maken met de functie van de datiefuitgang in het Turks, maar wel met de beschrijving van het doelvoorwerp vanuit een bepaald gezichtspunt. Als ik in het Nederlands ‘ik kijk naar het gat’ zeg, kan deze zin ook dubbelzinnig zijn, tenzij ik specifickeer: ‘ik kijk naar de binnenkant van het gat’.

5. Morfologisch

Als we talen synchronisch benaderen in termen van morfologische structuur, zien we dat werkwoorden en zelfstandige naamwoorden in synthetische oftewel flecterende talen worden verbogen door middel van affixen. In dit opzicht is het Turks niet alleen een synthetische, maar ook een agglutinerende taal. Het heeft een doorzichtig flexiestelsel met een één-op-één-relatie tussen morfeem en functie, anders dan analytische talen als het Nederlands en het Duits, waar de functies van flexie meestal niet worden weergegeven door affixen maar door woorden, vrije morfemen dus (Booij & Van Santen, 1995, p. 189). Waar het Turks in het volgende voorbeeld één compact woord heeft, heeft het Nederlands er vier (de woordvolgorde geeft ook een spiegelbeeld weer tussen de twee talen: werkwoord+modaliteit+tijd+persoon):

Voorbeeld 4

Alabileceğim

Al- + -Abil + -EcEK + -Im

Werkwoordstam Neem- + Affix modaliteit Kunnen + Affix toekomstige tijd + 1ste persoonsuitgang
‘Ik zal kunnen nemen’

In een nominale constituent vormt de richting van vertakking een spiegelbeeld in de twee talen. De naamwoordelijke constituent is in het Turks links recursief en in het Nederlands rechts recursief:

Voorbeeld 5

Evin kapısının anahtarı = *complement + complement + hoofd*

Ev- in + kapı- (s)ı- (n)ın + anahtar- ı

Huis-genitiefuitgang + deur-verbindingmedeklinker (S) possessief- verbindingmedeklinker (N) genitief + sleutel-accusatief

‘De sleutel van de deur van het huis’

Het is merkwaardig dat het Nederlands evenals het Turks in samenstellingen links recursieve elementen heeft (huisdeur = *ev kapısı* > huis + deur-verbinding-medeklinker (S)-possessief). Door het synthetisch en agglutinerend karakter van het Turks wordt er in deze taal vaak gebruikgemaakt van nominalisaties, meer dan bijvoorbeeld in het Nederlands, hetgeen natuurlijk te danken is aan het feit dat er zoveel informatie meegecodeerd kan worden in het zelfstandig naamwoord. De meeste constructies worden geproduceerd door middel van suffixen, die aan allerlei woordsoorten kunnen worden verbonden. Bijvoorbeeld, een relatieve bijzin komt in het Turks vaak neer op een morfosyntactische nominaliseringsoperatie met verschillende achtervoegsels. Deze uitgangen worden geplakt aan de benodigde woorden, zodat ze samen een grammaticale transformatie kunnen uitvoeren. De bijzinnen die in het Nederlands met voegwoorden zoals *wanneer, als, indien, of* worden gemaakt, zijn in het Turks een adverbiale transformatie als onderdeel van een nominalisatie (Uzun, 2006, p. 78).

Het voorzetsel is in bijna alle Indo-Europese talen een aparte woordsoort. Het Turks vervult de functies van deze woordsoort met behulp van achterzetsels, zelfstandig naamwoorden en uitgangen (Uzun, 1998, p. 50). We kunnen suggereren dat het Turks helemaal geen voorzetsels heeft:

Voorbeeld 6

a) voor mij	benim için <i>Ik-POSSI Voor</i>
b) tussen jou en mij	senin ile benim aramda <i>Je-GEN Met Ik-POSS Afstand-POSSI-LOC</i>
c) van jou	senden <i>Je-ABL</i>
d) volgens mij	bana göre <i>Ik-DAT relativisatie</i>
e) door jou	senden dolayı <i>Je-ABL omgeving</i>
f) met mij	benimle <i>Ik-POSSI-COM</i>

Uzun beweert dat achterzetsels zoals in bovenstaande voorbeelden (corresponderend met *voor, tussen, volgens*, etc.) een argument- en rolstructuur in het mentale lexicon hebben en hiermee vormen ze een lexicale categorie die het hoofd van voor- en achterzetselconstituenten is. Daarom zien we de nominale constituenten die naamvallen op zich genomen hebben. De naamvallen *ablativus* (scheiding) en *dativus* (richting) worden nader bepaald door erop volgende achterzet-

sels. Omdat de achterzetsels hun complementen als achterzetselconstituent een rol toekennen, moeten de betreffende naamvallen zich ook voordoen in het complement. Als we naar andere achterzetsels in het Turks kijken, dan zien we verbuiging en naamvallen in naamwoordelijke zinsdelen van achterzetselconstructies. Tegelijkertijd is er een grammaticaal verschil tussen een zelfstandig naamwoord en een voornaamwoord op de complementpositie van een achterzetsel. Als er een zelfstandig naamwoord is, dan staat dat in een nominativuspositie, dus met nul-inflectie (bijvoorbeeld *Jan için* = voor Jan, *Jan gibi* = als Jan), maar als er een voornaamwoord is, dan wordt dit vervoegd met de genitivus *-In* (bijvoorbeeld, *onun için ? hij-GEN voor* = voor hem; *onun gibi ? hij-GEN als* = als hij). Volgens Uzun kan men op grond hiervan aannemen dat werkwoorden hun objecten ook een bepaaldheidsnaamval (accusativus) toekennen. Als de naamwoordelijke constituent onbepaald is, geven de achterzetsels hun complement een bepaaldheid door middel van de naamval genitivus die aan dat complement in wezen een rol toekent: naamval + thematische rol (Uzun, 2000, pp. 191, 229-230).

Aan de andere kant heeft een voorzetsel in een analytische taal als het Nederlands slechts een relatorfunctie, die het nominale gedeelte van de naamwoordelijke constituent aangaat (Vandeweghe, 2010, p. 199):

Voorbeeld 7

Voor mij = relator + relatum > voorzetsel + voornaamwoord in het Nederlands

Benim için = relatum + relator > naamwoord-possessief + achterzetsel in het Turks

Verbuiging van het woord zien we in het Nederlands niet, maar in de voornaamwoorden zien we nog wel naamvalmarkeringen (*voor mij* in plaats van **voor ik*).

Aan de hand van voorbeeld 6 en 7 kunnen we stellen dat het Turks op een meer gecompliceerde wijze een morfosyntactische modificatie op de voornaamwoorden in een achterzetselconstituent uitvoert, terwijl het Nederlands in de voorzetselconstituent slechts op lexicaal-syntactisch niveau opereert. In dit opzicht lijken voorzetsel- en achterzetselconstituenten een overgangscategorie tussen nominale en verbale constituenten.

6. Structurele verschillen oftewel verwerkingsmoeilijkheden in tweetalig perspectief

Het Nederlands maakt veel gebruik van voorzetsels, maar het heeft ook achterzetsels. Er is een zekere taakverdeling tussen deze twee categorieën, maar gebruik van beide is ook mogelijk (circumposities). Achterzetsels worden bij bewegingswerkwoorden gebruikt als er sprake is van een specifieke procesbeschrijving van uit één bepaald punt in een bepaalde richting:

Voorbeeld 8

Hij loopt op de trap – de trap op (Turks: *merdivende* LOC – *merdivenden yukarıya* ABL DAT)

Hij loopt in de kamer – de kamer in (Turks: *odada* LOC – *odaya* DAT)

Hij loopt uit de kamer – de kamer uit (Turks: *odanın dışında* GEN LOC – *odanın dışına* GEN DAT)

Voor een dergelijke achterplaatsing is er een bewegingswerkwoord nodig. Volgens de traditionele grammatica wordt het voorzetsel soms als bijwoord gezien (zie Florijn *et al.*, 1994, pp. 147-151). Het is nu dan ook niet meer zo groepsgebonden als een voorzetsel-in-functie en heeft een andere en hechtere band met het werkwoord. Aaneenspelling geschiedt vaak: *Hij huppelde het huis uit. Hij is het huis uitgehuppeld.*

Als we thans naar Nederlandse voorzetsels in bijwoordelijke functie kijken en we vergelijken die met de Turkse vormen, dan zien we dat soortgelijke constructies in het Turks syntactisch gezien symmetrisch worden gevormd ten opzichte van het Nederlands door middel van een bezittelijk (genitief) suffix in een nominale constituent. Zie bijvoorbeeld *Evin önü*: *Ev* (huis) -*In* (genitief) + *ön* (voor) + -*Ü* (bezittelijk suffix), wat betekent ‘de voorkant van het huis’. Als wij hier een plaatsbepaling door middel van een locatief aan toevoegen, dan wordt het: *Evin önünde* (vóór het huis) > huis-genitief vóór-bezittelijk suffix-verbindingssmedeklinker(n)-locatief suffix. De locatieve uitgang wordt bepaald door het werkwoord van de zin. In feite wordt er in het Turks iets gezegd als ‘aan de voorkant van het huis’. Diezelfde structuur doet zich overal voor bij overeenkomstige constructies.

Een bepaalde groep voorzetselconstituenten in het predikaat kan optreden in verbinding met het werkwoord op een wijze die enigszins te vergelijken is met de syntactische relatie tussen werkwoord en indirect object en tussen werkwoord en direct object. Dit kan soms leiden tot ambiguïteit, omdat het object qua vorm

een meewerkend voorwerp en qua inhoud een lijdend voorwerp is (Klooster *et al.*, 1969, pp. 41-43). De a-zinnen in voorbeelden 9 en 10 bevatten voorzetselvoorwerpen en de b-zinnen een bijwoordelijke bepaling van plaats:

Voorbeeld 9

- 9a. Ik wacht op mijn vader > In Turks: accusatief.
- 9b. Ik wacht op het perron > In Turks: locatief
- 9c. *Ik wacht, en doe dat op mijn vader.
- 9d. Ik wacht, en doe dat op het perron.

Voorbeeld 10

- 10a. Ik houd van het blad.
- 10b. Ik musiceer van het blad.
- 10c. *Ik houd, en wel van het blad.
- 10d. Ik musiceer, en wel van het blad.

De Turkse equivalenten van de zinnen in 9 en 10 bieden geen mogelijkheid tot betekenisoverlapping of ambiguïteit vanwege de naamvalmarkering. De c- en d-zinnen in de voorbeelden wijzen erop dat voorzetselvoorwerpen ver verwijderd zijn van bijwoordelijke plaatsbepalingen.

Voorzetsel- (Nederlands) en naamvalconstituenten (Turks) vormen meestal een spiegelbeeld. Een voorzetselvoorwerp in het Nederlands is het enige grammaticale voorwerp waarvan de naam zowel een morfologische als een semantische eigenschap uitdrukt. Een zin met zowel een lijdend voorwerp als een voorzetselvoorwerp is dan ook vrij zeldzaam. Bijvoorbeeld: *Ik herinner hem aan zijn plichten*. In het Turks is het precies andersom: datief + accusatief. Een zin als: *De kat zit naast de boom* wordt in het Turks gevormd door een naamvalconstituent > kat boom-GEN kant-POSS + LOC. Soms is die rolprecisering in het Nederlands heel vaag, zoals in: *Hij sprak (mij) over de oorlog* > meewerkend voorwerp + voorzetselvoorwerp. Een Nederlandse zin als *Hij wacht op zijn vader* krijgt een accusatief in het Turks, dus het Nederlandse voorzetselvoorwerp wordt in het Turks een lijdend voorwerp: vader POSS3 ACC wachten > *babasını bekliyor*). En een uitgebreidere zin als: *Hij wacht op zijn vader op de fiets, die straks zal komen* levert ambiguïteit in het Nederlands op, terwijl de rol- en functieverdeling in het Turks heel duidelijk is als gevolg van de naamvalstoekenning: accusatief + locatief > *Babasını bisiklette bekliyor*.

Er schijnt een hiërarchie te bestaan tussen voorzetselvoorwerp en lijdend voorwerp. Een zin met een naamwoordelijk gezegde bevat nooit een lijdend voor-

werp. Een zin met een lijdend voorwerp staat altijd in de bedrijvende vorm. Een lijdend voorwerp begint nooit met een voorzetsel (Balk-Smit Duyzentkunst, 1994, p. 175). Het lijdend voorwerp is meer een kernargument van de zin. De eerder genoemde hiërarchische uitleg van Van der Horst loopt parallel aan de hier gesuggereerde werking van voorzetsels op de voorwerppositie, namelijk dat er sprake is van een hiërarchie tussen een lijdend voorwerp en voorzetselvoorwerp, dat eigenlijk een tweederangspositie in de zinsconstructie inneemt.

Het verschil tussen lijdend voorwerp en voorzetselvoorwerp is echter dikwijls even vaag als dat tussen lijdend en meewerkend (belanghebbend) voorwerp. Vele werkwoorden komen zowel met als zonder voorzetselverbinding voor. Vooral als het voorzetselvoorwerp aan een bijzin vooraf gaat en het dus de functie heeft van voorlopig voorzetselvoorwerp dat de komst van de bijzin aankondigt, valt het voorlopig voorwerp meermaals uit (Rijpma & Schuringa, 1968, p. 254). Zie zinnen als: *Ze vertrouwden (erop) dat wij hen zouden steunen. Tevergeefs hoopten de arme schipbreukelingen (erop) dat er hulp zou komen.* Het is ook significant dat de objectfunctie in feite wordt weggehaald door het voornaamwoordelijk bijwoord: *ernaast, erop, daarachter, hierin* in plaats van **naast het, *op het, *achter dat, *in dit*. Tegelijkertijd zijn er gevallen waar het onderscheid tussen voorzetselvoorwerp en lijdend voorwerp is verdwenen, zoals in: *Hij was gewend aan zware arbeid – Hij was zware arbeid gewend.* Dit komt hoogstwaarschijnlijk door de diachronische achtergrond van het bijvoeglijk naamwoord *gewend*. Over de diachronie van voorzetselvoorwerpen gesproken, veel voorzetselvoorwerpen bestonden vroeger uit een genitief zonder voorzetsel (Rijpma & Schuringa, 1968, p. 255), zoals: *Ontferm u over mij – Ontferm u mijner. Hij is zich bewust van zijn verantwoordelijkheid – Hij is zich zijner verantwoordelijkheid bewust.* Dikwijls is een lijdend voorwerp in de plaats gekomen van de genitief.

In de verbale constituent zien we een gelijksoortige neiging. Meewerkende elementen van een werkwoord zijn uiteraard bijwoorden. Een bijwoord is evenmin groepsgebonden maar wel tot samensmelting met het werkwoord in staat. Denk aan voorbeelden als ‘omhoogwijzen’, ‘terugzenden’, ‘samenwerken’. Het voorzetsel *van* (in de scheidende betekenis) heeft een achterzetsel-pendant met een andere vorm, *af* (Balk-Smit Duyzentkunst, 1994, p. 118): *Hij viel van de trap* (Turks: *merdivenden* ABL) – *Hij viel de trap af* (Turks: *merdivenden* ABL) – *Hij viel van de trap af* (Turks: *merdivenden aşağıya trap-ABL beneden-DAT*). In het volgende voorbeeld zien we een duidelijk en interessant conceptueel verschil tussen het Nederlands en Turks in termen van de beschrijving van een handeling:⁴

Voorbeeld 11

Het geld is **op de grond** gevallen (Locatief)

Para yer -e düştü: *yere* (geld grond DAT val-: -E een naamval gelijk aan DAT >> **naar de grond toe*)

Hier legt het Nederlands de nadruk op het eindpunt, het resultaat, van een handeling of proces. Het Turks daarentegen ziet deze actie als een proces met een begin- en een eindpunt, en het wordt dan ook als zodanig beschreven. Dit opmerkelijke contrast is mijns inziens in conceptuele termen ingewikkelder dan de door Slobin in voorbeeld 1 tot en met 3 besproken verschillen, die op basis van het verb- en satellite-framed criterium gedefinieerd zijn. Dit verschil kan zeker problematisch zijn voor de Nederlandse leerder van het Turks of de Turkse leerder van het Nederlands, omdat het aanleiding kan geven tot negatieve transfer, aangezien de Nederlandse leerder niet gewend is aan bepaalde aspectaanduidingen, terwijl de Turkse leerder weer minder vertrouwd is met richtingaanduidingen.

7. Besluit

In het voorgaande hebben we Nederlandse voorzetsels en Turkse achterzetsels vanuit verschillende taalkundige invalshoeken beschouwd. Dat leverde gezichtspunten op die aanvullende en verdiepende informatie opleverden maar bracht ook problemen en onvolkomenheden van te eenzijdige benaderingen aan het licht. De onderverdeling van talen in categorieën als verb-framed/satellite-framed en synthetisch/analytisch kan worden gezien als een synchronische beschrijving van een continu diachronisch proces dat volgens vele wetenschappers cyclische trekken vertoont. De taaltypologie lijkt rekening te moeten houden met verschijnselen als taalcontact en een universele cognitieve behandeling van taal- en informatiestructuur door taalgebruikers ongeacht de historische onderverdeling van de betreffende talen. Verschillen en overeenkomsten tussen talen uit verschillende taalfamilies lijken daarom vanuit deze optiek te moeten worden herbezien.

De historische taalkunde geeft een historische opheldering van een synchronische fase. De historische taalkunde geeft ook rekenschap van verwantschappen tussen talen, ze laat zien hoe Duits en Nederlands uit een gemeenschappelijke oorsprong kunnen worden afgeleid. Ten slotte en vooral geeft de historische taalkunde inzicht in taalveranderingsprocessen, ze maakt duidelijk wat distinctiedrang is, wat hypercorrectie, analogie, contaminatie, reïnterpretatie, simplificatie

zijn, allemaal oorzaken en factoren die ook in de huidige taalsituatie werken (Van Bree, 1992, p. 29). De analytische taalkunde wordt verwacht meer inzicht te bieden in de vraag waarom talen zich van synthetisch tot analytisch of andersom bewegen en of er sprake is van een dichotomie grammaticaliteit/lexicaliteit.

Teruggaand naar Slobins voorbeelden, kunnen we wellicht suggereren dat alle talen een satellite-framed-structuur als basis nemen: *in + terrare, ex + ire, as + cendere, des + cendere* (*enter > ingaan, exit > uitgaan, ascend > opstijgen, descend > afdalen*). Dit is geen conclusie maar slechts een hypothese die verdere studie behoeft. In een later stadium worden deze talen waarschijnlijk verb-framed door vorming van compacte werkwoorden in het begripvormingsproces als gevolg van de neiging tot clustering in talen. In Slobins analyse vallen het Turks en Spaans in dezelfde categorie (verb-framed en synthetisch) maar het Turks maakt uitgebreid gebruik van naamvallen, terwijl het Spaans voorzetsels naar voren schuift. Dat lijkt erop te wijzen dat er iets schort aan de theoretische onderverdeling van talen. Slobin geeft dat ook indirect toe in de bespreking van één van zijn analyses:

Although Spanish and Turkish use a directional verb for physical exiting or traversing a boundary frame, frog story narrators use a basic preposition (Spanish *por* 'through') or casemarker (Turkish *-TAn* ABLATIVE) for this gaze description... (Slobin, 2008, p. 19) (zie voor verdere uitleg over voorbeelden en experiment Aksu Koç, 1994, pp. 329-385)

Historische taalkundigen denken hier misschien anders over en voor nader onderzoek is wellicht meer interdisciplinaire samenwerking nodig tussen historische en theoretische taalkundigen. Voor wat betreft pre- en postposities creëren structurele variaties (synthetisch/analytisch – links/rechts recursiviteit) tussen het Turks en Nederlands ook functionele verschillen. Achterzetsels in het Turks kennen hun voornaamwoordelijke complementen een rol toe die een genitief-naamval bevat. Voorzetsels in het Nederlands doen hetzelfde bij voornaamwoorden door deze in de objectpositie te zetten: **voor ik > voor mij*.

Categorieverschillen tussen voorzetselvoorwerpen en lijdend voorwerpen lijken soms vaag te worden, wat tot ambiguïteit leidt. Er is sprake van een overlap tussen categorieën in het Nederlands. De overlap heeft ook met het feit te maken dat de grammatica in West-Europa op het Latijn berust en de categorieën komen niet altijd overeen met de Nederlandse taalpatronen. Ambiguïteit in Nederlandse voorzetsels kan ook het gevolg zijn van idiomatisering. Daarentegen blokkeert de synthetische structuur van het Turks (naamvallen) een mogelijke ambiguïteit tussen zinsdelen.

Idiomatisering van verbale constituenten in het Turks is niet mogelijk, want alle functies zijn reeds structureel bepaald. Daardoor is de informatiestructuur duidelijker, maar flexiecomplexiteit wordt automatisch hoger bij het leren van het Turks als vreemde- of tweede taal.

Achterplaatsing in het Nederlands is bij sommige voorzetsels mogelijk. Voor- en achterzetsels in het Nederlands zijn in een syntactische operatie links, rechts of beide (circumpositie). In het Turks is hier meer sprake van een morfosyntactische operatie.

Beweging is meestal een resultaatbeschrijving in het Nederlands en een procesbeschrijving in het Turks. Hoe moet men in dit kader zinnen zoals *Hij loopt bij de school langs* en *Zij rent elke dag het huis voorbij* behandelen? Dan moeten we kijken naar de semantische structuur van de betreffende werkwoorden. *Lopen* en *rennen* zijn werkwoorden die in principe geen bepaald eindpunt inhouden. Het zijn dus duratieve werkwoorden. Maar *vallen* en *aankomen* zijn werkwoorden die per se een eindpunt moeten hebben (*vallen* vanwege de zwaartekracht en *aankomen* vanwege een absoluut begin- en eindpunt). De statische en de dynamische (of duratieve) modus worden in het Turks door de naamvallen locatief en datief gerealiseerd.

De resultaten van dit verkennende onderzoek laten zien dat het wenselijk is in het Turks-Nederlands vreemde taal- en vertaalonderwijs terdege aandacht aan de besproken verschillen te besteden.

NOTEN

- 1 De termen die te maken hebben met constituenten zijn ontleend aan de generatieve grammatica en daarna toegepast op de functionele en cognitieve grammatica. Hiermee wordt beoogd een alternatief en holistisch licht te werpen op de meestal in geïsoleerde vorm geanalyseerde verschijnselen.
- 2 In het Turks lijken bepaalde woorden met betrekking tot een ruimtelijke of temporele ordening uiterst productief te zijn in het woordvormingsproces. De woorden *ön* (voor) en *art* (achter) bijvoorbeeld gedragen zich productief in conceptvorming, zoals in *önyıkama*, *öngörüşme*, *önkayıt* (voorwas, voorbespreking, voorregistratie). Volgens de meeste taalkundigen zijn dit samenstellingen, maar voor sommigen begint *ön* een prefix te worden.
- 3 Zie Güleç (2007) voor een uitvoerige uitleg en analyse met betrekking tot de door informanten gebruikte zinnen en relevante grammaticale structuren in het Turks.
- 4 Dit opmerkelijke voorbeeld doet ons beseffen dat een contrastief onderzoek eigenlijk nog dieper en uitgebreider inzicht moet verschaffen dan de inleidende dichotomie verb-framed / satellite-framed; zie Myers-Scotton (2010) voor een discussie vanuit tweetalig perspectief.

BIBLIOGRAFIE

- Aksu-Koç, A. (1994). Development of linguistic forms: Turkish. R. Berman & D. Slobin (Red.), *Relating events in narrative. A crosslinguistic developmental study* (pp. 329-385). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Balk-Smit Duyzentkunst, F. (1994). *De woorden en hun zin: grammatica voor iedereen*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Beekes, R.S.P. (1990). *Vergelijkende taalwetenschap: tussen Sanskrit en Nederlands. Een inleiding in de vergelijkende Indo-Europese taalwetenschap*. Utrecht: Het Spectrum.
- Booij, G. & Santen, A. van (1995). *Morfologie: de woordstructuur van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bree, C. van (1992). 18 Jaar na een oude discussie met Paardekooper. In H. Bennis & J.W. de Vries (Red.), *De binnenbouw van het Nederlands: een bundel artikelen voor Piet Paardekooper* (pp. 21-33). Dordrecht: IGC Publications.
- Florijn, A.F., Lalleman, J.A. & Maureau, J.H. (1994). *De regels van het Nederlands: grammatica voor anderstaligen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Gast, V. (2011). Contrastive linguistics: Theories and methods. In B. Kortmann & J. Kabatek (Red.), *Dictionaries of linguistics and communication science: Linguistic theory and methodology* (pp. 1-10). Berlin: Mouton de Gruyter. Laatst geraadpleegd op 22 december 2016 op <https://pdfs.semanticscholar.org/eedf/67127ff191f3ce70f73cfe719a8028e6f869.pdf>
- Güleç, M. (2007). *Differences in similarities: A comparative study on Turkish language achievement and proficiency in a Dutch migration context*. Volume 8 in Studies in Multilingualism Series. Amsterdam: Aksant Academic Publishers.
- Haeseryn, W., Romijn, K., Geerts, G., Rooij, J. de & Toorn, M. C. van den (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst, Band 2*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Horst, J. M. van der (1995). *Analytische taalkunde*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Klooster, W.G., Verkuyl, H.J. & Luif, J.H.J. (1969). *Inleiding tot de syntaxis, praktische zinsleer van het Nederlands*. Culemborg/Keulen: Stam-Robijns.
- Myers-Scotton, C. (2010). *Contact linguistics: Bilingual encounters and grammatical outcomes*. New York: Oxford University Press.
- Rijpm, E. & Schuringa, F.G. (1968). *Nederlandse spraakkunst*. Bewerkt door Dr. Jan van Bakel, eenentwintigste druk. Groningen: J.B. Wolters.
- Slobin, D.I. (2008). Relations between paths of motion and paths of vision: A crosslinguistic and developmental exploration. In V.M. Gathercole (Red.), *Routes to language: Studies in honor of Melissa Bowerman* (pp. 197-221). Mahwah, NJ: Erlbaum. Laatst geraadpleegd op 22 december 2016 op: <https://pdfs.semanticscholar.org/0f4c/df95189a7d80b925adcd81eb253e442f82e3.pdf>
- Uzun, N. E. (1998). *Dilbilgisinin Temel Kavramları: Türkçe Üzerine Tartışmalar*. Ankara: Yayına hazırlayan Mehmet Ölmez.
- Uzun, N. E. (2000). *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual Yayıncılık.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

- Vandeweghe, W. (2010). *Grammatica van de Nederlandse zin*. Antwerpen / Apeldoorn: Garant-Uitgevers.
- Verkerk, A. (2014). *The evolutionary dynamics of motion event encoding*. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics. Laatst geraadpleegd op 10 januari 2016 op "http://www.evolution.reading.ac.uk/~tb904576/verkerk_with_covers.pdf"

SPAANSE VREEMDE WOORDEN IN HET NEDERLANDS: PERIODE 2000-2013

Francisco Sánchez Romero
Universidad de Sevilla, Spanje

SPANISH FOREIGN WORDS IN DUTCH: PERIOD 2000-2013.

The purpose of this research is to look into the recent influence of the Spanish language, both European and from the center and south of America (with approximately 400 million native speakers altogether), on the Dutch language (24 million speakers). Spanish foreign words will be analyzed according to the European historical-cultural method, that is, they will be dealt with within a historical frame, in this case from the year 2000 until 2013. By creating a corpus of Spanish foreign words, I will try to clarify which semantic fields have been the most influential on Dutch nowadays. From this division into semantic fields, it will be possible to understand what kind of vocabulary has had the strongest impact and which has been the degree of contact during the first thirteen years of the 21st century.

Keywords: Etymology; Lexicology; Dutch-Spanish; Loanwords; Grote Van Dale

1. Inleiding

Sinds het eind van de twintigste eeuw tot heden speelt etymologe Nicoline van der Sijs een belangrijke rol in de studie naar de invloed van buitenlandse woorden op de Nederlandse taal. Als we kort op het werk van Nicoline van der Sijs ingaan, dan zien we dat daarin Spaanse leenwoorden^{1*} in het Nederlands slechts tot het einde van de twintigste eeuw zijn opgenomen.

In *Leenwoordenboek: de invloed van andere talen op het Nederlands* (Van der Sijs, 1996)² wijdt de auteur een paragraaf aan de analyse van Spaanse leenwoorden die zij chronologisch tot het jaar 1995 indeelt. In haar tweede etymologische

---

* De noten kunnen geraadpleegd worden op p. 152 e.v.

werk, *Geleend en Uitgeleend* (Van der Sijs, 1998, pp. 99-105), analyseert zij zeven Spaanse leenwoorden in het Nederlands (*sinjoor, pieremachochel, olipodrigo, parlesanten, armada, commando, majoor*) en twee Nederlandse leenwoorden in het Spaans (*pichelingue, gaznápiro*). Al deze woorden zijn terug te voeren tot de periode van de Tachtigjarige Oorlog. In het derde werk, *Chronologisch woordenboek* (Van der Sijs, 2001), bedraagt het aantal leenwoorden en leenvertalingen 169. Noch in de paragraaf over de invloed van de Spaanse taal, noch in het bijgesloten register met alle woorden die uit andere talen zijn ontleend, zijn vreemde woorden uit de eenentwintigste eeuw opgenomen, wat chronologisch ook niet mogelijk is, gezien de data van publicatie. Daarom zet ik haar onderzoek voort en ik concentreer me op de recente ontleningen.

In 2006 legde Nicoline van der Sijs zich toe op de publicatie van werk waarbij ze de andere richting uitgaat, namelijk de bijdrage van het Nederlandse vocabulaire aan andere talen. Zo publiceerde zij in de eerste plaats het *Klein uitleenwoordenboek* (Van der Sijs, 2006), waarin ze ongeveer 200 Nederlandse leenwoorden in verschillende talen analyseert. Dit boek is een inleiding op haar latere werk, *Nederlandse woorden wereldwijd* (Van der Sijs, 2010), waarin 17.560 Nederlandse leenwoorden worden behandeld die in 138 talen zijn opgenomen. In het Spaans is dit een totaal van precies 102 leenwoorden, dat wil zeggen de gevonden leenwoorden in alle geanalyseerde periodes bij elkaar opgeteld, waarvan er 36 direct zijn en 66 indirect.³ In mijn bijdrage zal ik de indirecte vreemde woorden buiten beschouwing laten, omdat ze geen informatie over directe relaties verschaffen.

Een tweede bron waarop we kunnen terugrijpen is de taalhistoricus en journalist Ewoud Sanders die in de volgende werken vreemde woorden in het Nederlands uit de eenentwintigste eeuw behandelt:

- ♦ *De taal van het jaar 2000: Nieuwe woorden en uitdrukkingen* (Sanders, 2001). Hij vermeldt daarin geen enkel woord afkomstig uit het Spaans.
- ♦ *De taal van het jaar. Tweehonderdvijftig woorden die het aanzien van 2001 bepaalden* (Sanders, 2002). Hierin wordt het woord *propper* vermeld, dat in Spanje is ontstaan, maar geen etymologische herkomst heeft in de Spaanse taal. Het vindt zijn oorsprong in de Nederlandse infinitief *prop-pen*.
- ♦ *De taal van het jaar. De nieuwe woorden en uitdrukkingen van 2002* (Sanders, 2003). Hierin worden twee woorden vermeld: *bolita(slikker)* en *ketchupdans*.⁴ De samenstelling *ketchupdans* bestaat niet uit Spaanse woorden, qua vorm is het helemaal niet Spaans. Het hoofd van deze samenstelling (*dans*) is Nederlands en de modificeerder (*ketchup*) is oorspronkelijk Amerikaans-Engels waaruit het begrip is overgeheveld.

Gedeeltelijk is dit een leenvertaling (met het woord *dans*). Dit woord wordt niet toegevoegd aan mijn lijst van helemaal Spaanse woorden.

- ♦ *De taal van het jaar. De nieuwe woorden en uitdrukkingen van 2003* (Sanders, 2004a). Hierin staat geen enkel woord dat uit het Spaans afkomstig is.
- ♦ *Woorden met een verhaal* (Sanders, 2004b). Ook hier vermeldt de auteur geen enkel woord dat uit het Spaans afkomstig is.
- ♦ *Allemaal woorden* (Sanders, 2005), waarin het woord *pipa* ‘pistool’ voorkomt.
- ♦ *Vreemde woorden. Prisma Woordenboek* (Kolsteren & Sanders, 2008). Hierin wordt alleen *caramba* als eenentwintigste-eeuws woord gevonden.
- ♦ *Van asotaks tot zedenpleger. Tien jaar nieuwe woorden* (Sanders, 2009), waarin de woorden *bolita(slikker)*, *ketchupdans* en *propper* worden vermeld. Dit werk is overigens een samenvatting van zijn eerdere onderzoeken.

2. Methodologie

Om de studie naar Spaanse vreemde woorden in de Nederlandse taal gedurende de jaren 2000-2013 en de daaropvolgende indeling in semantische velden uit te voeren, moest ik uitgaan van een lexicaal corpus dat alle recente ontleningen weergeeft. Mijn onderzoek beperkt zich tot de etymologische en lexicologische bronnen die in Nederland en in Vlaanderen als het meest gezaghebbend worden beschouwd:

- ♦ *Elektronisch groot woordenboek van de Nederlandse taal. Van Dale. Versie 14.9* (Van Dale, 2013).
- ♦ *Groot woordenboek der Nederlandse taal op CD-ROM. (Dikke Van Dale 13de druk) Plus versie 1.0.* (Van Dale, 2000).
- ♦ *Groot woordenboek der Nederlandse taal op CD-ROM. Versie 14.0.* (Van Dale, 2005).⁵
- ♦ *Cultuurtoeristische Van Dale. Woordenboekgids voor de cultuurtoerist* (Van Dale, 2007).
- ♦ *EWN. Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (Debrabandere, Philippa & Quack, 2003-2009).
- ♦ *Het woordenboek der Nederlandsche taal op CD-ROM* (iWNT op <http://gtb.inl.nl>).
- ♦ De website <http://www.etymologiebank.nl> (Van der Sijs, 2010).⁶
- ♦ *Vreemde woorden. Prisma Woordenboek* (Kolsteren & Sanders, 2008).
- ♦ *Allemaal woorden* (Sanders, 2005).

- ♦ *De taal van het jaar: de nieuwe woorden en uitdrukkingen van 2002* (Sanders, 2003).
- ♦ *Van asotaks tot zedenpleger. Tien jaar nieuwe woorden* (Sanders, 2009).

Voor mijn onderzoek heb ik een lexicaal corpus van 70 woorden gevormd. Ik zal nu beschrijven welke stappen ik bij de samenstelling daarvan heb gevolgd. In de eerste plaats heb ik het *Elektronisch groot woordenboek van de Nederlandse taal. Dikke Van Dale. Versie 14.9* (Van Dale, 2013, 14^e editie)⁷ doorzocht op het woord ‘Spaans’; dit geeft een resultaat van 662 ingangen. ‘Amerikaans-Spaans’ en ‘Argentijns-Spaans’ leveren vervolgens een resultaat op van respectievelijk zeventien en drie ingangen.

Vervolgens heb ik nagegaan of deze ingangen zich tevens in het *Groot woordenboek der Nederlandse taal op CD-ROM. Plus versie 1.0* (Van Dale, 2000) bevinden. Aangezien het laatstgenoemde woordenboek alleen ingangen tot het jaar 1999 bevat, konden herhalingen worden uitgesloten en kon ik uiteindelijk de Spaanse woorden opnemen die relevant bleken voor de beperkte periode waaraan mijn onderzoek was gewijd.

In de derde plaats heb ik nauwkeurig de datering van het eerste schriftelijke voorkomen van deze woorden genoteerd, met behulp van het *EWN*, het *iWNT*, en de *Etymologiebank*.

In de vierde plaats heb ik de Nederlandse taal afgezocht op Spaanse woorden aan de hand van de bronnen van Ewoud Sanders. Daarbij heb ik het woord *pipa* gevonden, dat alleen bij hem is opgenomen.

Ten vijfde heb ik in de *Van Dale 14.9 Elektronisch Woordenboek* 31 Spaanse woorden genoteerd die niet zijn gedateerd: *alfiz, alicatado, artesonado, basuco, burrito, caracara, cava, caramba, churros, crianza, cumbia, encierro, garbanzo, guaganco, hoatzin, maquiladora, mocarabe, muralisme, parador, paso, pasco*⁸, *plateresco, plaza, plaza mayor, reserva, serranoham, son, tapasbar, tempranillo, tres, un momento dado*.

Ten zesde heb ik in de *Cultuurtoeristische Van Dale* (Van Dale, 2007) acht Spaanse woorden opgespoord: *alfiz, alicatado, artesonado, mocarabe, paso, pasco*⁹, *plateresco, plaza mayor*. Dus van de 31 vreemde woorden zijn er nu nog 23 niet gedateerd. Deze heb ik in de veertiende editie van de *Dikke Van Dale* uit 2005 in de papieren versie gevonden (editie met CD-ROM): *basuco, burrito, caracara, caramba, cava, churros, crianza, cumbia, encierro, garbanzo, guaguanco, hoatzin, maquiladora, muralisme, parador, plaza, reserva, serranoham, son, tapasbar, tempranillo, tres, un momento dado*.

Mijn lexicale corpus van 70 woorden ziet er dan als volgt uit:

<i>adios</i> (2012)	<i>coño</i> (2008)	<i>paso</i> (2007)
<i>agouta</i> (2009),	<i>crianza</i> (2005)	<i>paseo</i> (2007)
<i>alfiz</i> (2007),	<i>cumbia</i> (2005)	<i>pata negra</i> (2009)
<i>alicatado</i> (2007),	<i>dogo argentino</i> (2007)	<i>piñata</i> (2009)
<i>almiqui</i> (2009)	<i>duende</i> (2007)	<i>pipa</i> (2004)
<i>artesonado</i> (2007)	<i>encierro</i> (2005)	<i>piperade</i> (2007)
<i>basuco</i> (2005)	<i>epazote</i> (2006)	<i>plateresco</i> (2007)
<i>bolita</i> (2006)	<i>escabeche</i> (2013)	<i>plaza</i> (2005)
<i>bombo</i> (2009)	<i>fajita</i> (2010)	<i>plaza mayor</i> (2007)
<i>botellon</i> (2009)	<i>garbanzo</i> (2005)	<i>qué</i> (2012)
<i>bucardo</i> (2006)	<i>guaguanco</i> (2005)	<i>quesadilla</i> (2006)
<i>burrito</i> (2005)	<i>guanabana</i> (2007)	<i>ranchera</i> (2007)
<i>cajón</i> (2008)	<i>hoatzin</i> (2005)	<i>reserva</i> (2005)
<i>camino</i> (2012)	<i>manchego</i> (2008)	<i>santeria</i> (2010)
<i>caracara</i> (2005)	<i>maquiladora</i> (2005)	<i>serranoham</i> (2005)
<i>caramba</i> (2005)	<i>melodeon</i> (2007)	<i>son</i> (2005)
<i>cava</i> (2005)	<i>membrillo</i> (2011)	<i>tapa(sbar)</i> (2005)
<i>cenote</i> (2008)	<i>mocarabe</i> (2007)	<i>tempranillo</i> (2005)
<i>ceviche</i> (2009)	<i>mojito</i> (2008)	<i>tiplé</i> (2007)
<i>chompa</i> (2006)	<i>muralisme</i> (2005)	<i>tres</i> (2005)
<i>chullo</i> (2010)	<i>nacho's</i> (2013)	<i>un momento dado</i> (2005)
<i>churros</i> (2005)	<i>paca</i> (2008)	<i>vihuela</i> (2007)
<i>charango</i> (2006)	<i>pandeiro</i> (2007)	
<i>conchita</i> (2009)	<i>parador</i> (2005)	

Naar aanleiding van het lexicale corpus rijst wel de vraag of Spaanse woorden op basis van het redactiestandpunt in de *Dikke Van Dale* worden opgenomen of op basis van andere specifieke criteria. Vooral lijkt me dat een woord pas officiële status krijgt als het in het woordenboek wordt opgenomen. Dit is ook door Ewoud Sanders besproken:

Zijn er veel mensen die geloven in de mythe dat een woord pas écht bestaat als het in een woordenboek is opgenomen? Daar lijkt het wel op. Men heeft het gevoel dat een woord pas echt geaccepteerd is als het bijvoorbeeld tot de kolommen van de Grote Van Dale is doorgedrongen. Pas dán heeft een woord (dan wel: een betekenis of een uitdrukking) burgerrecht verkregen, pas dán telt het officieel mee. (Sanders, 2005, p. 14)

De auteur voegt eraan toe dat dit geen kritiek op de *Grote Van Dale* is. Een redactie moet nu eenmaal keuzen maken, en sommige ‘zijn logisch, over andere kun je twisten’ (Sanders, 2005, p. 14). Als we op de website van *Van Dale* het onderdeel ‘*Meestgestelde vragen*’ raadplegen, dan worden de criteria van uitgeverij Van Dale als volgt toegelicht:

Wanneer komt een nieuw woord in het woordenboek? Een woord wordt opgenomen in de Grote of Dikke Van Dale als de redactie dat woord gedurende langere tijd (ongeveer drie jaar) regelmatig aantreft in het (schriftelijk) algemeen taalgebruik. Daarvoor doorzoekt de redactie voornamelijk digitale teksten (kranten, tijdschriften, boeken, internet). Deze teksten moeten bedoeld zijn voor een ruimer publiek en ze moeten gemakkelijk toegankelijk zijn voor veel mensen. Dat betekent dat woorden die alleen gebruikt worden in een bepaald vakgebied, in bepaalde kringen of in een bepaalde regio, niet worden opgenomen. Dus als een woord bijvoorbeeld alleen gebruikt wordt door een bepaalde beroepsgroep of alleen bij een bepaalde sportclub of alleen in een klein deel van Nederland of België, dan komt het woord niet in de Dikke Van Dale. Het woord moet algemeen bekend zijn, het moet ingeburgerd zijn. Voor nieuwe uitdrukkingen geldt hetzelfde.

Voorts vinden we in het *Elektronisch groot woordenboek van de Nederlandse taal. Dikke Van Dale. Versie 14.9* (Van Dale, 2013, 14^e editie) Spaanse woorden die ‘toegevoegd’ en ‘voorlopig toegevoegd’ zijn (vanaf het jaar 2010). De verantwoording van deze twee termen is zo vermeld:

Onderwaterhypotheek, *religiestress* en *chillaxen*: dit zijn slechts enkele woorden die zijn toegevoegd aan de (betaalde) onlineversie van de Dikke Van Dale. Van Dale gaat de inhoud vaker aanpassen, ‘om altijd en overal de meest actuele woordenschat beschikbaar te hebben’. Tot nu toe werd het woordenboek slechts één keer per jaar aangevuld. De nieuwe woorden worden voorlopig toegevoegd. Als ze langdurig in gebruik blijven – op zijn minst drie jaar – maken ze kans op een volwaardige toevoeging. Voorlopig toegevoegde woorden die niet meer in gebruik blijken te zijn, verdwijnen bij een nieuwe druk van de papieren uitgave. (Onze Taal, 2013)

Tot op heden treffen we dus 70 Spaanse vreemde woorden in de eenentwintigste eeuw, maar zodra de vijftiende editie op papier uitkomt, zal blijken of sommige

inmiddels weer verdwenen zijn. Ook kan het voorkomen dat nieuwe vreemde woorden worden toegevoegd. Op dit moment hebben we negen ‘voorlopig toegevoegde’ woorden die overeenkomen met de toegevoegde woorden vanaf 2010 tot 2013: *adios* (2012), *camino* (2012), *chullo* (2010), *escabeche* (2013), *fajita* (2010), *membrillo* (2010), *nacho's* (2013), *qué* (2012), *santeria* (2010).

3. Semantische velden

De Spaanse woorden die in de eenentwintigste eeuw tot de Nederlandse taal zijn doorgedrongen, behoren tot drie lexicale domeinen: toerisme, muziek en media. Van der Sijs heeft reeds de namen van een paar van de bekendste Spaanse gerechten opgenomen die zich sinds de jaren 90 in de rekken van de Nederlandse supermarkten bevinden: *chorizo*, *tortilla*, *paella*, *gazpacho* (Van der Sijs, 1996, p. 67). Deze zijn in elk kookboek met Spaanse recepten in de Nederlandse taal aanwezig. Recenter, in de eenentwintigste eeuw, werden de volgende woorden van het Iberisch Schiereiland in het lexicale corpus opgenomen: *conchita*, *escabeche*, *manchego*, *membrillo*, *pata negra*, *piperade*, *churros*, *garbanzo*, *serranoham*, *tapa(sbar)*. Uit Spaans-Amerika zijn de volgende gerechten opgenomen: *ceviche*, *fajita*, *guanabana*, *quesadilla*, *burrito*, *nacho's*, *epazote*. Namen van Spaanse dranken die zijn ingevoerd hebben meestal betrekking op wijnsoorten: *reserva*, *tempranillo*, *crianza*, *cava*. Uit Centraal-Amerika is slechts één woord ingevoerd: *mojito*.

In de twintigste eeuw werd een relatief aanzienlijk aantal ontleningen uit het semantisch veld van het stierenvechten gerapporteerd: *corrida*, *espada*, *banderillero*, *muleta*. Daarnaast verschenen de vreemde woorden *olé* en *aficionado*, die in een stieren- en dansgerelateerde context zijn ontstaan maar zich vervolgens hebben uitgebreid naar verschillende takken van sport. Nu, in de eenentwintigste eeuw, is alleen *encierro* in de *Dikke Van Dale* erbij gekomen, met de betekenis ‘Spaans volksvermaak waarbij stieren door de straten worden gejaagd en het de kunst is zo laat mogelijk opzij te springen’ (Van Dale, 2013). De bekendste manifestaties van stierenrennen in Spanje zijn de ‘Encierros de San Fermín’, die in de Spaanse stad Pamplona plaatshebben en wereldberoemd zijn.

Met betrekking tot de Spaanse en Latijns-Amerikaanse muziek¹⁰ merken we op dat dit semantisch veld een opvallende rol speelt in de overdracht van vocabulaire: *duende*, *vihuela*, *cajón*, *ranchera*, *cumbia*, *son*, *tiple*, *tres*, *pandeiro*, *melodeon*, *guaguanco*, *charango*, *bombo*. De flamenco¹¹ blijft in de eenentwintigste eeuw woorden leveren zoals *duende* en *cajón*. De flamenco werd in het jaar 2010 door de Unesco tevens tot Werelderfgoed verklaard (Unesco, 2010). Om flamenco te zingen en te dansen heb je *duende* ‘bovennatuurlijke inspiratie’ nodig. Het

woord *duende* betekent in het Spaans letterlijk ‘kabouter’, wat vanzelfsprekend met iets mythologisch/bovennatuurlijks te maken heeft. Het instrument *cajón*, ‘soort handtrommel’, is in 1980 door gitarist Paco de Lucía uit Peru in Spanje geïmporteerd (Jarque, 2011). Uit Centraal- en Zuid-Amerika komen de volgende dansen: *ranchera* (Mexico), *cumbia* (Colombia), *son* (Cuba) en *guaguanco* (Cuba). Geassocieerd met deze dansen vinden we in de *Dikke Van Dale* namen van snaarinstrumenten (*charango*, *tres*, *tiple*, *vihuela*) en slaginstrumenten (*pandeiro*, *bombo*). In deze stereotype sfeer van feesten¹² en dansen mag het woord *botellón* niet ontbreken. De *Dikke Van Dale* geeft de volgende betekenis: ‘bijeenkomst van jongeren op een openbare plaats, vaak georganiseerd via een sociaal netwerk, waarbij gedanst en gefeest wordt en alcoholische dranken worden geconsumeerd die de bezoekers in grote flessen meebrengen’. Letterlijk is *botellón* in het Spaans de vergrotingsvorm van *botella* ‘fles’. Een voorbeeld uit de Vlaamse krant *Het Nieuwsblad* van 19 mei 2010:

Antwerpen ongerust over ‘megadrinkpartij’. Op de sociale netwerksite Facebook hebben meer dan 800 mensen zich al ingeschreven voor een grote drinkpartij in juli in Antwerpen. Bij een gelijkaardige bijeenkomst in het Franse Nantes kwamen vorige week nog duizenden mensen opdagen en viel een dode. De stad Antwerpen bekijkt of er moet ingegrepen worden. De bijeenkomst, die de naam ‘*Massa Boozefestijn*’ kreeg, gaat door op 8 juli op het Theaterplein. Deelnemers moeten hun eigen drank meebrengen. ‘In navolging van onze kameraden in Frankrijk, Nederland, UK, Spanje en zelfs Gent vinden we dat ditmaal Antwerpen aan de beurt moet komen voor een massale meeting waarin vriendschap en alcohol de hoofdrol spelen’, klinkt het op de Facebookpagina. Het fenomeen komt overgewaaid uit Spanje. De zogenaamde ‘*botellones*’ zijn daar al jaren bijzonder populair. In juni vorig jaar werd al een eerste Vlaamse versie georganiseerd op het Gentse Sint-Pietersplein.

Op een heel ander terrein, in het semantisch veld van de kunst, worden *plateresco* en *muralisme* in de *Dikke Van Dale* vermeld. *Plateresco* is een soort ornament of decoratie in de vorm van fijn zilversmeedwerk (Van Dale, 2013). In het Spaans komt *plateresco* van het beroep *platero* (zilversmid) <*plata* (zilver). In Mexico ontstond het *muralisme* aan het begin van de twintigste eeuw omdat men zich bezighield met het maken van muurschilderingen.

In de twintigste eeuw waren er al redelijk veel uitdrukkingen en tussenwerpsels die uit het Spaans afkomstig zijn en in het Nederlands terechtkwamen, zoals *mañana* (in de uitdrukking ‘niet mañana, maar nu’), *nada*, *loco*, *hasta la vista*,

Madre de Dios, cosas de España. Nu, in de eenentwintigste eeuw, vinden we ook de volgende uitdrukkingen/tussenwerpsels in de *Dikke Van Dale*: *adios* ‘vaarwel’, *qué* ‘hè?, wat?’ (om uit te drukken dat men iets niet begrijpt), *caramba* ‘ter uitdrukking van verbazing’ en *coño*¹³ ‘schurk, smeerlap’. Een zeer curieus voorbeeld van een uitdrukking binnen het semantisch veld van sport die het Nederlands van het Spaans heeft geleend is *un momento dado* geëxtraheerd uit Spaans *en un momento dado* (< nl. op een gegeven moment), een kernachtige uitspraak van voetballer Johan Crujff op basis van een Nederlandse gedachte (Van Dale, 2013). In 2004 werd er een documentaire over Johan Crujff opgenomen met de titel ‘En un momento dado’, die de Spaanse uitdrukking in Nederland populair heeft gemaakt (Van der Sijs, 2010).

Tevens heeft de rijkdom van de fauna van Zuid-Amerika zes sporen achtergelaten in de Nederlandse taal: *agouta*, *almiqui*, *hoatzin*, *paca*, *caracara*, *dogo argentino*. Drie van deze woorden duiden op knaagdieren (*agouta*, *almiqui*, *paca*), twee op vogels (*hoatzin*, *caracara*) en de laatste naam duidt op een soort hond (*dogo argentino*). Voorts komt van het Iberisch Schiereiland *bucardo*, de naam van de uitgestorven Pyrenese berggeit (Van Dale, 2013). Het laatste nog levende exemplaar werd in het jaar 2000 in Spanje verpletterd door een boom (De Volkskrant, 2000).

Het feit dat de Nederlandse Antillen zich nabij Spaanstalige landen bevinden die drugs produceren, zoals Colombia en Bolivia, heeft ervoor gezorgd dat in de Nederlandse taal Spaanse woorden als *bolita* en *basuco* zijn ingevoerd. Dit laatste is een lettergreepwoord van ‘base sucia de coca’ (restproduct van cocaïne), dat in Colombia en Venezuela wordt gebezigd. De luchthaven van Schiphol speelt een belangrijke rol bij de arrestatie van personen die drugs in bolletjesvorm vervoeren, en, zoals Ewoud Sanders opmerkt, wordt naast *bolletjesslikker* het half-Spaanse synoniem *bolitaslikker* gebruikt:

[...] In Curaçao, waar veel bolletjesslikkers vandaan komen en waar onder meer Spaans en Nederlands wordt gesproken, worden zij *bolitaslikkers* genoemd [...]. De enorme ophef over het vrijlaten van gearresteerde bolletjesslikkers op Schiphol, vanwege onvoldoende cellencapaciteit, leidde in 2002 tot allerlei gelegenheidssamenstellingen, zoals *bolitabeleid*, *bolletjes-affaire*, *bolletjesdode*, *bolletjeslepel*, *bolletjesoperette*, *bolletjesproblematiek*, *bolletjesprop*, *bolletjessysteem*, *bolletjesvlucht*, *bolletjeswet* enzovoort. (Sanders, 2009, p. 40)

Met betrekking tot het semantisch veld van religie zien we de overname van twee katholieke termen. Beide woorden komen uit Spanje: *camino*, verkorte vorm van

Camino de Santiago ‘bedevaarttocht naar Santiago de Compostella’ en met de betekenis ‘pelgrimspad’ in de *Dikke Van Dale*; en *paso*, een beeldengroep die een gebeurtenis uit de passie voorstelt en die in de Stille Week voor Pasen in proces-sie meege dragen wordt (Van Dale, 2013). Uit Centraal-Amerika hebben we *santeria*, dat duidt op een soort syncretische religie.

Ook de Spaanse architectuur en bouwtechniek dragen een aanzienlijk aantal woorden aan gedurende de eenentwintigste eeuw: *alfiz*, *alicatado*, *artesonado*, *mocarabe*, *parador*, *plaza*, *plaza mayor*. Drie van deze woorden hebben een Arabische herkomst: *alfiz* ‘rechthoekige omlijsting van een boog’, *alicatado* ‘decoratief keramisch tegelwerk’, *mocarabe* ‘honingraatmotief’. In het centrum van Spaanse steden vind je soms een *parador* ‘staatshotel’, meestal in een historisch gebouw gevestigd, met een *artesonado*, ‘cassetteplafond’, dat soms dichtbij een *plaza mayor*, ‘groot plein’, ligt. In Centraal-Amerika wordt het Spaanse woord *plaza* gebruikt voor ‘winkelcentrum’ en *cenote* met de betekenis ‘ondergrondse put of kloof’ (Van Dale, 2013).

Ten laatste hebben we in het semantische veld van kleding twee woorden uit Zuid-Amerika opgespoord in de *Grote Van Dale*: *chullo* ‘Peruaanse wollen muts met oorflappen’ en *chompa* ‘van alpaca wol gebreid vest’.

4. Overzicht, statistieken en conclusies

In absolute termen gesproken is het semantisch veld waar het grootste aantal Spaanse woorden in het Nederlands is opgenomen (28% van het totaal) dat van drinken/eten met 20 vreemde woorden.

De laatste jaren is de internationale waardering voor het mediterrane dieet, waartoe de Spaanse keuken uiteraard behoort, toegenomen. Op de tweede plaats staat het semantisch veld van dans/muziek, met dertien vreemde woorden (18% van het totaal). Dit is toe te schrijven aan de invloed van de Latijns-Amerikaanse muziek, die vaak de eerste plaatsen van de Europese hitparades bezet, naast de flamenco, die als Werelderfgoed is aangewezen. Op de vijfde plaats, met vijf woorden, vinden we uitdrukkingen, tussenwerpsels en scheldwoorden. Dit wijst op nauw contact tussen beide talen, aangezien dit soort woordenschat niet technisch is. Dergelijke leenwoorden worden vooral in Nederlandse jongerentaal gebezigd en kunnen ook via het Amerikaans-Engels of Spaans-Amerikaans in het Nederlands zijn terechtgekomen.

Analysen we hoe het Spaanse vocabulaire zich in de Nederlandse spelling en grammatica heeft geïntegreerd, dan blijkt dat van de 70 woorden er maar liefst 57 integrale leenwoorden zijn, met behoud van de Spaanse spelling en fonetica: *agouta*, *alfiz*, *alicatado*, *artesonado*, *basuco*, *bolita*, *bombo*, *bucardo*, *burrito*, *cajón*,

camino, caracara, caramba, cava, cenote, ceviche, chompa, chullo, churros, charango, conchita, coño, crianza, cumbia, dogo argentino, duende, encierro, epazote, escabeche, fajita, garbanzo, hoatzin,, manchego, maquiladora, membrillo, mojito, paca, paso, paseo, pata negra, pandeiro, parador, piñata, pipa, plateresco, plaza, plaza mayor, qué, quesadilla, ranchera, reserva, son, tempranillo, triple, tres, un momento dado, vihuela. Acht woorden hebben hun accent verloren: *adios* <sp. adiós, *almiqui* <sp. almiquí, *botellon* <sp. botellón, *guaguanco* <sp. guaguancó, *guanabana* <sp. guanábana, *melodeon* <sp. melodeón, *mocarabe* <sp. mocárabe, *santeria* <sp. santería. En de resterende vijf woorden zijn aangepast aan de Nederlandse spelling en morfologie, wat duidt op een zekere integratie: aanpassing van het suffix (*muralisme* <sp. muralismo, *piperade* <sp. piperrada), Nederlandse meervoudsvorming (*nacho's* <sp. nachos), vorming van samenstellingen (*tapa(sbar)* <sp. bar de tapas), vertaling van het tweede deel van de samenstelling (*serranoham* <sp. jamón serrano). Daar het recente leenwoorden betreft, is het logisch dat de meeste Spaanse termen vooralsnog niet naar het Nederlands worden vertaald, maar we zullen zien wat er op de middellange tot lange termijn gebeurt.

Van mijn lexicale corpus bestaande uit 70 vreemde woorden zijn 38 woorden afkomstig uit het Spaans van Zuid-Amerika en 32 uit het Spaans van Spanje. Voor zover mogelijk zijn deze gerangschikt met vermelding van het betreffende land:

- Spanje (32): *adios, alfiz, alicatado, artesonado, botellon, bucardo, camino, cava, churros, conchita, crianza, duende, encierro, escabeche, garbanzo, manchego, membrillo, mocarabe, paseo, paso, pata negra, parador, piperade, plateresco, plaza mayor, qué, reserva, serranoham, tapa(sbar), tempranillo, un momento dado, vihuela.*
- Zuid-Amerika/Centraal-Amerika (38): *agouta* [eiland Hispaniola, Dominicaanse Republiek en Haïti], *almiqui* [Cuba], *basuco* [Colombia, Ecuador, Venezuela], *bolita* [Curaçao], *bombo* [Argentinië], *burrito* [Mexico], *cajón* [Peru], *caracara* [Noorden van Zuid-Amerika en Centraal-Amerika], *caramba* [Mexico], *cenote* [Mexico], *ceviche* [Noorden van Zuid-Amerika en Centraal-Amerika], *chompa* [Noorden van Zuid-Amerika en Centraal-Amerika], *chullo* [Peru], *charango* [Peru], *coño* [Venezuela], *cumbia* [Colombia], *dogo argentino* [Argentinië], *epazote* [Mexico], *fajita* [Mexico], *guaguanco* [Cuba], *guanabana* [Cuba, Antillen], *hoatzin* [Mexico], *maquiladora* [Mexico, Guatemala, Honduras], *melodeon* [Colombia], *mojito* [Cuba], *muralisme* [Mexico],

nacho's [Mexico], *paca* [bijna heel Amerika], *pandeiro* [Brazilië, Zuid-Amerika], *plaza* [Zuid-Amerika], *piñata* [Mexico], *pipa* [Zuid-Amerika], *quesadilla* [Mexico], *ranchera* [Mexico], *santeria* [Cuba, Venezuela], *son* [Cuba], *tiple* [Colombia], *tres* [Cuba].

Als we de gegevens van de Spaanse vreemde woorden afkomstig uit Spanje (46%) vergelijken met die van Amerika (54%), observeren we dat het percentage van het Spaans-Amerikaans zeer hoog is, ondanks de geografische en culturele afstand ten opzichte van het Spaans van Spanje. Wat tevens opvalt, is dat van de vreemde woorden die vanuit het Spaans-Amerikaans naar het Nederlands zijn overgebracht, een vierde uit Mexico komt.

Spectaculair is dat in de eerste dertien jaar van de eenentwintigste eeuw die zijn onderzocht, reeds 70 vreemde woorden geregistreerd zijn. Globalisering, internet en andere nieuwe technologieën zijn van invloed op de snelheid waarmee woorden uitgewisseld worden. Zowel in de twintigste als in de eenentwintigste eeuw is het semantisch veld met de meeste leenwoorden dat van eten en drinken, gevolgd door het semantisch veld van dans en muziek.

NOTEN

- 1 Philip Durkin geeft een complete definitie van de termen *ontlening/leenwoord*: 'Lexical borrowing occurs when the lexis of one language (commonly called the donor language or sometimes the source language) exercises an influence on the lexis of another language (commonly called the borrowing language or sometimes the receiving language), with the result that the borrowing language acquires a new word form or word meaning, or both, from the donor language.' (Durkin, 2014, p. 8)
- 2 Hetzelfde onderzoek is ook verschenen bij Uitgeverij Van Dale in 2005 met de titel: *Groot leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*.
- 3 Indirecte leenwoorden zijn woorden die via een andere taal zijn doorgeleend (Van der Sijs, 2010, p. 12). Bijvoorbeeld, het woord *abrikoos* is via het Frans uit het Spaans gekomen (<fr. *abricot* <sp. *albaricoque*). Een direct leenwoord is een woord dat rechtstreeks uit een bepaalde taal geleend wordt (Van der Sijs, 2005, p. 42), zoals *paella* <sp. *paella*.
- 4 Met tal van zomerhits heeft de latinmuziek in de loop der jaren de hoogste plaatsen op de hitlijsten van verschillende Europese landen veroverd. In de jaren 90 deed 'La Macarena' van Los del Río zijn intrede in de Nederlandse taal (gedefinieerd als Spaanse solodans waarbij men op een eenvoudig maar sterk ritme pasjes op de plaats maakt, Van Dale, 2013), en in de eenentwintigste eeuw hebben we de Ketchupdans: 'In tienduizenden jonge gezinnen is hij in 2002 talloze malen gedanst, de Ketchupdans. Je leerde hem door te kijken naar de videoclip van de zus-

- jes Pilar, Lola en Lucía, dochters van de Spaanse flamencogitarist Tomate. Vanwege Tomate heette het nummer ‘Las Ketchup’ of ‘The Ketchup Song’ (en in het Spaans Aserejé). Het liedje gaat over een zekere Diego, die een Engelse hit probeert na te zingen, maar niet verder komt dan wat onzinteksten.’ (Sanders, 2003, p.43)
- 5 De woorden zijn tot 22 oktober 2013 geanalyseerd, datum van lancering van de laatste versie van dit elektronisch woordenboek.
  - 6 Deze website verzamelt gedetailleerde informatie over leenwoorden uit 25 etymologische werken in de Nederlandse taal. De website wordt geleid door Nicoline van der Sijs en werd opgezet in 2010.
  - 7 In de *Dikke Van Dale* zijn er 5 Spaanse acroniemen (*TVE*, *EFE*, *PPE-DE*, *ELDR*, *PSE*) geregistreerd, die geen van alle in mijn corpus zijn opgenomen. Deze woorden vallen allemaal onder de leenwoorden, want ze zijn niet in het Nederlands gevormd (Van der Sijs, 2001, p. 315). Opvallende vreemde woorden in de laatste groep zijn *TVE*, waarbij de afkorting duidt op de Spaanse publieke omroep (Televisión Española), en het Spaanse persbureau *EFE* (genoemd naar de Spaanse uitspraak /f/ van de eerste letter van de achternaam Fabra, de journalist Nilo María Fabra). Dezelfde media hebben nieuwe woorden geïntroduceerd die uit het Europees Parlement afkomstig zijn: *PPE-DE* (acroniem van Grupo del Partido Popular Europeo y Demócratas Europeos ‘Fractie van de Europese Volkspartij’), *PSE* (acroniem van Grupo del Partido de los Socialistas Europeos ‘Fractie van de Partij van Europese Sociaaldemocraten’) en *ELDR* (acroniem van Grupo del Partido Europeo de los Liberales, Demócratas y Reformistas ‘Fractie van de Europese Liberale en Democratische Partij in het Europees Parlement’).
  - 8 Het woord *pasco* is een door mij ontdekte tikfout. Het woord moet natuurlijk ‘*paséo*’ zijn met de betekenis ‘wandeling, promenade’. Na mijn signalering heeft Uitgeverij Van Dale het onmiddellijk in het bestand aangepast.
  - 9 Idem.
  - 10 De woorden *mestizo* en *tanguero* zijn uit mijn corpus weggelaten. Het laatste is een afleiding van het woord *tango* dat al in 1912 in het Nederlands was opgenomen. Het woord *mestizo* is in het jaar 2009 in de *Dikke Van Dale* toegevoegd, maar dit is een type leenwoord met toegevoegde betekenis: ‘in Frankrijk en Spanje ontstane muziekstijl die elementen van diverse andere stijlen in zich verenigt, waaronder latin, rock en hiphop’. In het Nederlands bestond het woord *mustie* (<Eng. mustee <Spaans *mestizo*) al met de betekenis van ‘tropische steekmug’. Dus in feite geen nieuw leenwoord, maar wel nieuw is de betekenisuitbreiding.
  - 11 Nicoline van der Sijs heeft de volgende mening over de herkomst van het Spaanse woord *flamenco*: ‘Vlaamse dans’, omdat men dacht dat de zigeuners (Roma) die de dans uitvoerden, uit Vlaanderen kwamen (Van der Sijs, 2005, p. 245). De Spaanse auteurs Joan Corominas en José Antonio Pascual in hun werk *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (2012) menen dat de betekenisverschuiving is gegaan van ‘Vlaams’ via ‘knap, met een goed uiterlijk’ naar ‘sexy, provocerend’ tot ‘zigeunerachtig, als een zigeuner, zigeuner’ en ten slotte ‘dans, muziek van een zigeuner’ (Van der Sijs, 1998, p. 105).

- ¹² Het woord *mosquito* is in het jaar 2009 in de *Dikke Van Dale* toegevoegd, maar dit is een type leenwoord met toegevoegde betekenis: ‘apparaatje dat een irritant piepgeluid voortbrengt, bevestigd bij hangplekken om hangjongeren te verdrijven’. In het Nederlands bestond het woord *muskiel* (<Spaans *mosquito*) al met de betekenis van ‘tropische steekmug’. Dus in feite geen nieuw leenwoord, maar nieuw is de betekenisuitbreiding. Ook dit is geen voorbeeld van een klassiek leenwoord dat zijn entree maakt in een vreemde taal. In een artikel van Arjen Schreuder in het *NRC Handelsblad* van 24 april 2009 staat een goed voorbeeld: “‘Irritant man!’ zegt Mohammed (10) over de mosquito, een apparaatje dat een piepton produceert die alleen door jongeren kan worden gehoord. “Het doet pijn in mijn kop.” Zijn vrienden Ercan, Anass en Nordin zeggen het hem na. “Het is als wanneer je heel lang harde muziek hebt gehoord en dan ineens niet meer. Je hoort het suizen [...]” (Schreuder, 2009)
- ¹³ Het laatste woord is overgenomen uit Zuid-Amerika. Volgens het woordenboek van de Koninklijke Spaanse Academie RAE wordt het in Venezuela pejoratief gebruikt om er ‘kerel’ mee aan te duiden (RAE, 2014).

BIBLIOGRAFIE

- Corominas J. & Pascual, J.A. (2012). *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico. Edición en CD-ROM*. Madrid: Gredos.
- Debrabandere, F., Philippa, M. & Quack, A. (2003-2009). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- De Volkskrant (2000, 12 januari). Boom verplettert laatste Spaanse berggeit.
- Durkin, P. (2014). *Borrowed words. A history of loanwords in English*. Oxford: Oxford University Press.
- Jarque, Fietta (2011, 18 december). Tres mundos en un cajón. *Diario El País*.
- Jns (2010, 19 mei). Antwerpen ongerust over megadrinkpartij. *Het Nieuwsblad*.
- Kolsteren, A. & Sanders, E. (2008). *Vreemde woorden. Prisma woordenboek*. Houten: Spectrum.
- Onze Taal (2013, 27 mei). Aanvullingen voor Dikke Van Dale. Laatst geraadpleegd op 2 februari 2014 op <https://onzetaal.nl/nieuws/aanvullingen-voor-dikke-van-dale>.
- RAE (2014). *Real Academia Española. Diccionario de la lengua española*. Laatst geraadpleegd op 2 februari 2014 op <http://www.rae.es/rae.html>.
- Sánchez Romero, F. (2006). La influencia de los términos neerlandeses en la lengua española. In S. Herce Pagliai & F. Sánchez Romero & M. Sánchez Romero (Red.), *Transferencias culturales, literarias y lingüísticas en el ámbito de la Unión Europea* (pp. 117-131). Sevilla: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla.
- Sánchez Romero, F. (2011). Intercambio lingüístico español-neerlandés: Período bajo la Corona Española (1496-1714) de los Países Bajos históricos. *Futhark. Revista de investigación y cultura*, 6, 255-280.

- Sánchez Romero, F. (2014). Léxico español y estereotipos en *Suske en Wiske*. In E. Parra Membri-
ves (Red.), *Trivialidades Literarias. Reflexiones en torno a la literatura de entretenimiento* (pp.
453-474). Madrid: Visor Libros.
- Sanders, E. (2001). *De taal van het jaar 2000: Nieuwe woorden en uitdrukkingen*. Amsterdam/Ant-
werpen: L.J. Veen.
- Sanders, E. (2002). *De taal van het jaar. Tweehonderdvijftig woorden die het aanzien van 2001*
bepaalden. Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen.
- Sanders, E. (2003). *De taal van het jaar. De nieuwe woorden en uitdrukkingen van 2002*. Amster-
dam/Rotterdam: Prometheus/NRC Handelsblad.
- Sanders, E. (2004a). *De taal van het jaar. De nieuwe woorden en uitdrukkingen van 2003*. Amster-
dam/Rotterdam: Prometheus.
- Sanders, E. (2004b). *Woorden met een verhaal*. Amsterdam: Prometheus.
- Sanders, E. (2005). *Allemaal woorden*. Amsterdam: Prometheus.
- Sanders, E. (2009). *Van asotaks tot zedenpleger. Tien jaar nieuwe woorden*. Rotterdam: NRC Boe-
ken.
- Schreuder, Arjen (2009, 24 april). 'Hangjongeren wennen aan de pijn'. *NRC Handelsblad*.
- Sijs, N. van der (1996). *Leenwoordenboek: de invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag:
Sdu/Standaard.
- Sijs, N. van der (1998). *Geleend en uitgeleend*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Sijs, N. van der (2001). *Chronologisch woordenboek*. Amsterdam: L.J. Veen.
- Sijs, N. van der (2005). *Groot leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*.
Utrecht/Antwerpen: Van Dale.
- Sijs, N. van der (2006). *Klein uitleenwoordenboek*. Utrecht: Sdu Uitgevers.
- Sijs, N. van der (samensteller) (2010). *Etymologiebank* op <http://etymologiebank.nl/>
- Sijs, N. van der (2010). *Nederlandse woorden wereldwijd*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Unesco (2010, 16 november). *El Flamenco*. Laatste geraadpleegd op 2 februari 2014 op [http://
www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=es&pg=00011&RL=00363](http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=es&pg=00011&RL=00363)
- Van Dale (2000). *Groot woordenboek der Nederlandse taal op CD-ROM. Plus versie 1.0*. Utrecht/
Antwerpen: Van Dale.
- Van Dale (2005). *Groot woordenboek der Nederlandse taal op CD-ROM. Versie 14.0*. Utrecht/Ant-
werpen: Van Dale.
- Van Dale (2007). *Cultuurtoeristische Van Dale. Woordenboekgids voor de cultuurtoerist*. Utrecht/
Antwerpen: Van Dale.
- Van Dale (2013). *Elektronisch groot woordenboek van de Nederlandse taal. Dikke Van Dale. Versie*
14.9. Utrecht/Antwerpen: Van Dale.
- Van Dale. Wanneer komt een nieuw woord in het woordenboek? Veel gestelde vragen aan de
redactie. Laatste geraadpleegd op 2 februari 2014 op [http://www.vandale.nl/ondersteuning/
redactie#Nieuw_woord](http://www.vandale.nl/ondersteuning/redactie#Nieuw_woord)
- WNT (2003). *Woordenboek der Nederlandsche taal op CD-ROM (WNT)*. Rotterdam: Sdu uitgeve-
rij. Zie ook iWNT op <http://gtb.inl.nl>.

OVER DE AUTEURS

Mustafa Güleç is assistent prof. dr. aan de vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde van de Universiteit van Ankara. Hij doceert algemene taalwetenschap, Nederlands als vreemde taal en stilistiek. Zijn onderzoek is vooral gericht op tweetaligheid, taalvariatie, taalverandering, interactie, lexicon en grammatica. Hij is lid van de landelijke vereniging van taalwetenschap.
mustafagulec@hotmail.com

Herman van der Heide doceert Nederlands aan de Universiteit van Bologna. Hij houdt zich bezig met de didactiek van taal- en letterkunde, moderne literatuur en in het bijzonder met poëzie. Naast talrijke artikelen over literatuur en didactiek publiceerde hij een inleiding over de poëzie van Gerrit Achterberg en bezorgde hij de eerste Italiaanse editie van *Awater* van Martinus Nijhoff. Samen met Marco Prandoni leidt hij het internetproject LetNed en de poëziereeks *Lyra Neerlandica*.
herman.vanderheide@unibo.it

Franco Paris doceert Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Università L'Orientale in Napels en coördineert vertaalworkshops op verschillende Europese universiteiten. Hij vertaalt poëzie, theater, jeugdboeken, fictie en non-fictie uit het Nederlands en uit het Engels in het Italiaans. Voor zijn vertaaloeuvre werd hij in 2004 als eerste laureaat bekroond met de Vertalersprijs van het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds. Hij vertaalde werken van onder meer Beatrijs van Nazareth, Ruusbroec, Bredero, Huizinga, Van Schendel, Van Eeden, Gandhi, Gibran, Claus, Krabbé, Haasse, Grunberg, Mak, Brijs, Van Reybrouck, Fabre, Lauwers en veel Vlaamse en Nederlandse dichters. Hij publiceert over Nederlandse en Italiaanse literatuur. Sinds 2008 is hij buitenlands erelid van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent.
ster25@libero.it

Arie Pos doceerde Nederlandstalige letterkunde en cultuur aan de universiteiten van Coimbra, Lissabon en Porto. Hij is literair vertaler Portugees-Nederlands en

Nederlands- Portugees en werkt momenteel aan een biografie over Gerrit Komrij.

ariepos@hotmail.com

Marco Prandoni is als docent-onderzoeker werkzaam aan de Universiteit van Bologna. Zijn onderzoek en onderwijs concentreren zich op interculturele dynamieken in de Nederlandse Gouden Eeuw en in de hedendaagse literatuur. Hij is voorzitter van de stichting “Giovani Europei – nube” (<http://associazionenube.wordpress.com>) die sinds 2006 tien conferenties heeft georganiseerd over de nieuwste trends in de Europese literatuur. Met Sonia Salsi werkt hij momenteel aan een project over het cultureel geheugen van de mijnen en de Italiaanse migratie in Wallonië en Limburg (zie de studentenblog *Minatori di memorie* <https://convegnomemoriaculturale.wordpress.com>).

marco.prandoni@unibo.it

Dolores Ross is als universitair hoofddocent verbonden aan de Opleiding Tolk/Vertaler (Departement IUSLIT) van de Universiteit van Triëst, waar ze Nederlandse taalverwerving en vertaling Nederlands-Italiaans doceert. Ze publiceert op het gebied van taaltypologie, vertaalkunde en webcommunicatie. Ze is eerste auteur van een basisgrammatica Nederlands voor Italiaanstaligen (2007) en van een taalcursus Nederlands voor Italiaanstaligen (2017).

dross@units.it

Francisco Sánchez Romero is als docent Nederlandse Taalverwerving, Letterkunde en Cultuur verbonden aan de vakgroep Duits van de Universiteit van Sevilla. Hij promoveerde in 2009 op een proefschrift over Nederlandse leenwoorden in het Duits en het Engels. Op dit moment verricht hij onderzoek naar Spaanse/Nederlandse vreemde en leenwoorden in het Nederlands en het Spaans.

fsromero@us.es

Goedele De Sterck is gepromoveerd in de Spaanse Taalkunde en is verbonden aan de Universiteit van Salamanca als docente en onderzoekster binnen de vakgroep Vertalen en Tolken. Ze is al meer dan vijftien jaar werkzaam als literair vertaalster Nederlands-Spaans.

desterck@usal.es

Francesca Terrenato PhD is sinds 2008 docente Nederlandse Literatuur aan de Sapienza Universiteit van Rome en coördinator van het curriculum Intercultural Studies van de PhD Tekstwetenschappen bij dezelfde instelling. Haar onderzoek

focust zowel op zeventiende-eeuwse literatuur (kunstenaarsbiografie, vertalingen, emblemen) als op aspecten van de hedendaagse literatuur in het Nederlands en het Afrikaans met betrekking tot Gender en Cultural Studies (vrouwelijke auteurs, migratie en identiteit).

terre@libero.it

